

Daniel Nečas Hraste
STAROLATINSKI
NATPISI

UDŽBENICI SVEUČILIŠTA U ZADRU
Manualia Universitatis studiorum Iadertinae

Daniel Nečas Hraste
STAROLATINSKI NATPISI

Nakladnik
Sveučilište u Zadru
www.unizd.hr

Za nakladnika
Dijana Vican, rektorica

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost
Josip Faričić, predsjednik

Urednica
Sanja Smodlaka Vitas

Recenzenti
Anamarija Kurilić
Ante Matan
Gregor Pobežin

Lektura i kazalo
autorski

Oblikovanje i prijelom
Grafikart d.o.o., Zadar

Fotografija na naslovnici
©KHM-Museumsverband
Senatus consultum de Bacchanalibus

Tisak:
Tiskara Zelina d.d.

Naklada:
300 primjeraka

ISBN 978-953-331-229-3

CIP zapis dostupan u računalnom
katalogu Znanstvene knjižnice u Zadru
pod brojem 160103025.

Odlukom Senata Sveučilišta u Zadru (Klasa:
032-01/18-02/26, Ur. broj: 2198-1-79-12/18-
11) izdana je suglasnost za objavljivanje ove
knjige kao udžbenika Sveučilišta u Zadru.

Daniel Nečas Hraste

STAROLATINSKI NATPISI

Zadar, 2019.

Posvećujem
Branimiru Glavičiću, jer ovo je njegov predmet;
Chen Junu, jer se predmet bavi neprestanom promjenom;
svojim studentima, jer ih volim.

D. N. H.

SADRŽAJ

SAŽETAK	9
----------------	---

I. DIO. Izbor natpisa s komentarom

I. Natpisi stariji od III. stoljeća (br. 1-11)	13
II. Sakralni propisi i posvetni natpisi iz III. i s početka II. stoljeća (br. 12-45)	29
III. Natpisi na manjim predmetima iz III. i početka II. stoljeća (br. 46-61)	47
IV. Elogia Scipionum (br. 62-67)	55
V. Državni dokumenti i natpisi na javnim zgradama iz II. stoljeća (br. 68-74)	63
VI. Posvetni natpisi od sredine II. stoljeća do kraja republike (br. 75-83)	81
VII. Tabellae defixionum (br. 84-85)	91
VIII. Nadgrobni natpisi od sredine II. stoljeća do kraja republike (br. 86-99)	97
IX. Carmen Arvale (br. 100)	107
Appendix: Leburnin nadgrobni natpis	109

II. DIO. Razvoj republičkog latinskog

PISMO	113
Postanak latinskog pisma § 1-7	113
Ortografija § 8-14	117
GLASOVI	121
VOKALI	121
Kvantitativne promjene § 15-16	121
Kvalitativne promjene § 17-30	121
Sporadične i dijalektalne vokalske promjene § 31-37	126

DIFTONZI § 38-45	129
KONSONANTI	132
Rotacizam § 46	132
Ispadanje <i>u</i> § 47-48	132
Ispadanje konsonanata na kraju riječi § 49-50	133
Pojednostavnjivanje konsonantskih skupina § 51-55	133
Sporadične promjene § 56	135
OBLICI	137
IMENICE	137
I. deklinacija § 57-62	137
II. deklinacija § 63-70	138
III. deklinacija § 71-76	140
IV. i V. deklinacija § 77	142
Ostale deklinacijske posebnosti § 78	142
ZAMJENICE	142
Osobne i povratna § 79-80	142
Pokazne § 81	143
Odnosne, upitne i neodređene § 82-83	143
GLAGOLI	144
Nastavci i završetci § 84-93	144
Ostale glagolske posebnosti § 94-95	146
DODACI	149
Index verborum	149
Literatura	157

SAŽETAK

Knjiga se sastoji od dva dijela: I. Izbor natpisa s komentarom; II. Razvoj republičkog latinskog.

U prvom je dijelu izbor od stotine latinskih natpisa iz doba republike s iscrpnim filološkim komentarom (historijskogramatičkim i općenito jezičnim, ortografskim, realno-povijesnim, paleografskim itd.). Izbor je načinjen tako da budu zastupljene sve vrste što cjelovitije sačuvanih natpisa iz svakog razdoblja republike, kao i da na njima budu predstavljene gotovo sve jezične posebnosti republičkog latinskog, uključujući sve potvrđene republičke dijalekte. Uz svaki natpis je, naravno, navedena numeracija CIL, ILS i ILLRP, te je dodan popis pripadne literature.

Drugi je dio posvećen postanku latinske abecede, pretklasičnoj ortografiji i historijskom razvoju latinske fonetike i morfologije od prvih natpisnih potvrda latinskog do kraja republičkog doba. Naglasak je dan na epigrafski latinski, ali opisane su i sve bitne karakteristike arhajskog latinskog općenito.

Natpisi u prvom dijelu su numerirani, a drugi dio je podijeljen na paragrafe, tako da su u komentarima uz natpise brojne referencije na paragrafe iz drugog dijela, i vice versa, u drugom su dijelu referencije na natpis. Zato se udžbenik može početi čitati bilo od prvog, bilo od drugog dijela.

U dodatku su index verborum (uz referencije na oba dijela), popis važnije, uglavnom novije literature i zemljovid Italije koji prikazuje provenijenciju odabраних natpisa.

Daniel Nečas Hraste

...RONSSE...STOSTVMINISTE...COSSENATVM...ONSO...
...JELONAL SCARF...CLAUDIM...VALERID...F...Q...MIN...CICE...
...SENT...ITAE...DE...KENDUM...CENS...VERE...NEI...Q...VISE...E...VM...SACA...
...SENT...Q...VE...S...IB...E...DE...ICERENT...NE...CES...V...S...E...S...E...BACANAL...HABER...
...ROMAM...VENIRENT...DE...Q...VE...E...IS...REBUS...VBEI...E...Q...R...VM...VTR...
...OSTER...DE...CERNERET...DVM...NE...MIN...V...S...ENATOR...B...S...C...A...D...E...
...ACAS...VIR...NE...Q...VIS...A...D...IE...S...E...VELET...CE...VIS...ROMANUS...NE...VE...I...
...VIS...Q...VAM...N...I...S...E...I...D...R...V...R...B...AN...VM...A...D...IE...S...ENT...IS...Q...VE...B...E...S...E...N...A...
...MINIS...SENATORIBVS...CA...D...E...S...E...N...T...
...A...C...E...R...D...O...S...N...E...Q...V...I...S...V...I...R...E...S...E...T...M...A...
...I...E...V...E...P...E...E...V...N...I...A...M...Q...V...I...S...Q...V...I...A...M...E...
...I...E...V...E...P...R...O...M...A...G...I...S...T...R...A...T...V...O...N...E...Q...V...E...V...I...R...V...A...I...N...E...Q...V...E...M...V...S...T...
...N...E...V...E...P...O...S...T...H...A...C...I...N...T...E...R...S...E...D...C...O...N...I...O...V...R...A...N...E...N...E...V...E...C...O...
...N...E...V...E...C...O...N...T...R...O...V...E...S...I...S...E...V...E...L...E...T...N...E...V...E...Q...V...I...S...Q...V...I...A...M...F...I...D...E...M...
...T...A...C...R...A...I...D...O...V...O...L...T...O...D...N...E...Q...V...I...S...Q...V...I...A...M...F...E...C...I...S...E...V...E...L...E...T...N...
...R...E...I...V...A...T...O...D...N...E...V...E...E...X...T...R...A...D...V...R...B...E...M...S...A...C...R...A...Q...V...I...S...Q...V...I...
...V...R...A...N...I...A...D...I...E...S...E...T...I...S...Q...V...E...D...E...S...E...N...T...V...O...S...S...E...N...T...E...N...T...
...E...N...T...O...R...I...B...V...S...C...A...D...E...S...E...N...T...Q...V...O...M...E...T...R...E...S...C...O...S...O...L...E...R...E...T...V...
...H...U...I...N...E...S...P...L...O...V...S...V...Q...I...N...V...O...R...S...E...I...V...I...B...E...I...A...T...Q...V...E...M...V...L...I...
...F...C...I...S...E...V...E...L...E...T...N...E...V...E...I...N...T...E...R...I...B...E...I...V...I...B...E...I...P...L...O...V...S...D...V...O...B...V...
...R...E...V...I...S...E...V...E...L...E...N...T...N...I...S...E...I...D...E...R...V...R...B...A...N...I...S...E...N...A...T...V...O...S...E...
...C...R...I...P...T...V...M...E...S...T...H...A...I...C...E...V...T...E...I...N...C...O...N...V...E...N...T...I...O...N...I...D...E...X...D...E...I...
...Q...V...I...N...D...I...N...V...M...S...E...N...A...T...V...O...S...Q...V...E...S...E...N...T...E...N...T...I...A...M...V...T...E...I...S...C...I...E...
...E...N...T...E...N...T...I...A...I...T...A...F...V...I...T...S...E...I...Q...V...E...S...E...S...E...N...T...Q...V...E...I...A...R...V...O...R...S...V...M...
...C...R...I...P...T...V...M...E...S...T...E...E...I...S...R...E...M...I...G...A...P...V...T...A...L...E...M...F...A...C...I...E...N...D...A...M...
...O...C...C...E...I...N...T...A...B...O...L...A...M...A...H...E...N...A...M...I...N...C...E...I...D...E...R...E...T...I...S...I...T...A...S...
...T...E...I...Q...V...E...E...A...M...F...I...G...I...E...R...I...O...V...B...E...A...T...I...S...I...R...E...F...A...C...I...L...I...M...E...D...G...
...T...E...I...A...B...A...C...A...N...A...L...I...A...S...E...I...C...I...A...S...V...N...T...E...X...T...R...A...D...Q...V...A...N...I...
...T...E...I...A...B...A...C...A...N...A...L...I...A...S...E...I...C...I...A...S...V...N...T...E...X...T...R...A...D...Q...V...A...N...I...
...T...E...I...A...B...A...C...A...N...A...L...I...A...S...E...I...C...I...A...S...V...N...T...E...X...T...R...A...D...Q...V...A...N...I...

I. DIO

Izbor natpisa s komentarom

I. NATPISI STARIJI OD III. STOLJEĆA

Praeneste, 1. pol. VII. stoljeća

№ 0

Na srebrnoj posudi, nađenoj 1949. god. u nalazima bogatoj grobnici (*tomba Bernardini*) – predmeti se danas čuvaju u Villa Giulia u Rimu) u antičkom mjestu Praeneste (današnja Palestrina, tridesetak kilometara istočno od Rima), upisan je natpis od samo jedne riječi:

FETVSIA

Riječ je napisana grčkim slovima, s desna prema lijevo, a očigledno se radi o latinskom ženskom imenu *Vetusia*, klas. *Veturia* (prije promjene $s > r$, v. § 46). Predmet je etruščanske proizvodnje, a ortografija je također etruščanska: grčko **F** u etruščanskom je (kao i u grčkom) označavalo glas *v*, koji u latinskom nije postojao. U latinskom je to ime počinjalo glasom *u*, koji bi se po latinskoj ortografiji pisao znakom **V** (§ 2-3). Zbog tog razloga taj natpis i ne treba smatrati latinskim – potvrda latinskog imena ne znači da je i sam natpis latinski, i zato smo mu dali nulti redni broj. U svakom slučaju, pred nama je najstarija potvrda latinskog jezika, iako možda ne i latinskog natpisa.

TORELLI 1967; PROSDOCIMI 1970b; COLONNA 1980: 52; PROSDOCIMI 1980; WACHTER 1987: § 11b-c; PANDOLFINI – PROSDOCIMI 1990: 234-236; SILVESTRI 1993: 105; HARTMANN 2005: 37-66

* * *

Fibula Praenestina, sred. VII. stoljeća

№ 1

Natpis na zlatnoj kopči (*fibula*), nađenoj u mjestu Praeneste. Kopču se datira u sredinu VII. stoljeća. Čuva se u Museo nazionale preistorico etnografico Luigi Pigorini u Rimu.

MANIOS : MED : FHE : FHAKED : NVMASIOI

Prema navodima arheologa W. Helbiga i filologa F. Dümlera, koji su je 1888. god. predstavili učenoj javnosti, kopča je otkrivena za iskapanja u Palestrini 1887. godine, ali mjesto nalaza nije precizno navedeno. Mnogi su ozbiljni filolozi

godinama iznosili argumente da je natpis proizvod Helbigove mašte – bilo je poznato da je on ponekad zaradivao prodajom arheoloških falsifikata. Rasprava o autentičnosti trajala je gotovo cijelu 2. polovinu XX. stoljeća i okončana je tek nedavno, 2011. god., kada je pomoću najnovijih instrumenata dokazano da je natpis nesumnjivo antički.

Radi se o najstarijem sačuvanom latinskom tekstu, ali dijalektalnom, nerimskom (v. niže uz **FHE:FHAKED**). Pisan je grčkim slovima s desna prema lijevo, kako je tomu u brojnim starijim grčkim i italjskim natpisima. Latinski glas *f*, koji u grčkome nije postojao, ovdje je napisan digrafom **FH** (v. § 3). Takvo pisanje poznato je i iz nešto mlađeg latinskog natpisa № 3, kao i iz natpisa na drugim italjskim jezicima (etruščanskom i venetskom). Drugdje se latinski glas *f* bilježi grčkom digammom bez posebnih znakova, i tako je u latinici ostalo do danas. Znakom **:** odvojene su riječi, a znakom **:** reduplikacija **FHE-**. Odvajanje riječi posebnim znakom nije neuobičajeno u italjskim pismima (§ 7).

Značenje natpisa je neprijeporno: *Manius me fecit Numerio*. Posvetne formule tipa “taj i taj me učinio za toga i toga” bile su uobičajene (usp. № 5, № 8, № 10 itd.).

MANIOS: klas. *Manius*. Kratko *-o-* u zatvorenom slogu na kraju riječi za klasično *-u-* u nom. i ak. sg. 2. deklinacije vjerojatno je najbanalnija razlika između arhajskog i klasičnog latinskog, v. § 29. O imenu *Manius* “Dobrica” v. bilj. uz **MANOM** № 5.

MED: ak. sg. osobne zamjenice za 1. lice s očuvanim završnim *-d* (§ 79), kao još kod Plauta.

FHE:FHAKED: 3. l. sg. ind. perf. glagola *facere*. Reduplikacijska perfektna osnova *fefac-* potvrđena je u oskičkom jeziku. Ovdje je to dijalektizam – rimski oblik na ne mnogo mlađim natpisima glasi **FECED** (№ 5) i **FECID** (№ 10). O vokalu *e* u završetku v. § 30, o pisanju **-D** u sekundarnom glagolskom nastavku za 3. l. sg. v. § 84.

NVMASIOI: *Numerio*, dat. sg. Intervokalno *-s-* očuvano je do IV. st., poslije daje *-r-* (rotacizam, v. § 46). Završno **-OI** je završetak dat. sg. o-deklinacije *-ōi* < ie. **-o-ej*, v. § 65.

Oblici **FHEFHAKED** i **NVMASIOI** s kratkim *-a-* u otvorenom slogu u sredini riječi pokazuju da još nije djelovalo slabljenje vokala: u klasičnom bi umjesto kratkog *-a-* u **FHEFHAKED** stajalo *-i-* (§ 23), a ime je poznato kao klasično *Numerius* (§ 24),

osnova kojega je potvrđena u arhajskim oblicima *Numasio-* (kao na ovom natpisu), *Numisio-*, *Numesio-*.

CIL I 2, 3 = XIV 4123; ILS 8561; ILLRP 1; WARMINGTON 1940: 196; ERNOUT 1957: № 1; PISANI 1960: № 3; DIEHL 1964: № 719; GORDON 1975; GUARDUCCI 1980a; HAMP 1981; MORANDI 1982, 47-50; GORDON 1983: 75; PFISTER 1983; GUARDUCCI 1984; WIEACKER 1984; CAMPANILE 1986; WACHTER 1987: § 23-24; CALABI LIMENTANI 1991: 310-311; GUARDUCCI 1991; MATIJAŠIĆ 2002: 22; MEISER 2002: 3-4, 7-8; MANCINI 2004a; HARTMANN 2005: 67-106; DE SIMONE 2006a; MATASOVIĆ 2010: 249-250; MARAS 2012; MANGANI 2015

* * *

Gabii, oko 620. – 600. god.

№ 2

Za istraživanja vrlo bogate nekropole u antičkim Gabijima sedamdesetih godina XX. stoljeća u jednom je grobu nađena keramička posuda s natpisom. To je najmlađi nalaz latinskog teksta starijega od III. st. (objavljen je 1980. god.), a ujedno i najstariji poznati latinski natpis s područja Rima – u antici su Gabii bili u neposrednom susjedstvu Rima (desetak kilometara istočno), a danas mu pripadaju (Osteria dell’Osa). Po tradiciji, zauzeo ih je posljednji rimski kralj.

SALVETODTITA

Pisan je s desna prema lijevo, bez odvajanja riječi, ali je sasvim jasan: *salveto, Tita*.

SALVETOD je imperativ futura na *-tōd* s očuvanim završnim *-d* (§ 91), **TITA** je vok. sg. ženskog imena (usp. *Titus*).

PROSDOCIMI 1979a; COLONNA 1980; SILVESTRI 1993; PERUZZI 1995

* * *

Nepoznato mjesto (Caere?), oko 620. – 600. god.

№ 3

Na fragmentu keramičke posude nađen je natpis iste starosti kao prethodni. Podrijetlo je nepoznato, ali vjerojatno pripada nalazima s iskapanja u antičkom Caere (danas Cerveteri) poslije 2. svjetskog rata. Objavljen je 1951., ali nije uvršten u CIL jer je smatran faliskiĉkim. Novija istraživanja – prije svega na osnovi pisma i pisanja (identičnog onomu s prethodnog natpisa) – pokazala su da je neprijeporno rijeĉ o latinskom.

ECOVRNATITAVENDIASMAMAR[...]]EDFHE[...

Riječi nisu odvojene, ali u oštećenom dijelu natpisa možda se nazire razmak između **D** i **F**; to su ujedno jedina slova u tom dijelu kojima je čitanje pouzdano – sasvim je moguće i čitanje]**ND FEI**[i sl.

Prvi, neoštećen dio natpisa je jasan: **ECO VRNA TITA VENDIAS**, *ego [sum] urna Titae Vendiae*. Lakune u drugom dijelu, od kojih prva pokriva dvanaestak slova, obično se dopunjavaju ovako: **MAMAR[COS ... MED FHE[CED, *Mamercus ... me fecit*, ali posljednje dvije riječi dajemo samo exempli gratia, jer je čitanje]**ED FHE**[nepouzđano, kako je rečeno.**

ECO *ego*, pisanje **C** za glas *g*, v. § 5.

VRNA je posuda za držanje nečega (hrane ili bilo kojih predmeta), obično keramička.

VENDIAS: arhajski gen. sg. a-deklinacije na *-ās* (§ 58). Nepisanje završnog *-s* u **TITA** netipično je prije III. st (§ 50).

MAMAR[COS: klas. *Mamercus* (o promjeni *a > e* v. § 27), dosta često ime u starije doba republike. Izvedeno je od teonima *Mamers* i srodno imenu *Marcus*, kao što su srodni teonim *Mamers* i ime *Mars*, v. bilj. uz **MAMARTEI** № 7 i **MARTSES** № 11.

PALLOTTINO 1951; PISANI 1953; KNOBLOCH 1958; PERUZZI 1963; PROSDOCIMI 1979a; COLONNA 1980; AGOSTINIANI 1982: 240-243; SILVESTRI 1993; PERUZZI 1995; HARTMANN 2005: 29-35; BAKKUM 583-584

* * *

№ 4 *Lapis niger*, VI. stoljeće

Na rimskom Forumu ispod ploče od crnog kamena, koju su Rimljani zvali *Lapis niger* i za koju su vjerovali da pokriva Romulov grob, 1899. god. iskopan je četverostrani stup (*cippus*) iz VI. stoljeća, u koji je uklesan najstariji poznati latinski natpis s područja Rima (ako u Rim ne računamo Gabije, odakle je nešto stariji natpis № 2).

1 → QVOIHOI[...
2 ← ...] SAKROS : ES
3 → ED SORL[...

4 ← ...]IA[...]IAS
 5 → RECEI IC[...
 6 ← ...]EVAM
 7 → QVOS : RE[...
 8 → ...]M KALATO
 9 ← REM : HAI[...
 10 ← ...]TOD : IOVX MEN
 11 → TA : KAPIA : DOTAV[...
 12 → M : I TE : RI[...
 13 ← ...]M : QVOIHA
 14 → VELOD : NEQV[...
 15 ← ...]OD IOVESTOD
 16 ← LOIQVIOD

Natpis je uklesan na četiri strane stupa: tri reda na prvoj, po četiri na ostalima. Posljednji red (od samo jedne riječi) upisan je manjim slovima na brid stupa. Stup je vrlo oštećen i natpis je sačuvan samo u donjem dijelu. Čitanje posljednjeg slova u 1., 3., 5., 9. i 12. redu te prvoga u 10. nije pouzdano. Posljednju riječ moguće je pročitati i drugačije, npr. kao **LOIVQVIOD**. Pismo je arhaisko latinsko pismo, a tekst je pisan *βουστροφηδόν* (v. § 7) načinom. Odvajanje riječi trima okomito postavljenim točkama nedosljedno je provedeno. Arhaičnost natpisa vidljiva je, među ostalim, iz razlikovanja triju guturala: **QVOI**; **RECEI**; **SAKROS**, **KALATOREM**, **KAPIA**, v. § 4-5.

Razumljivo je samo nekoliko riječi, ali sasvim se jasno radi o sakralnom propisu.

QVOIHOI: **QVOI** je nom. sg. zamjenice *quī* (§ 82), **HOI** ili **HON** je vjerojatno neki oblik zamjenice *hic* (§ 81).

SAKROS: *sacer*. Ovo je jedina pisana potvrda završetka *-ros*, za koji bismo i na osnovi komparativne gramatike morali pretpostaviti da je prethodio pridjevskom završetku *-er*, v. §§ 32, 34.

ESED: *eset* ili *erit*, sa završetkom *-ed* kao na prethodnom natpisu. Na futur ukazuje sadržaj natpisa (koliko ga možemo rekonstruirati, v. niže), ali na najstarijim natpisima *-d* je sekundarni nastavak (za konjunktiv i prošla vremena, v. § 84), što pak ukazuje na konjunktiv imperfekta.

Riječima **SAKROS ESED** određuje se kazna za prekršitelja propisa: **QVOI ... SAKROS ESED** “tko (prekrši to i to) bit će proklet”. Takva je kazna poznata iz starijih rimskih zakona koje su Rimljani datirali u kraljevsko doba (*Numa*

Pompilius statuit eum, qui terminum exarasset, et ipsum et boves sacros esse, Paul. *ex Fest.* 505, 20), a čini se da je postojala još u Zakoniku XII ploča sredinom V. stoljeća.

RECEI: *regī*, s izvornim dativnim nastavkom *-ei*, v. §§ 43, 73. Ako je natpis iz kraljevskog doba (što najvjerojatnije jest), radi se o kralju, a ako iz republičkog, to je *rex sacrorum*, svećenik koji je do kraja carskog razdoblja obavljao obrede koji su izvorno pripadali kralju.

KALATOREM: *calator* je bio glasnik koji je išao pred svećenicima i upozoravao ljude da prestanu s aktivnostima koje bi mogle ugroziti ispravnost obreda.

IOVXMENTA: *iūmenta* “zaprežna stoka”, od korijena **ieug/ioug-* (usp. *iungere, iugum*), s očuvanim diftongom *ou* (§ 45) i konsonantskom skupinom *-(k)sm-*, (§ 51). To što se na natpisu spominju *calator* i *iumenta* omogućava nam malo precizirati njegov sadržaj. Ciceron na jednom mjestu (*de div.* II 77) kaže da auguri prije obreda naređuju ispregnuti zaprežnu stoku da ne bi došlo do nepovoljnog znaka koji se zvao *iuges auspiciūm*, a kakav je to znak znamo iz Paula (Paul. *ex Fest.* 92, 12): *iuges auspiciūm est, cum iunctum iumentum stercus fecit*. Natpis je nađen upravo na mjestu gdje su rimski auguri još u historijsko vrijeme redovito prolazili pri važnim obredima.

KAPIA: obično se tumači kao 3. l. sg. konj. prez. glagola *capere*, ali u tom bi se slučaju očekivalo ***KAPIAD**. Završno *-d* ovdje se možda ne piše zato jer istim glasom počinje sljedeća riječ, ili su riječi pogrešno rastavljene.

IOVESTOD: abl. sg. na *-ōd* (§ 66), klas. *iustō*, od osnove **ioues-* (*iūs, iūris*). Iz Paula (*ex Fest.* 93, 12) znamo za oblik *ioviste* koji znači *iuste*. Klasični oblik nastao je nakon sinkope **iouesto-* > **iousto-* (§ 31) i pojednostavnjenja diftonga *ou* (§ 45). Isto se dogodilo u etimološki srodnoj riječi **IOVESAT** *iūrat* na sljedećem natpisu № 5, uz rotacizam (§ 46).

LOIQVIOD: vjerojatno ablativ na *-ōd* koji se slaže s prethodnom riječju, ali značenje ostaje nejasno.

CIL I 2, 1 = VI 36840; ILS 4913; ILLRP 3; WARMINGTON 1940: 242; ERNOUT 1957: № 2; PISANI 1960: № 1; DIEHL 1964: № 254; RADKE 1981: 63-68; GORDON 1983: 76-80; WACHTER 1987: § 25-26; VINE 1993: 41-64; EICHNER 1995; VINE 1997; MATIJAŠIĆ 2002: 22-23; HARTMANN 2005: 122-130; SARULLO 2011

* * *

Dvenos, oko sredine VI. stoljeća

Natpis je urezan na vanjskoj stijeni triju ukrasnih posudica koje su međusobno povezane ušima. Nađen je u Rimu 1880. pri iskapanju doline između Kvirinala i Viminala, a čuva se u Državnom muzeju u Berlinu. Star je otprilike kao prethodni ili je nešto mlađi i najdulji je latinski natpis stariji od III. stoljeća.

Pisan je s desna prema lijevo, dobro je očuvan i lako čitljiv, ali njegovo je tumačenje u mnogim detaljima dvojbeno ne samo zbog starinskog jezika, nego prije svega zato što riječi nisu odvojene. Pouzdano je da se radi o tekstu u kojem predmet govori vlasniku u ime darovatelja, što nije nimalo neuobičajeno, usp. № 1, № 8, № 9, № 10.

IOVESATDEIVOSQOIMEDMITATNEITEDENDOCOSMISVIRCOSIED
ASTEDNOISIOPETOITESIAIPACARIVOIS
DVENOSMEDFECEDENMANOMEINOMDVENOINEMEDMALOSTATOD

Prvi je red najmanje problematičan i tumači ga redovito objašnjavaju i dijele riječi ovako:

IOVESAT DEIVOS QOI MED MITAT NEI TED ENDO COSMIS VIRCO SIED,

što bi na klas. latinskom glasilu: *iurat deos qui me mittit ni in te comis virgo sit*, dakle otprilike: “zaklinje se bogovima onaj koji me šalje, ako prema tebi djevica ne bude ljubazna...”. Nakon pogodbenog veznika *ni* očekujemo apodozu (možda izrečenu akuzativom s infinitivom ovisnom o *iurat*) u drugom redu natpisa, ali on je nerazumljiv i sva dosadašnja njegova tumačenja graniče s fantazijom (v. niže). Riječi u trećem redu obično se dijele ovako:

DVENOS MED FECED EN MANOM EINOM DVENOI NE MED MALO STATOD,

ali koliko-toliko je pouzdano značenje samo nekih riječi: *bonus me fecit ... bono ne me ... stato*.

IOVESAT: *iūrat*, v. bilj. uz IOVESTOD na prethodnom natpisu № 4.

DEIVOS: ak. pl. osnove **dejuo-* od koje je nastala latinska imenica *deus* i pridjev *dīvus*, v. §§ 43, 48, kao i Jupiterovo ime (izvorno **djeu-pater*, usp. gen. DIOVIS № 15, № 29-30).

QOI *qui*, usp. QVOI na prethodnom natpisu i v. § 82.

MED, TED: ak. sg. osobne zamjenice za 1. odn. 2. osobu, usp. MED № 1 i § 79.

MITAT: 3. l. sg. ind. prez., kao i IOVESAT; sintaksa i prije svega grafija -T upućuju na to da se radi o indikativu – refleks sekundarnog nastavka *-t u starije se

vrijeme pisao -D (v. § 84), usp. optativ **SIED** i perfekt **FECED** na istom natpisu. Oblik **MITAT** u značenju “šalje, daje” čita se i na prilično starom natpisu iz Tibura (№ 8) i po svemu sudeći i tamo je indikativ, tako da pored uobičajenog *mittere* treba pretpostaviti postojanje glagola **mitāre* koji je pripadao I. konjugaciji.

NEI: negativni pogodbeni veznik, klas. *nī*; o promjeni *eī* > *ī* v. § 43.

ENDO, kao i **EN** u trećem redu, za klas. *in*, v. § 18. **TED ENDO** = *in te* (anafora).

COSMIS: klas. *cōmis* nakon ispadanja -s- i duljenja prethodnog vokala (§ 51), usp. **IOVXMENTA** № 4.

VIRCO: pisanje **C** za glas *g*, v. § 5.

SIED: konjunktivi (optativi) *siem*, *sies* itd. uobičajeni su kod starijih pisaca (§ 89). Završno -D je refleks sekundarnog nastavka *-t, kao niže u **FECED**, v. gore bilj. uz **MITAT**; o promjeni -e- > -i- u posljednjem slogu v. § 30.

AST bi moglo odgovarati klasičnom suprotnom vezniku *ast*, *at*, kojim u arhajskom i pravnom latinskom ponekad počinju apodoze – a apodozu očekujemo iza **NEI** ... **SIED**.

Od ostalog dijela drugog reda koliko-toliko je razumljivo samo **PACARI**: obično se tumači kao infinitiv prez. pasivnog glagola *pacare* “umilostivljavati”. Ako je to točno, -r- u nastavku infinitiva pasivnog je arhajsko -r- karakteristično za neke druge pasivne nastavke (-r, -tur, -mur, -ntur), za razliku od aktivnoga -re, koje je nastalo rotacizmom od -se (usp. *es-se*, *-is-se*), a rotacizam u vrijeme ovog natpisa još nije djelovao (§ 46).

DVENOS, **DVENOI**: nom. odnosno dat. sg. pridjeva koji u klasičnom glasi *bonus*. O promjeni -ue- > -uo- v. § 19, o *du-* > *b-* v. § 52, o dativnom završetku -ōi (usp. **NVMASIOI** № 1) v. § 65.

FECED: *fecit*, v. gore uz **MITAT** i **SIED**.

EN: mlade *in*, v. gore uz **ENDO**.

MANOM: ak. sg. pridjeva *manus* “dobar”. Taj pridjev potvrđuju samo rimski gramatičari koji su za njega znali iz *carmina saliaria*. Značenje “dobar” skriva

se u nekim izvedenicama, npr. *mane* “jutro” (tj. “dobar, povoljan dio dana”) ili ime *Manius*, koje znači otprilike “Dobrica”.

EINOM: riječ je nejasna, ali najvjerojatnije se radi o imenici u akuzativu koju opisuje pridjev **MANOM**. Nije nevjerojatno tumačenje da je to imenica izvedena od korijena **ei-* “ići”, pa bi **EN MANOM EINOM** značilo nešto kao *in bonum exitum*, “na dobar ishod”.

MALO STATOD: prva riječ bit će nominativ sg. pridjeva *malus*; završno -s se ne piše jer istim glasom počinje slijedeća riječ **STATOD**, 3. l. sg. imperativa futura, klas. *statō* (§ 91), ovdje valjda u prelaznom značenju “postaviti, dati”, usp. **STETERAI** № 7.

Prema rečenom, **DVENOS MED FECED EN MANOM EINOM DVENOI NE MED MALO STATOD** značilo bi: *bonus me fecit in bonum exitum, bono ne me malus sistito*, “dobar me je stvorio u dobru svrhu, neka me loš ne daje dobromu”. Ističemo, međutim, da to tumačenje treba uzeti *cum grano salis*.

CIL I 2, 4; ILS 8743; ILLRP 2; WARMINGTON 1940: 54; ERNOUT 1957: № 3; PISANI 1960: № 4; DIEHL 1964: № 720; PROSDOCIMI 1979a: 173-183; GORDON 1983: 76-80; RIX 1985; WACHTER 1987: § 27-28; EICHNER 1988-1990: 207-238; FLOBERT 1991; SACCHI 2001; BALDI 2002: 197-200; MEISER 2002: 4, 8; TICHY 2004; HARTMANN 2005: 109-121

* * *

Lavinium, sredina VI. st. ili nešto poslije

№ 6

Natpis je nađen relativno nedavno (objavljen je 1959. god.) za iskapanja u mjestu Madonnetta, na području antičkog Lavinija. Napisan je s desna prema lijevo, grčkim slovima, na brončanoj pločici koja je stajala pribijena u svetištu.

CASTOREI : PODLOVQVEIQVE | QVROIS

Kao bezbrojni drugi latinski posvetni natpisi, i ovaj se sastoji samo od dativa imena bogova kojima se nešto posvećuje. *Κάστωρ* i *Πολυδεύκης* među prvima su grčkim bogovima čiji je kult prihvaćen među Latinima, posredstvom kojih je stigao i u Rim, gdje su dobili hram već početkom V. stoljeća.

CASTOREI PODLOVQVEIQVE: klas. *Castori Pollucique*, s dativnim nastavkom -*ei*, klas. -*ī* (v. §§ 43, 73). **QVROIS** je dat. množine o-osnova (klas. -*īs*, v. § 69). Riječ je grecizam – Kastor i Polideuk bili su “Zeusovi mladići”, *Διόσκουροι* ili kraće *κοῦροι*. Rimljani su ih zvali jednostavno *Castores*.

Grčki teonim *Πολυδευκής* u latinskom glasi *Pollūx*, *-ūcis* i nije preuzet po klasičnim pravilima latinizacije grčkih riječi, što znači da je u latinski stigao rano (slično imenima *Aesculapius* za *Ασκλάπιος* i *Hercules* za *Ἡρακλῆς*). Grafija **-DL-** u **PODLOVQVEI** za grčko *-λυδ-* u *Πολυδευκής* (koju neki nepotrebno tumače pisarskim nemarom) pokazuje kako je nastao latinski teonim: grčko *Πολυδ-* sinkopom je dalo **Pold-*, od čega je metatezom nastalo ovdje potvrđeno **PODL-**, a zatim asimilacijom klasično *Poll-*. Diftong *eū* (*εῦ*) po očekivanju je dao *ou* (§ 38), odakle klas. *ū*. Nominativni završetak *-ux* nastao je sinkopom od izvornoga *-uces*, kako pokazuje oblik **POLO(V)CES** na natpisima № 48-49.

CIL I 2, 2833; ILLRP 1271a; PISANI 1960: № 6ter; GORDON 1983: 76-80; WACHTER 1987: § 33-35; BERTINETTI 1994; MEISER 2002: 4, 8; HARTMANN 2005: 185-190

* * *

№ 7 *Lapis Satricanus*, kraj VI. stoljeća

Natpis je, poput prethodnoga, nađen relativno nedavno, 1977. god., za iskapanja hrama *Matris Matutae* u Ferriere di Conca (antičko Satricum) u južnom Laciju. Čuva se u Museo Nazionale Romano u Dioklecijanovim termama u Rimu. Uklesan je u kameno podnožje na kojemu je stajao zavjetni dar. U literaturi se obično naziva *lapis Satricanus* po mjestu nalaza.

...]IEISTETERAIPOPLIOSIOVALESIOSIO | SVODALESMAMARTEI

Pisan je arhajskim latinskim pismom, s lijeva prema desno, bez odvajanja riječi. Prva dva-tri slova su uništena, ali ostale riječi lako je odvojiti i protumačiti: ...] **IEI STETERAI POPLIOSIO VALESIOSIO SVODALES MAMARTEI**, tj. ... *steterunt Publii Valerii sodales Marti*, “Marsu su postavili drugovi Publija Valerija”. Prva, oštećena riječ vjerojatno je u nom. plur. muškog roda o-deklinacije (*-eīza* mlađe *-ī*, v. 44).

STETERAI: tumači se kao 3. l. pl. perfekta. Završetak *-erai* po svemu sudeći srodan je završetku *-ere* (v. § 88), ali je nerimski i nigdje drugdje nije potvrđen. Posebno je pitanje o kojem je glagolu riječ: po značenju bi to trebao biti glagol *sistere* (ali njemu perfekt glasi *stīti*), po obliku *stare* (perfekt *steti*). Rimski gramatičari govore da *sistere* može imati perfekt *steti* i to je potvrđeno u nekoliko pravnih tekstova. Ovdje se, međutim, radi o prelaznoj upotrebi glagola *stare*, kao u **STATOD** № 5.

POPLIOSIO VALESIOSIO: arhajski genitivi jednine o-deklinacije, tvoreni ie. nastavkom *-*osjo* (§ 64). Isti je nastavak nekoliko puta potvrđen u faliskičkom dijalektu, ali se često smatrao problematičnim i tek je ovaj natpis nedvojbeno pokazao da se zaista radi o genitivnom nastavku. Ime *Publius* ovdje je zabilježeno u starijem obliku (v. § 21), u kakvom se zadržalo u grčkom: *Πόπλιος*, a u osnovi *Valesio-* još nije djelovao rotacizam. Neki romantičarsko nastrojani filolozi u toj osobi prepoznaju Publija Valerija, jednoga od prvih rimskih konzula, ali tomu u prilog govorilo bi jedino to što natpis potječe otprilike iz njegova, još uvijek dobrim dijelom legendarnog vremena.

SVODALES: riječ je nastala od **sued-*, i ovo je najstarija potvrda promjene *uo-* < *ue-* (§ 19); o kasnijem ispadanju *-u-* v. § 47. *Sodales* ima dosta široko značenje – od prijatelja na gozbi do članova kakve bratovštine, o kojima se vjerojatno radi i ovdje.

MAMARTEI: dativni nastavak *-ei* (v. §§ 43, 73). Pored latinskih oblika *Māvors* i *Mārs* (i problematičnog **MARMAR**, **MARMOR** u *carmen arvale*, v. № 100) poznat je i oblik *Māmers*, *Māmertis*, za koji rimski gramatičari govore da je oskički. Na oskičkim natpisima također je jedini potvrđen oblik osnove *mamert-*, ali osnova *mamart-* na ovom latinskom natpisu izgleda kao starija, prije promjene *-a-* > *-e-* u zatvorenom slogu (§ 27), tako da latinski teonim *Māmers* vjerojatno nije sabelizam, nego se radi o sabelsko-latinskoj izoglosi. Od osnove *Māmert-* izvedeno je ime *Māmercus* i italski etnonim *Māmertini*, od *Mārt-* ime *Mārcus* i također italski etnonim *Mārsi* (v. bilj. uz **MAMAR**[**COS**] № 3 i **MARTSES** № 11). Nejasnim ostaje odnos osnova *māmart-/māmert-*, *māvort-* i *mārt-*: ako je druga nastala od prve, treba računati na neku sporadičnu glasovnu promjenu (disimilacija *m...m-* > *m...u-*?); prva je mogla nastati od treće (reduplikacija?), ali isto tako treća bilo od prve (haplologija?), bilo od druge (haplologija? ispadanje *-u-* i stezanje?); oskički poznaje samo prvu, umbrijski samo treću, latinski sve tri. Kada se tomu doda i nejasna grafija **MAVRTE** (dat. sg.) na natpisu iz III. st. (№ 25), pitanje postaje još kompliciranije: ako se ne radi o klesarovom nemaru, to može biti sinkopirani oblik osnove *māvort-*, ali je s druge strane *māvort-* moglo nastati od **māurt-*, koje može stajati iza grafije **MAVRTE**.

CIL I 2, 2832a; BONFANTE 1978; DE SIMONE 1978; PERUZZI 1978; PROSDOCIMI 1970a: 183-197; STIBBE et al. 1980; PROSDOCIMI 1979a; GUARDUCCI 1980b; DE SIMONE 1981; PISANI 1981; VERSNEL 1982; PROSDOCIMI 1984; CAMPANILE 1985; WACHTER 1987: § 29-30; LEJEUNE 1989; VERSNEL 1991; ARCELLA 1992; SILVESTRI 1993: 109-110; PROSDOCIMI 1994; COLONNA 1995; DE SIMONE 1995; LEVI 1995; ROCCA 1995; BALDI 1999; MEISER 2002: 4, 8; HARTMANN 2005: 138-142; SARULLO 2009; ROCCA – SARULLO 2014; BRUUN – EDMONSON 2015: 753-754

* * *

№ 8 Tibur, kraj VI. stoljeća

Natpis je uklesan na kamenom podnožju na kojem je stajao zavjetni dar. Nađen je u Tivoliju (antički Tibur) početkom XX. stoljeća. Pisan je bez prekida među riječima, s desna prema lijevo, u spiralnoj liniji, lokalnim pismom srodnim južnopicenskomu.

HOIMEDMITATKAVIOS[.]MONIOSQETIOSD[O]NOMPROFILEOD

Ako je takvo čitanje točno (pretposljednja riječ **PRO** malo je oštećena), podjela na riječi i značenje nije problematično: **HOI MED MITAT KAVIOS [.]MONIOS QETIOS D[O]NOM PRO FILEOD**, *hic me mittit Gaius [.]monius Cetius donum pro filio*. I ovdje poklonjen/zavjetovan predmet govori o svojem darovatelju: “ovdje me postavlja (taj i taj) kao dar za (rođenje) sina”.

HOI: zamjenički prilog, klas. *hīc*, po postanku lokativ zamjenice *hic* (§ 81), ovdje je bez čestice *-c(e)*. Prijelazni oblik **HEIC** potvrđuje bezbroj mlađih natpisa (№ 75, № 88-91, № 93, № 95-96). O promjeni *oi* > *ei* > *īv*. § 44.

MED: v. § 79.

MITAT: značenje “dati, posvetiti”, isti glagol i oblik kao na natpisu № 5.

KAVIOS: klasični oblik *Gāius*, nakon ispadanja intervokalnog *-u-* (v. § 48), ostao je trosložan. Pisanje **K** za glas *g* malo je neobično (§ 5). U **[.]MONIOS QETIOS**, drugom članu tročlane onomastičke formule, oštećena su početna dva ili tri slova.

FILEOD: abl. sg. sa završetkom *-ōd* (§ 66), klas. *filio*. Promjena *-ī* > *-e-* je sporadična i dijalektalna (v. § 36).

CIL I 2, 2658; ILLRP 5; DIEHL 1964: № 720; MANCINI 1979; PROSDOCIMI 1979a: 189-191; MANCINI 1981; MARINETTI 1981; RADKE 1981; AGOSTINIANI 1982: 596; WACHTER 1987: § 31-32; EICHNER 1988-1990: 224; VINE 1993: 85-95; MEISER 2002: 4, 8; HARTMANN 2005: 131-137

* * *

Garigliano, početak V. stoljeća

Za iskapanja blizu ušća rijeke Garigliano, na granici Lacija i Kampanije (područje koje su obitavali antički Aurunci), započelih 1926. god., nađena je keramička zdjelica s natpisom. Okolnosti nalaza nisu sasvim jasne, a posuda je dospjela u privatnu zbirku i objavljena je tek 1996. god.

Vanjska strana:

AHVIDIES

Unutarnja strana:

NEI | PARIMEDESOMKOMMEOISSOKIOISTRIFOIAVDEOMDVO[

Ta dva natpisa nije pisala ista ruka. Natpis s unutarnje strane pisan je u krug, s tim da je **NEI** napisano iznad **PARI**. Završetak natpisa možda je oštećen za jedno slovo. Pisan je bez prekida među riječima, ali podjela na riječi, barem u prvom dijelu, nije osobito problematična.

AHVIDIES: oskički nom. sg. osobnog imena sa završetkom *-es*, karakterističnim za sabelske nominative osnova sa sufiksom *-i̯o-*. To je ime poznato iz oskičkih natpisa u kasnijem, sinkopiranom obliku $\alpha\mathcal{F}\delta\epsilon\iota\epsilon\zeta$, fem. *ahvdiu*, latinski *Avidius*, *Audius*, *Audeius*. Natpis s vanjske strane zdjele, u stvari, i ne treba smatrati latinskim.

NEI PARI MED: najčešće se tumači kao “nemoj me prisvajati”; *pari* bi bilo 2. l. sg. imperativa glagola *pario*, ovdje u značenju “stjecati, prisvajati”. To što se konjugira po IV. konjugaciji ne treba iznenaditi, jer je tako potvrđeno i kod Enija. Fraza bi dakle bila slična posljednjim riječima na natpisu № 5: **NE MED MALO STATOD**. U tom je tumačenju malo problematično **NEI**, jer prividno odgovara klasičnom negativnom pogodbenom vezniku *nī*, a ne prohibitivnom *nē* (usp. natpis № 5, gdje **NEI** = *nī*, **NE** = *nē*), ali oblik **NEI**, **NI** za prohibitivno *nē* potvrđen je i drugdje (№ 84, № 92, **NEIQVIS** № 69.3), a završno **-I** tumači se kao čestica.

ESOM KOM MEOIS SOKIOIS: *sum cum meis sociis*. Oblik 1. l. jednine *esom* nalazimo na sabelskim natpisima, a Varon (*I. l. IX 100*) zna za oblik *esum* u starijem latinskome. Ablativni završetak *-ois* u **MEOIS SOKIOIS** još zadržava diftong (v. §§ 44, 69).

TRIFOIAVDEOM: čitanje znaka **V** nije sasvim pouzdano, jer je moguće da se radi o slovu **D**, eventualno **I**, i o tome ovisi svako daljnje tumačenje. Prvi izdavači natpisa u **TRIFOIA** su vidjeli Dijanin nadimak *Trivia* koja bi nosila epitet **DEOM DVO**[NA, *deorum bona* “dobra među bogovima”, ali takvo je tumačenje nemoguće iz više razloga, prije svega zato što riječ *via*, od koje je izvedeno *Trivia*, nije nastala od oblika s diftongom *-oi-* (niti bi taj diftong dao *-i-*). Drugi u **AVDEOM** vide oblik imena *Audius* koje čitamo na vanjskoj strani posude i dopunjavaju **DVO**[M, *Audiorum duorum*. Nijedno tumačenje nije pouzdano.

CRISTOFANI 1996, 7-32; DE SIMONE 1996; MANCINI 1997; VINE 1998; BALDI 1999; HARVEY 2000; MORANDI 2001: 57-60; BALDI 2002, 200-202; VINE 2002; MANCINI 2003; MANCINI 2004b; DE SIMONE 2006b; HARTMANN 2005: 147-153; MARAS 2005; MORANDI 2009a; MORANDI 2009b; MATASOVIĆ 2010: 250-251

* * *

№ 10 *Cista Ficoroniana*, Praeneste, 2. polovina IV. stoljeća

1738. god. u mjestu Praeneste je nađena ukrasna valjkasta brončana kutija. Natpis na poklopcu, ukrašenom figuricama Dioniza i dvaju satira, govori o njezinu podrijetlu. Kutija se čuva u Museo Nazionale di Villa Giulia u Rimu, a u literaturi se naziva po imenu nalazitelja.

NOVIOS · PLAVTIOS · MED · ROMAI · FECID | DINDIA ·
MACOLNIA · FILEAI · DEDIT

Natpis ima uobičajene karakteristike arhajskog latinskog: završno *-os* (§ 29); završno *-d* u **MED** (§§ 49, 79); diftong *-aj* u lok. odn. dat. sg. **ROMAI**, **FILEAI** (§ 59); pisanje **C** za glas *g* (§ 5) i *-oi-* za klas. *-ul-* (§ 28) u **MACOLNIA** (gentilicij *Magulnius* je rijedak, ali poznat). Značenje natpisa sasvim je jasno: *Novius Plautius me Romae fecit, Dindia Magulnia filiae dedit*.

NOVIOS: u starije vrijeme Novius je bilo *praenomen*, možda sabelskog podrijetla (usp. № 18). Od III. st. postaje gentilicij, a kao *praenomen* nestaje.

FECID, **DEDIT**: iako su oba oblika 3. l. sg. perf., jedan se oblik piše s *-t*, a drugi s *-d*. Ta nedosljedna grafija pokazuje da se nekako u to vrijeme završno *-d*, nastalo od sekundarnog nastavka, počelo izjednačavati s primarnim nastavkom *-t* (§ 84).

FILEAI: usp. **FILEOD** № 8 i § 36.

CIL I 2, 561 = XIV 4112; ILS 8562; ILLRP 1197; WARMINGTON 1940: 198; ERNOUT 1957: № 53; PISANI 1960: № 24; DIEHL 1964: № 771; WACHTER 1987: § 52; KRUSCHWITZ 2002: 25-32; MATIJAŠIĆ 2002: 23-24; MEISER 2002: 5, 8; HARTMANN 2005: 280-283; DUPRAZ 2006

* * *

Lucus Angitiae, kraj IV. stoljeća

№ 11

Kod Fucinskog jezera, na području gdje je obitavalo italsko pleme Marsi, u gaju lokalne božice koju su Rimljani zvali Angitia, nađena je brončana pločica s čitkim, ali malo oštećenim natpisom. Pisan je *βουστροφηδόν* (v. § 7) načinom, s tim da su prvi, treći, četvrti, šesti i osmi red pisani s lijeva prema desno, ostali s desna prema lijevo.

CASO · CANTOVIO|S · APRVFCLANO · CEI|P · APVRFINEM ·
E|SALICO · MENVR|BID · CASONTONI | SOCIEQVE · DOIVO|M ·
ATOLERO ATTIA · | PRO · L[ECIO]NIBVS · MAR|TSES

Riječi su odvojene točkom, ali nije odvojeno *APVR FINEM* i *EN VRBID*, a pogrešno je rastavljeno *ESALICOM EN*. Donji je dio natpisa oštećen, ali dopuna *L[ECIO]NIBVS* je opće prihvaćena. Riječ *DOIVOM* treba čitati *DONOM* – lijeva okomita i kosa crtica slova nisu spojene, tako da *N* izgleda kao *IV*, dok će *ATTIA* biti pogreška umjesto *ACTIA*, sinkopiranog oblika imena *Angitia* (ne može biti odraz eventualnog asimilanog oblika **Attia*, jer se dvostruki konsonanti u to vrijeme još ne pišu, v. § 8). Tu se riječ tumači kao dijalektalni dat. sg. a-deklinacije, v. § 59.

CASO CANTOVIOS: obično se shvaća kao ime u nom. sg.: *CASO* vjerojatno pripada konsonantskoj deklinaciji kao klas. *Kaesō*, *-ōnis*, *CANTOVIOS* o-deklinaciji. *APRVFCLANO* bi mogao biti etnik ili nešto slično (potvrđeno je gentilno iime *Aprufenius*, v. № 41), nom. sg. o-deklinacije, dopuna uz prethodno ime. U to vrijeme nepisanje završnog *-s* postaje uobičajenim (slično kao nepisanje *-nt* u *ATOLERO* niže; v. § 9).

CEIP: nejasna riječ; neki u njoj vide skraćeno pisanje nekog oblika riječi *cippus* – nadgrobni, granični ili sličan kamen.

APVR FINEM i *EN VRBID* su jedino što od prvog dijela natpisa pouzdano razumijemo: to su prijedložni izrazi *apud finem* (o promjeni *d > rv*. § 56) odn.

in urbe (o *en* > *in* v. § 18, o završetku *-īd* § 74). **ESALICOM** bi mogao biti pridjev o-deklinacije u ak. sg. koji se slaže s **FINEM** – “kod *esaličke granice”, eventualno arhajski gen. pl. o-deklinacije na *-om* (v. § 68) – “kod granice *Esalikâ”, a slično tomu riječ **CASONTONI** mogla bi pobliže označavati *in urbe* (**CASONTONI** može biti gen. sg. o-deklinacije ili, još vjerojatnije, riječ je na kraju retka jednostavno ostavljena nenapisanom do kraja – *in urbe* **Casontonia*, **Casontoniorum*?). Etnonimi ili toponimi *Esalico-* i *Casonton-* nisu nigdje drugdje potvrđeni, kao ni imena *Cason-* i *Cantovio-*.

Interpretacija prvog dijela natpisa dakle ostaje teškom: teško je zamisliva granica (*finis*), još manje granični kamen (*cippus*?) u gradu (*in urbe*); još je nejasnija veza svega toga s drugim, formalno potpuno jasnim dijelom natpisa: *sociique donum attulerunt Angitiaie pro legionibus Marsis*. Čiji su to, međutim, saveznici i kakve su to “marsijske legije”, u čije su ime oni donijeli dar božici, možemo samo nagađati. Ime *Marsi*, na čijem je području nađen natpis, bili su italsko pleme jezično blisko Oscima. Njihovo je ime, kako pokazuje i pisanje **MARTSES**, riječ izvedena iz teonima *Mars* (iz istog teonima u obliku *Mamers* izvedeno je ime drugoga italskog plemena, *Mamertini*; v. bilj. uz **MAMARTEI** № 7 i **MAMAR[COS]** № 3). Otprilike u vrijeme postanka ovog natpisa *Marsi* su tek počeli podlijegati romanizaciji i latinizaciji (koja još dugo neće biti do kraja provedena) i nije isključeno da je jezik natpisa hibrid latinskog i marsičkog. Uostalom, uvršten je i u nekoliko izdanja sabelskih tekstova. U svakom slučaju, ovaj je natpis lijep primjer supostojanja jasnoga i nejasnoga.

Jezik natpisa – barem ono što na njemu pouzdano možemo nazvati latinskim – najavljuje neke pojave tipične za latinštinu III. stoljeća. Tako su riječi **SOCIE** i **MARTSES** najstarija potvrda dugog zatvorenog ě, koje je kasnije dalo *ī*, a nastalo je od diftonga (v. § 44, 62, 67). Promjena *o* > *u* u posljednjem zatvorenom slogu (§ 29) također je prvi put potvrđena ovdje: **L[ECIO]NIBVS**, ali još uvijek je nedosljedno provedena (npr. **CANTOVIOS**, **DONOM**), što je tipično za latinski sljedećih nekoliko generacija, kao i nedosljedno (ne)pisanje završnih *-m*, *-s*, *-nt*, koji se pišu u **CANTOVIOS**, **L[ECIO]NIBVS**, **FINEM**, **DONOM**, ali ne u **ATOLERO attulerunt** (o promjeni *-ol-* > *-ul-* v. § 26) i vjerojatno isto tako u **APRVFCLANO**. Nepisanje diftonga u nastavku dat. sg. a-deklinacije **ACTIA** ne mora biti stvar ortografije, nego stvarnog izgovora, v. §§ 40, 59.

CIL I 2, 5; ILLRP 7; WARMINGTON 1940: 58; PISANI 1960: № 6; DIEHL 1964: № 224; PISANI 1981; RADKE 1981: 219-220; WACHTER 1987: § 169; SILVESTRI 1993: 113-116; VINE 1993: 35-37; DEL TUTTO 2002

II. SAKRALNI PROPISI I POSVETNI NATPISI IZ III. I S POČETKA II. STOLJEĆA

Rim, 241. god.

№ 12

Brončani oklop, načinjen u Grčkoj krajem IV. st., kao plijen je stigao u Rim 241. god. iz osvojenih Falerija, o čemu govori natpis na njemu. Nađen je relativno nedavno i objavljen je 1986. god.

Q LVTATIO C F A MANILIO C F CONSOLIBVS FALERIES CAPTO

Q. Lutatio Gai filio Aulo Manilio Gai filio consulibus Faleriis captum

Iako je natpis štur, zanimljiv je kao prva potvrda dviju glasovnih promjena: ispadanja završnog *-d* (§ 49): **LVTATIO**, **MANILIO**, te rotacizma (§ 46), a zajedno s **ALERIA** № 63 iz otprilike istog vremena i najstariji primjer slabljenja kratkog vokala u *-e-* ispred *-r-* (§ 24): **FALERIES** (ime grada nastalo je od *Falis-*, očuvanoga u imenu stanovnika grada: *Falisci*).

Ostale osobine, uobičajene za latinski III. st., sreli smo već na prethodnom natpisu № 11: **FALERIES** s grafijom **-ES** za dugo zatvoreno *ē* u završetku abl. pl. (§ 44, 69); nedosljednost u pisanju završnih konsonanta *-m* i *-s* (§ 50); kolebanje između *o* i *u* u posljednjem zatvorenom slogu (§ 29): **CAPTO**, **CONSOLIBVS** (o *-ol-* v. § 26).

LO GUZZO 1981; ZIMMERMANN 1986; DI STEFANO MANZELLA 1991; FLOWER 1998; MEISER 2002: 5, 9

* * *

13-14. Dva propisa o zaštiti svetog gaja (*lucar, lucus*), III. stoljeće

Luceria, 1. pol. III. stoljeća

№ 13

Natpis je nađen na mramornoj ploči sredinom XIX. st., prepisan i odmah uništen. Luceria (današnja Lucera) u Apuliji postala je rimskom kolonijom 314. god., a natpis je nešto mlađi.

IN HOCE LOVCARID STIRCVS | NE [QV]IS FVNDATID NEVE
CADAVER | PROIECITAD NEVE PARENTATID | SEI QVIS

ARVORSV HAC FAXIT [IN] IVM | QVIS VOLET PRO IOVDICATOD
N [L] | MANVM INIECT[I]O ESTOD SEIVE | MAC[I]STERATVS
VOLET MOLTARE [LI]CETOD

In hoc lucari stercus ne quis fundito neve cadaver proicito neve parentato. Si quis adversum hac fecerit, in eum quis volet pro iudicato n(ummorum) L manum iniectio esto. Sive magistratus volet multare, liceto.

Propisom je dakle zabranjeno “izlijevati gnoj” (tj. obavljati nuždu) i “bacati leš” (vrlo vjerojatno ljudski) te obavljati obrede za mrtve (*parentare*). Nad prekršiteljem može bez posebne sudske odluke (*pro iudicato* – “umjesto presude”, “kao da je presuđeno”) tko god (*quis volet*) provesti ovrhu (klas. *manus iniectio*, doslovno “nabacivanje, polaganje ruke” u znak moći nad određenom osobom ili njezinom imovinom) u vrijednosti od 50 sestercija (*sestertius* ili *nummus*, kratica **N**; na natpisu je od brojke ostala samo okomita crtica koja izgleda kao **I**, ali to bi bila premala svota), ili ga može oglobiti (*multare*) magistrat. Novac od takve globe pripao bi hramu – usp. natpise № 41-42.

Natpis čuva glavne arhajske karakteristike: diftonzi *ei* i *ou* (§§ 43, 45): **IOVDICATOD**, **SEIVE** itd.; završno *-d* u abl. sg. **LOVCARID** (§ 74) i imperat. II. **ESTOD** (§ 91); završno *-e* u čestici *-ce*: **HOCE** (§ 33); vokal *-o-* u **ARVORSV adversum** (§ 20) i **MOLTARE multare** (§ 21); sigmatski optativ **FAXIT** (§ 89). S druge strane, *-o-* u posljednjem zatvorenom slogu već je prešlo u *-u-*: **STIRCVS**, **IVM** (§ 29).

Sintaksa je također starinska. Uz *adversum* nije akuzativ, nego zamjenički prilog, po postanku abl. sg. ženskog roda: **ARVORSV HAC adversum hāc** “protivno ovome” (isto kao **ARVORSVM EAD** № 69.24). Iz iste su sintagme nastali priložni izrazi kao *posthāc*, *proptereā*, *praetereā* (*intereād* kod Andronika). Nadalje, akuzativ umjesto genitiva objektnog uz glagolsku imenicu u latinskom je sasvim neuobičajen (osim uz gerundiv): **MANVM INIECTIO** za očekivano *manūs iniectio*; valjda jedina paralela tomu je glagolska imenica *tactio* na par mjesta kod Plauta: *tactio eam* “diranje nje”. Apsolutni nominativ: *in eum quis volet ... manum iniectio esto* “nad njim tko god bude htio ... neka bude ovrha” umjesto “neka provede ovrhu” možda ne treba pripisati nemaru sastavljača propisa, nego stilu rimskoga pravnog jezika.

Neke osobitosti netipične su za latinski. Prije svega, sama riječ za “gaj” **LOVCAR lūcar** (očito isto što i *lūcus* na sljedećem natpisu) drugdje nije potvrđena u tom značenju (osim možda na oštećenom natpisu CIL I 2, 1730 iz doba republike,

nađenom kod Beneventa), nego označava novčani prihod svetog gaja. Isto tako, glagolski oblici **FVNDATID**, **PROIECITAD** i **PARENTATID**, koji imaju značenje imperativa, potpuno su nepoznati u latinskom i jedino s čim ih je moguće usporediti je oskički konj. perf. *tríbarakattíns* “aedificaverint”; **PROIECITAD** je vjerojatno pogrešno pisanje umjesto **PROIECATID**. Promjena *d > r* u **ARVORSV** zabilježena je nekoliko puta, v. § 56. Vokal *i* umjesto *e* u **STIRCVS** i **IVM** također je sporadična pojava (§ 35) i dijalektizam, kao i anaptiksa u **MACISTERATVS** (§ 34).

CIL I 2, 401 = IX 782; ILS 4912; ILLRP 504; WARMINGTON 1940: 154; ERNOUT 1957: № 91; PISANI 1960: № 25; DIEHL 1964: № 257; WACHTER 1987: § 196; BODEL 1994; PETITO 2004; BRUUN – EDMONSON 2015: 159

* * *

Spoletium, malo poslije 241. god.

№ 14

Dva praktički identična natpisa nađena su 1876. odn. 1937. god. na području današnjeg Spoleta (antičko Spoletium) u Umbriji. Spoletium je postalo rimskom kolonijom 241. god., a natpisi su nastali nedugo poslije toga.

a) HONCE LOVCOM | NEQVS
 VIOLATOD | NEQVE
 EXVEHITO NEQVE |
 EXFERTO QVOD LOVCI
 | SIET NEQVE CEDITO |
 NESEI QVO DIE RES
 DEINA | ANVA FIET EOD
 DIE | QVOD REI DINAI
 CAVA | [F]IAT SINE DOLO
 CEDRE [L]ICETOD
 SEIQVIS | VIOLASIT IOVE
 BOVID | PIACLVM |
 DATOD
 SEIQVIS SCIES VIOLASIT
 DOLO MALO | IOVEI BOVID
 PIACLVM | DATOD ET A
 CCC | MOLTAI SVNTOD |
 EIVS PIACLI | MOLTAIQVE
 DICATOR[EI] EXACTIO
 EST[OD]

b) [H]ONCE LOVCOM |
 NEQVIS VIOLATO | NEQVE
 EXVEHITO | NEQVE
 EXFERTO | QVOD LOVCI
 SIET | NEQVE CAIDITOD |
 NESEI QVO DIE RES | [DEI]
 NA ANVA | [FIET E]OD
 DIED | [QVOD] REI DINAI |
 [CAVSA FI]AT SINE | [D]OLO
 CEDR[E] | [LI]CETO
 SEQVIS | ADVORSVM EAD
 | VIOLASIT IOVEI BOVID |
 PIACLVM | DATO
 SEIQVIS SCIES | VIOLASIT
 DOLO | MALO ET IO[VEI] |
 BOVID PIAC[LVM DATOD]
 ET A CCC MO[LTAI SVNTO]
 | EIVS PIACLI E[T MOLTAI
 DICATOREI] | [EXACTIO
 ESTO]

Hunc lucum nequis violato neque evehito neque efferto quod luci sit, neque caedito nisi eo die quo res divina annua fiet. Eo die, quod rei divinae causa fiat, sine dolo caedere liceto. Si quis (adversus ea) violaverit, Iovi bove piaculum dato. Si quis sciens violaverit, (et) Iovi bove piaculum dato et a(sses) CCC multae sunt. Eius piaculi multaeque dicatori exactio esto.

Propis zabranjuje povređivanje gaja i iznošenje ičega iz njega, kao i sječu drva u njemu, osim na dan godišnje žrtve (*res divina annua*). Prekršitelj mora Jupiteru predati okajnu žrtvu (*piaculum*) u vidu goveda, a hotimični (*sciens*) prekršitelj ktomu i platiti globu od 300 rimskih asa. Za utjerivanje (*exactio*) te kazne zadužen je *dicator*. Potonja riječ nije nigdje drugdje potvrđena, ali morala bi značiti “posvetitelj” (usp. *dicare* ili *dedicare* “posvetiti”). To je dosta problematično, npr. zato što nije predviđeno što se događa nakon njegove smrti. Zato neki uzimaju da je *dicator* neki lokalni naziv za svećenika (što je malo vjerojatno), ili pretpostavljaju da se radi o klesarovoj grešci, jer je *dictator* bio naziv magistrata u nekim italskim gradovima.

Kao i prethodni, i ovaj natpis ima glavne arhajske karakteristike: grafija **SCIES** (§ 9), diftonzi *ou* (§ 45): **LOVCOM** i *ei*, uz grafičko kolebanje **EI/E/I** (§§ 11, 43): **IOVE(I)**, **SE(I)QVIS**, **D(E)INA-**; završno *-e* u čestici *-ce*: **HONCE** (§ 33); sigmatski optativ **VIOLASIT** (§ 89); vokal *-o-* u **ADVORSVM** *adversum* i **MOLTAI multae** (§§ 20-21). Završno *-d* u abl. sg. i imperat. II. (§ 49) nedosljedno se piše: **VIOLATOD**, **BOVID**, ali **EXVEHITO**, **DIE**. Promjena *-o-* > *-u-* u završnom zatvorenom slogu (§ 29) također se nedosljedno bilježi: **LOVCOM**, ali **PIACLVM**. Klesarova je greška **NEQVS** za *nequis*, kao i **CAVA** za *causa*.

EXVEHITO: o očuvanom **EX-** (klas. *ē-*) v. § 51.

SIET *sit*: usp. **SIED** № 5 i § 89.

CEDITO *caedito*, **CEDRE** *caedere*: jedna od prvih potvrda promjene diftonga *aj* > *ē* (§ 39). Promjena je u to vrijeme nerimska i nije zabilježena na natpisu b). Zahvatila je samo kratki diftong, dok dugo *-āi-* u **MOLTAI** ostaje nepromijenjeno. Netipična je i sinkopa **CEDRE** (§ 31).

NESEI *nisi*, prije promjene *-e-* > *-i-* uz nazal (§ 18).

D(E)INA- *divina-*: nerimsko ispadanje *-u-*, v. § 48.

SCIES: o ortografiji v. § 9.

BOVID: usp. **VRBID** № 11, o obliku abl. sg. v. § 74.

PIACLVM: prije anaptikse, v. § 34.

CIL I 2, 366a = XI 4766; CIL I 2, 366b = XI 2872; ILS 4911; ILLRP 505; WARMINGTON 1940: 154; ERNOUT 1957: № 64; DIEHL 1964: № 256; WACHTER 1987: § 199; BODEL 1994: 24-29; MATASOVIĆ 2010: 252-253

* * *

15-45. Posvetni natpisi iz III. i s početka II. stoljeća

Posvetnih natpisa iz III. st., za koje se koliko-toliko pouzdano može reći da su stariji od rata s Hanibalom, nema mnogo. Najstariji su oni iz Praeneste i počet ćemo njima, ali treba napomenuti da se posvetni natpisi od početka III. st. sve do sredine II. st. ničim (jezikom, stilom, ortografijom...) međusobno bitno ne razlikuju. Svima im je zajedničko npr. nedosljedno pisanje **-O/OS/V/VS** za klas. **-us**, **-EI/E/I** za završetak dat. sg. III. dekl., nedosljedno bilježenje završnog **-m**, **-s**, **-ti** **-nt** itd., završno **-d** u ablativu i na takve se banalnosti više nećemo posebno osvrutati.

Praeneste, brončana pločica

№ 15

**ORCEVIA NVMERI | NATIONV CRATIA | FORTVNA DIOVO
FILEIA | PRIMOGENIA | DONOM DEDI**

Orcevia Numerii nationis gratia Fortunae Iovis filiae Primigeniae donum dedit.

Po kultu Fortune Primigenije, Jupiterove kćeri, grad Praeneste bio je nadaleko poznat (Ciceron je jedan od svjedoka). Ovu pločicu s natpisom postavila je neka Orcevia, Numerijeva supruga, ispod dara koji je Fortuni posvetila *nationis gratia*, što očigledno znači “radi poroda” (riječ *natio*, doduše, u književnim tekstovima nije potvrđena u tom značenju, ali etimološki znači doslovno “rođenje”).

Glas *g* bilježi se znakom **C** u **CRATIA**, ali posebnim znakom, koji izgleda kao obrnuto **C** s točkom u sredini, u **PRIMOGENIA**; ovo je sigurno jedan od najstarijih natpisnih primjera posebnog znaka za zvučno *g*, što upućuje na 1. pol. III. st. (§ 5). Na otprilike to vrijeme upućuje i neoslabljeno **-o-** u **PRIMOGEN-Primigen-** (§ 23). Glasovnu skupinu *dj-* u **DIOVO Iovis** (§ 53) natpisi potvrđuju sve do početka II. st. (№ 29-30); o etimologiji Jupiterova imena v. §§ 48 i 53.

Dijalektizmi su **-A** u dat. sg. **FORTVNA**, **FILEIA**, **PRIMOGENIA**, v. §§ 40, 59, kao i **EI** u **FILEIA**, v. § 36.

NATIONV, **DIOVO**: gen. sg. III. dekl. **-o(s)**, **-u(s)**, kao i **SALVTVS** na sljedećem natpisu, također su dijalektizmi, v. § 72. **NATIONV** bi eventualno bilo moguće protumačiti i kao gen. pl. *nationum* “radi porodā”, ali Fortunin nadimak *Primigenia* znači “prvorotka” (ne “prvorodena”).

DEDI: prije će biti 3. lice *dedit* nego 1. lice *dedi* – stilu latinskih natpisa bolje odgovara “Orcevia je dala” nego “ja, Orcevia, dala sam”.

CIL I 2, 60 = XIV 2863; ILS 3684; ILLRP 101; WARMINGTON 1940: 60; ERNOUT 1957: № 34; DIEHL 1964: № 65; WACHTER 1987: § 84; MEISER 2002: 130; FRANCHI DE BELLIS 2013

* * *

№ 16 Praeneste, kameno postolje za zavjetni dar

L GEMENIO L F PELT | HERCOLE DONO | DAT LVBS MERTO |
PRO SED SVEQ|EDE LEIGIBVS | ARA SALVTVS

Lucius Geminus Lucii filius Peltuinus (?) Herculi donum dat libens merito pro se suisque; eisdem legibus ara Salutis.

Osim na opće ortografske nespretnosti, poput **EDE** *eisdem*, od filoloških sitnica upozoravamo na neoslabljen oblik **GEMENIO** za *Gemin-* i genitiv na **-os/us SALVTVS**; obje pojave sreli smo na prethodnom natpisu. Iza grafije **EI** u **LEIGIBVS** *lēgibus* ne može stajati diftong, nego dijalektalno dugo *ī* ili nešto slično (v. § 35). **HERCOLE** za klas. *Hercul-* za vrijeme postanka natpisa je očekivano (§ 26).

PELT(uinus): antičko mjesto *Peluinum* nalazilo se stotinjak kilometara sjeveroistočno od Praeneste, na području Vestinâ.

LVBS MERTO *libens merito*, otprilike “dragovoljno zauzvrat”, bezbroj puta potvrđena posvetna formula. **LVBS** (ili **LIBS**) je i drugdje potvrđeno kao kratica za *lubens/libens* (o kolebanju *u/i* v. § 22), tako da i pisanje **MERTO** za *merito* ne mora biti netipična sinkopa (§ 31), nego pojednostavnjeno pisanje. Ta je riječ ablativ (uzroka – “zbog zasluge”), kako se vidi iz pisanja završnog **-d**: **MERETOD** (često, npr. № 29), a ponekad se upotrebljava kao dativ (№ 75).

ARA SALVTVS: *Salus* je prastara rimska božica. Njezin žrtvenik je “pod istim uvjetima” (*eisdem legibus*), ali kompliciranim pitanjem što je ta sintagma u sakralnom pravu mogla značiti ovdje se nije baviti. Često tumačenje posljednjih četiriju riječi kao “istim obredom (tj. po istim obrednim propisima ili tako nešto) je postavio žrtvenik” (**ARA** bi tada bio akuzativ *aram*) ne dolazi u obzir, jer bi umjesto genitiva **SALVTVS** stajao dativ.

CIL I 2, 62 = XIV 2892; ILS 3419; ILLRP 132; WARMINGTON 1940: 62; ERNOUT 1957: № 37; DIEHL 1964: № 82; WACHTER 1987: § 86

* * *

Praeneste, kameno postolje za zavjetni dar

№ 17

Q K CESTIO Q F | HERCOLE DONV | [D]JEDERO

Quintus (et) Kaeso Cestius Quinti filii Herculi donum dederunt.

Natpis je prilično banalan – dva brata, Q. i K., od oca Q., daju Herkulu dar – ali zanimljivo je da je na književnom latinskom nemoguće reći *Quintus (et) Kaeso Cestius* kao na ovom natpisu, nego *Q. K. Cestii*. Takvu sintaksu broja u starije vrijeme tu i tamo nađemo i drugdje (v. sljedeći natpis i № 42).

CIL I 2, 61 = XIV 2891; ILS 3420; ILLRP 131; WARMINGTON 1940: 60; ERNOUT 1957: № 23, 36; PISANI 1960: № 18; DIEHL 1964: № 80; WACHTER 1987: § 88

* * *

Rim, kameno postolje za zavjetni dar

№ 18

M C POMPLIO NO F | DEDRON | HERCOLE

Marcus (et) Caius Pompilius Novii filii dederunt Herculi.

Osim na sintaksu broja kakvu smo vidjeli na prošlom natpisu, treba upozoriti na sinkopirane oblike **POMPLIO** i **DEDRON** (usp. **DEDRO(T)** № 31-32 i v. § 88). O imenu **NO(vius)** v. bilj. uz № 10.

CIL I 2, 30 = VI 30898; ILS 3422; ILLRP 123; WARMINGTON 1940: 68; ERNOUT 1957: № 21; DIEHL 1964: № 79; WACHTER 1987: § 149

* * *

№ 19 Rim, kameni žrtvenik

HERCOLEI | SACROM | M MINVCI C F | DICTATOR VOVIT

Herculi sacrum M. Minucius Gai filius dictator vovit.

Natpis se može točno datirati – riječ je o rimskom diktatoru s početka rata s Hanibalom, 217. god.

CIL I 2, 607 = VI 284; ILS 11; ILLRP 118; WARMINGTON 1940: 76; PISANI 1960: № 18bis; DIEHL 1964: № 87; WACHTER 1987: § 118

* * *

№ 20 Rim, kameno postolje za zavjetni dar

AISCOLAPIO DONO[M] | L ALBANIVS K F DEDIT

Aesculapio donum Lucius Albanus Kaesonis filius dedit.

CIL I 2, 26 = VI 30842; ILS 3833; ILLRP 36; WARMINGTON 1940: 68; ERNOUT 1957: № 20; DIEHL 1964: № 4; WACHTER 1987: § 149

* * *

№ 21 Rim (?), brončana pločica

M MINDIOS L FI | P CONDETIOS VA FI | AIDILES VICESMA
PARTI | APOLONES DEDERI

Marcus Mindius Lucii filius Publius Conditius Va(lesii) filius aediles vicesimam partem Apollinis dedere.

VA: kratica za *Valesus* (varijanta *Volesus*), *praenomen* koje je do kraja republike potpuno nestalo. **VICESMA:** ili netipična sinkopa (§ 31) ili, još vjerojatnije, nemarno pisanje. **PARTI:** stariji akuzativ i-osnova (§ 71), bez pisanja završnog *-m*. **APOLONES:** oblik prije slabljenja vokala (§ 23) za klas. *Apollin-*, kao na sljedećem natpisu; o nastavku **-ES** za klas. *-is* v. §§ 30, 72. **DEDERI:** vjerojatno stariji oblik 3. l. pl. perfekta za klas. *-ēre*, v. § 88.

Ako natpis potječe iz Rima (što je vjerojatno), stariji je od rata s Hanibalom, jer od tog vremena nadalje dosta dobro poznamo imena rimskih edila. Gentilna imena *Mindius* i *Conditius* ni inače nisu poznata među rimskim magistratima. Sasvim je nepoznato i davanje dvadesetine Apolonu – kao što je dobro poznato davanje desetine Herkulu (v. № 75). Čudan je genitiv **APOLONES** – očekivali bismo dativ, kao na sljedeća dva natpisa.

CIL I 2, 37 = VI 29; ILS 3216; ILLRP 51; WARMINGTON 1940: 70; ERNOUT 1957: № 26; DIEHL 1964: № 11; WACHTER 1987: § 212

* * *

Cales (Campania), keramička posuda, oko 250. god.,

№ 22

C HINOLEIO C L | APOLONE DONO DED

Gaius Hinuleius Gai libertus Apollini donum ded(it).

CIL I 2, 399 = X 4632; ILS 3214; ILLRP 46; WARMINGTON 1940: 66; ERNOUT 1957: № 89; DIEHL 1964: № 13; WACHTER 1987: § 184

* * *

Mosciano Sant'Angelo, kameno postolje, oko 250. god.

№ 23

L OPIO C L | APOLENE DONO DED | MERETO

L. Oppius Gai libertus Apollini donum ded(it) merito.

APOLEN-: očekivali bismo grafiju **APOLON-** ili oslabljeni oblik, klas. *Apollin-*. Vjerojatno je to neki dijalektizam (§ 36) – natpis je nađen u južnopicenskom području (antička *Praetuttiana regio*), na rubnom području latinskoga, gdje su Rimljani u III. st. osnovali koloniju Castrum Novum. O **MERETO** v. bilj. uz № 16.

CIL I 2, 384; ILS 3215; ILLRP 48; WARMINGTON 1940: 62; ERNOUT 1957: № 79; DIEHL 1964: № 14; WACHTER 1987: § 201

* * *

24-25. Tusculum, kamena postolja, vrijeme rata s Hanibalom

M FOVRIO C F TRIBVNOS | [MILITA]RE DE PRAIDAD FORTVNE DEDET № 24

CIL I 2, 48 = XIV 2577; ILS 3142; ILLRP 100; WARMINGTON 1940: 72; ERNOUT 1957: № 31; DIEHL 1964: № 64; WACHTER 1987: § 174; POCCETTI 1982; MEISER 2002: 130

№ 25 M FOVRIO C F TRIBVNOS | MILITARE DE PRAIDAD MAVRTE DEDET

M. Furius Gai filius tribunus militaris de praeda Fortunae / Marti dedit.

MILITARE: grafija za dijalektalni završetak nom. sg. *-es*, usp. **AIDILES** *aedilis* № 63 i v. § 36.

FORTVNE: dosta stara potvrda promjene *ai > e*, v. § 39.

MAVRTE: o kompliciranom pitanju etimologije imena *Marsv.* bilj. uz **MAMARTEI** № 7.

DEDET: o završetku **-ET** za klas. *-it*, koji je i na sljedeća dva natpisa, v. § 85.

CIL I 2, 49 = XIV 2578; ILS 3142; ILLRP 221; WARMINGTON 1940: 72; ERNOUT 1957: № 32; DIEHL 1964: № 152; WACHTER 1987: § 174; POCCETTI 1982

* * *

№ 26 Tibur, brončana ploča

(a) C PLACENTIOS HER F | MARTE SACROM
(b) C PLACENTIVS HER F | MARTE DONV DEDE

Gaius Placentius Herii Filius Marti sacrum / donum dedit.

Brončana ploča je stajala ispod zavjetnog dara, a za neke obnove skinuta je, tekst je obnovljen s druge njezine strane i ponovo je postavljena. To se odražava i na pisanju **O/V** u nom. i ak. sg. II. dekl., ali pritom je na mlađoj strani u **DEDE** očuvano arhajsko **-E(T)** za klas. *-it*.

HER(ius): još jedno prastaro rimsko *praenomen* koje je vremenom nestalo.

CIL I 2, 47 = XIV 3563; ILS 3143; ILLRP 222; WARMINGTON 1940: 70; ERNOUT 1957: № 30; DIEHL 1964: № 151; WACHTER 1987: § 173

* * *

Rim, kamena ploča

№ 27

M BICOLEIO V L HONORE | DONOM DEDET MERETO

*M. Biculeius Vibii libertus Honori donum dedit merito.*V(ibius): još jedno rijetko rimsko *praenomen*, u carsko je doba postalo gentilicij.

HONORE: *Honos* je jedan od bogova (ili božanskih personifikacija) iz Martovog kruga. U rimskom kultu obično je uza nj druga apstrakcija, *Virtus*, s kojom je dijelio dva hrama, posvećena za rata s Hanibalom odn. krajem III. stoljeća. Ciceron (*leg.* II 58) govori o trećem hramu u Rimu, posvećenom samo *Honori*, koji je na mjestu gdje je prije stajao samo žrtvenik, a nalazi se *extra portam Collinam*; upravo s tog mjesta potječe ovaj natpis. O **MERETO** v. bilj. uz № 16.

CIL I 2, 31 = VI 3692 = VI 30913; ILS 3794; ILLRP 157; WARMINGTON 1940: 68; ERNOUT 1957: № 25; DIEHL 1964: № 102; WACHTER 1987: § 149

* * *

28-29. Norba, hram Junone Lucine, brončane pločice, III./II. stoljeće

IVNONE LOCINA | DONO PRO C RVTILIO P F

№ 28

Iunoni Lucinae donum pro Gaio Rutilio Publilii filio.

CIL I 2, 359; ILS 9230; ILLRP 162; WARMINGTON 1940: 80; ERNOUT 1957: № 60; DIEHL 1964: № 109; WACHTER 1987: § 181; QUILICI GIGLI 1993-1994: 291-294

P RVTILIVS M F | IVNONEI LOVCINA | DEDIT MERETOD
DIOVOS CASTVD

№ 29

Publius Rutilius Marci filius Iunoni Lucinae dedit merito Iovis castu.

CIL I 2, 360; ILS 9230a; ILLRP 163; WARMINGTON 1940: 80; ERNOUT 1957: № 61; PISANI 1960: № 20; DIEHL 1964: № 110; WACHTER 1987: § 181; CALABI LIMENTANI 1991: 173; QUILICI GIGLI 1993-1994: 291-294

Rim, brončana pločica

№ 30

IVNONE LOVCINAI | DIOVIS CASTVD FACITVD

Iunoni Lucinae Iovis castu facito.

LO(V)CINA: dat. sg. pisan -A, usp. FORTVNA etc. № 15, v. §§ 40, 59; o pisanju O za ou v. §§ 11, 45. Lūcīna je čest Junonin nadimak, jer je ona nadležna za porod, to jest dovođenje novorođenčeta na svjetlo (*Jux*). Taj je njezin kulturni nadimak vrlo star i čest je kod svih latinskih plemena (pa tako i u svetištu u Norbi, odakle je ovaj natpis). Drugi njezin česti nadimak bio je *Regina*, v. sljedeći natpis.

Prekrasan filološki problem zadaju izrazi DIOVOS CASTVD i DIOVIS CASTVD FACITVD. DIOVOS i DIOVIS je gen. sg. *Iovis*, koji smo već sreli (DIOVO № 15); o promjeni *dj-* > *j-* v. § 53, o nastavku -os § 72. CASTVD je očigledno abl. sg. riječi *castus*, -us, m. (§ 77); ta je riječ vrlo rijetko potvrđena, a znači otprilike “obredno suzdržavanje” (misli se prije svega na spolno, usp. pridjev *castus* “čedan”). Završno -d u toj riječi još nije ispalo (§ 49), kao ni u FACITVD, što je imperativ glagola *facere*, uz dijalektnu promjenu *ō* > *ū* (§ 37). Glagol *facere* uz ostalo, pa tako i možda ovdje, znači “obredovati”. I tako bi natpis № 29 značio: “P. Rut. M. f. Junoni Lucini je dao [nešto što je stajalo iznad pločice] zauzvrat, po Jupiterovom suzdržavanju [ili nakon ...suzdržavanje, zbog, pomoću, kroz Jupiterovo suzdržavanje – čime god izrazili ablativ]”; natpis № 30 značio bi: “[Ovo je] posvećeno Junoni Lucini; obreduj po Jupiterovom suzdržavanju”. Sintaktički je stvar savršeno jasna, jedino što vjerojatno nikada nećemo znati što je to “Jupiterovo suzdržavanje” i “obredovanje po Jupiterovom suzdržavanju”.

CIL I 2, 361 = VI 357; ILS 3101; ILLRP 161; WARMINGTON 1940: 82; DIEHL 1964: № 255; WACHTER 1987: § 213; QUILICI GIGLI 1993-1994: 291-294

* * *

31-33. Pisaurum (dan. Pesaro), kamena postolja

№ 31 IVNONE REC | MATRONA | PISAVRESE | DONO DEDROT

Iunoni reg(inae) matronae Pisavrenses donum dederunt.

CIL I 2, 378 = XI 6300; ILS 2980; ILLRP 23; WARMINGTON 1940: 62; ERNOUT 1957: № 75; PISANI 1960: № 26; DIEHL 1964: № 117; WACHTER 1987: § 200

№ 32 MATRE | MATVTA | DONO DEDRO | MATRONA | M' CVRIA |
POLA LIVIA | DEDA

Matri Matutae donum dederunt matronae. Mania Curia (et) Paula Livia dedit.

CIL I 2, 379 = XI 6301; ILS 2981; ILLRP 24; WARMINGTON 1940: 62; ERNOUT 1957: № 76; PISANI 1960: № 27; DIEHL 1964: № 162; WACHTER 1987: § 200

CESVLA | ATILIA | DONV | DA DIANE

№ 33

Caesula Atilia donum dat Dianae.

Natpisi su nešto mlađi od 184. god., kada je Pisaurum postalo rimskom kolonijom. Posljednja tri retka u № 32 dodana su malo poslije.

Uz standardno nepisanje završnog konsonanta i pisanje **A** za *ae* na kraju riječi: **MATRONA**, **MATVTA** (§§ 40, 59, 61), odvijala se monoftongizacija *aj* > *ē*, *au* > *ō*: **DIANE** (vjerojatno i **CESVLA**), **POLA** (v. § 39).

DEDRO(T): nepisanje *-n-* u završetku *-nt* je normalna pojava (§ 9), za razliku od sinkope **-DR-** za *-der-*, usp. **DEDRON** № 18 i §§ 31, 88. Oblik **DEDA** je 3. l. sg. prezenta od klas. *dedo*, *dedere* (također bez pisanja završnog *-t*); složeni oblici glagola *dare* izvorno su pripadali I. konjugaciji, usp. § 94.

MATRE MATVTA: *Mater Matuta* (doslovno “Jutarnja Majka”) bila je važna božica u Rimu i općenito među svim Latinima. Njezin je kult bio ženski – ticao se poroda. Po tome je *Mater Matuta* slična Junoni *Lucini* (v. № 28-30), a i imena im imaju slično značenje: kako *Lucina* “dovodi iz mraka na svjetlost”, tako *Matuta* “dovodi iz noći u jutro”.

CIL I 2, 376 = XI 6298; ILS 2978; ILLRP 21; WARMINGTON 1940: 62; ERNOUT 1957: № 73; DIEHL 1964: № 43; WACHTER 1987: § 200

* * *

34-36. Lacus Nemoensis (dan. Lago di Nemi), natpisi iz Dijaninog hrama

Brončani šiljak posvećen kao zavjetni dar

№ 34

DIANA MERETO | NOVTRIX PAPERIA

Dianae merito nutrix Papiria.

CIL I 2, 45; ILS 3235; ILLRP 81; WARMINGTON 1940: 70; DIEHL 1964: № 47; WACHTER 1987: § 176; GRANINO CECERE 2000; HÄNNINEN 2000; HOLLAND 2008

№ 35 Kamena ploča

DIANA | M LIVIO M F | PRAITOR DEDIT

Dianae Marcus Livius Marci filius praetor dedit.

CIL I 2, 41 = XIV 4182a; ILS 3233; ILLRP 76; WARMINGTON 1940: 70; ERNOUT 1957: № 28; DIEHL 1964: № 45; WACHTER 1987: § 176; GRANINO CECERE 2000

№ 36 Brončana ploča

C MANLIO ACI | COSOL | PRO | POPLO | ARIMENESI

Gaius Manlius Acidinus consul pro populo Ariminensi.

U Dijaninom hramu kod jezera u šumovitom području blizu grada Aricije u Laciju održavao se nadaleko čuven kult i to je svetište bilo važan, ako ne i najvažniji obredni latinski centar. Zato ne čudi da su ondje Dijani ostavljali darove lokalni magistrati – pretor i čak konzul ne baš bliskog Arimina (dan. Rimini).

Natpisi su stari otprilike kao posljednja tri iz Pisaura (1. četvrtina II. st.) i pokazuju slične osobitosti (pisanje **DIANA** za dativ na *-ae*, **-E-** za diftong *-eĭ-* u **PAPERIA**, nepisanje *-n-* pred *-s-* u **COSOL**, **ARIMENESI**). Arhajski su oblik **POPLO** (prije anaptikse, v. § 34) i neoslabljeno *-e-* u **MERETO** (§ 23), možda i u **ARIMENESI** – ne znamo točnu etimologiju toponima *Ariminum*, tako da je moguće da iza pisanja **-ME-** za *-mĭ-* (s kratkim *-i-*) stoji neki dijalektizam (v. § 36).

ACI(dinus): među rimskim magistratima to je gentilno ime poznato od početka II. st. Ovdje je riječ o lokalnom, ne o rimskom konzulu, što vrijedi i za pretora s prethodnog natpisa.

CIL I 2, 40 = XIV 4269; ILS 6128; ILLRP 77; WARMINGTON 1940: 78; ERNOUT 1957: № 27; DIEHL 1964: № 50; WACHTER 1987: § 176; GRANINO CECERE 2000

* * *

37-38. Lecce nei Marsi, kamena postolja

№ 37 V VETIVS SA F | VALETVDNE | D D L M

Vibius Vettius Salvii filius Valetudini donum dat libens merito.

CIL I 2, 390 = IX 3812; ILS 3830; ILLRP 266; WARMINGTON 1940: 64; ERNOUT 1957: № 84; DIEHL 1964: № 206

ANINVS | VECVS | VALETVDNE | DONVM | DANT

№ 38

Aninus vicus Valetudini donum dant.

O **MERETO** v. bilj. uz № 16. Pisanje **VALETVDNE** na oba natpisa dokazuje da su u latinskom postojale sinkope kakve ne poznamo iz književnih rimskih tekstova (§ 31). Takve sinkope potvrđuje dosta natpisa, ali često je moguće da se u tim primjerima ne radi o sinkopi, nego o nemarnoj grafiji. Ovdje je to isključeno.

V(ibius): v. № 27; **SA**(lvius): kao *praenomen* rijetko potvrđeno u republičko doba, uglavnom su ga nosili robovi; u carsko doba postalo je gentilicij.

VALETVDNE: božicu *Valetudo* spominje tek nekoliko kasnih i nerimskih natpisa, ali božanske personifikacije nisu u Italiji bile ništa neobično (u Rimu je takvu funkciju imala sinonimna božica *Salus*). Eventualno bi se tu riječ moglo shvatiti doslovno kao finalni dativ “u svrhu ozdravljenja” (ali tada bi vjerojatnije pisalo *valetudinis gratia* – usp. *nationis gratia* na natpisu № 15).

Gdje je bila zajednica koja se zvala *Aninus vicus* (pisanje **VEC-** za izvorno **uejk-*) ne znamo. Zanimljiva je konstrukcija *vicus ... dant*.

O kratici **D**(onum) **D**(edit) **L**(ibens) **M**(erito) v. bilj. uz **LVBS MERTO** № 16.

CIL I 2, 391 = IX 3813; ILS 3829; ILLRP 267; WARMINGTON 1940: 64; DIEHL 1964: № 207; WACHTER 1987: § 191

* * *

39-40. Rim, kamena postolja

CORONICEI T TERENTIVS L C L DONOM MERETO DEDET

№ 39

Cornici Titus Terentius Lucii et Gai libertus donum merito dedit.

CIL I 2, 976 = VI 30858; ILS 2987; ILLRP 70; WARMINGTON 1940: 78; DIEHL 1964: № 40; WACHTER 1987: § 213

№ 40 DEVAS | CORNISCAS | SACRVM*Divis Corniscis sacrum.*

Divae Corniscae bile su rimske božice o kojima imamo samo jedan podatak iz književnih tekstova (Paul. *ex Fest.* 170) koji govori da im je bio posvećen gaj *trans Tiberim* (danas Trastevere u Rimu), gdje je natpis № 40 i pronađen. Pripadale su Junoninom krugu božanstava, a njihovo je ime očigledno izvedeno od riječi *cornix* “vrana” (vrane su, kao i guske, Junonine životinje). Natpis № 39 očito je posvećen jednoj od njih, a božicu se naziva jednostavno “vranom”.

CORONICEI: neobična anaptiksa, v. § 34.

DEVAS CORNISCAS: završno **-AS** odražava nastavak za dat. pl. a-osnova, koji je izvorno glasilo *-ājs*; v. §§ 40, 62.

CIL I 2, 975 = VI 96; ILS 2986; ILLRP 69; WARMINGTON 1940: 78; ERNOUT 1957: № 121; PISANI 1960: № 16; DIEHL 1964: № 39; MEISER 2002: 130

* * *

41-42. Dva posvetna natpisa uz dar pribavljen od globe

№ 41 Firmum Picenum (dan. Fermo), brončana pločica

L TERENTIO L F | C APRVFENIO C F | L TVRPILIO C F | M ALBANI
L F | T MVNATIO T F | QVAISTORES | AIRE MOLTATICOD |
DEDERONT

Lucius Terentius Lucii filius Gaius Aprufenius Gai filius Lucius Turpilius Gai filius Marcus Albanus Lucii filius Titus Munatius Titi filius quaestores aere multaticio dederunt.

CIL I 2, 383 = IX 5351; ILS 6132; ILLRP 593; WARMINGTON 1940: 72; ERNOUT 1957: № 78; DIEHL 1964: № 228; WACHTER 1987: § 201

№ 42 Lanuvium, brončana posuda

Q A AIDICIO Q F T REBINIO Q F AIDILE MOLTATICO

Quintus et Aulus Aedicius Quinti filii Titus Rebinus Quinti filius aediles (aere) multaticio.

Prvi je natpis stariji od rata s Hanibalom, drugi je teže datirati, ali nije mlađi od početka II. stoljeća.

MOLTATICO(D): u ostalim latinskim tekstovima taj pridjev glasi *multaticius* (*ne-cus*, kao na ova dva natpisa; o promjeni *molt-* > *mult-* v. § 21). *Aes multaticium* je novac koji se prikupio globom (*multa*). Globa za sakralne prekršaje redovito je pripala svetištu na kojem se taj prekršaj dogodio, v. natpise № 13-14.

O sintaksi *Q. et A. Aedicius* za očekivano *Q. et A. Aedicii* v. bilj. uz № 17.

CIL I 2, 2442; ILLRP 130a; WARMINGTON 1940: 72; ERNOUT 1957: № 24; DIEHL 1964: № 229; WACHTER 1987: § 178

* * *

Rim, kameno postolje

№ 43

M CLAVDIVS M F | CONSOL | HINNAD CEPIT

Marcus Claudius Marci filius consul Henna cepit.

211. god. u Rim je donesen ogroman plijen sa Sicilije nakon osvajanja Sirakuze (za kojega je poginuo Arhimed) i njoj podložnih područja (kojima pripada i grad Henna). Na postolju je stajao neki oteti predmet – kip ili nešto slično. Ne možemo sa sigurnošću reći je li bio posvećen u nekom svetištu ili je jednostavno stajao na nekom profanom mjestu, tako da je ubrajanje ovog natpisa u posvetne nepouzvano. Konzul je Marko Klaudije Marcel, važna osoba za rata s Hanibalom.

HINNAD: najstarija potvrda pisanja *geminata*, ali malo problematična, o čemu v. § 8. Ime grada na grčkom glasi Έννα, a početno **H-** (za grčki *spiritus asper*), koje se izgovaralo u starije vrijeme, potvrđeno je samo na grčkim kovanicama i u latinskom. Pisanje **HI-** za očekivao **HE-** je nejasno.

CIL I 2, 608 = VI 1821; ILS 12; ILLRP 295; WARMINGTON 1940: 76; ERNOUT 1957: № 124; DIEHL 1964: № 340; WACHTER 1987: § 118

* * *

Navelli, kameno postolje

№ 44

T VETIO | DVNO | DIDET | HERCLO | IOVIO | BRAT | DATA

Titus Vettius donum dedit Herculi Iovio gratia data.

Natpis je nađen na području koje su obitavali Vestini, italsko pleme čiji jezik pripada sabelskoj skupini, i jezik ovog natpisa bit će neki vestinsko-latinski hibrid. Problematično je nekoliko stvari:

- pisanje **V** u **DVNO** *dōnum* za dugo -ō- (v. § 37)
- pisanje **I** u **DIDET** *dedīt*; nije bitno je li to prezent od *dedere* ili perfekt od *dare* (o tome i o završetku **-ET** v. §§ 85, 87)
- oblik **HERCLO**, očigledno dativ o-deklinacije, kojoj je ta riječ pripadala i u oskičkom (**HEREKLV****I**, također dativ na -*oi*). Inače, *Hercules Iovius* (*Iovius* ne mora nužno značiti “Jupiterov sin” – usp. *Venus Iovia* № 71) poznat je još samo s jednog natpisa iz carskog Rima.
- **BRAT DATA**: prva riječ je kratica za oskičku nekoliko puta potvrđenu riječ *brat*- koja znači isto što i lat. *gratia*. *Gratia data* je ablativ uzroka – otprilike “za ukazanu uslugu”, slično standardnom latinskom *merito*. Isti se izraz (i isto tako skraćeno pisan) nalazi još samo na jednom natpisu koji sljedeći donosimo.

CIL I 2, 394 = IX 3414; ILS 3431; ILLRP 147; WARMINGTON 1940: 66; ERNOUT 1957: № 86; DIEHL 1964: № 77; WACHTER 1987: § 192

* * *

№ 45 Superaequum, kameno postolje

SA SEIO LP | HERCLEI DONOM | DED BRAT DATA S | SEIO SA P |
HERCLEI | VICTVREI

Salvius Seius Lucii puer Herculi donum ded(it) gratia data (s?). Seius Salvii puer Herculi Victori.

Antičko Superaequum, nedaleko od vestinskog područja s kojeg potječe prethodni natpis № 44, naseljavali su Paeligni, također pripadnici sabelske jezične skupine. Ovaj natpis, osim izraza **BRAT DATA** (čitanje slova **S** iza toga je upitno), s prethodnim ima zajedničko i pisanje dugog *ō* kao **V**: **DVNO**, **VICTVREI**.

Posljednja tri reda uklesana su naknadno. Kratica **P**(uer) kod Rimljana označava mladog roba, ali ovdje se očigledno radi o oslobođenicima, jer nose rimsko gentilno ime (oslobođenici redovito uzimaju gentilno ime osloboditelja): Lucije je oslobodio prvoga, a on drugoga, koji je nastavio obredovati na istom mjestu. *Victor* je jedan od najčešćih Herkulovih nadimaka, usp. № 76.

CIL I 2, 2486; ILLRP 143 add.; WARMINGTON 1940: 66; DIEHL 1964: № 78; WACHTER 1987: § 192

III. NATPISI NA MANJIM PREDMETIMA IZ III. I S POČETKA II. STOLJEĆA

Praeneste, metalna kutijica

№ 46

→ CONFICE PISCIM
← COECIALIA
← COFECI
← FERI POROD
→ MADE MIRECIE
← MISC SANE
→ ASOM FERRO

Na valjkastoj kutijici, koja potječe otprilike iz vremena između prva dva rata s Kartagom, prikazano je sedam kuhara koji, kao u stripu, razgovaraju. Prvi, koji izgleda kao da nešto reže na stolu (tu je posuda malo oštećena), govori: “Dovrši ribu!”. Što kaže drugi nije sasvim jasno, jer je čitanje **COECIALIA** prilično nepouzdana, a ako je točno, opet ne znamo što bi točno moglo značiti *coegi alia*: *cogere* znači “skupiti”, ali i “zgusnuti, učiniti kašu (koagulirati)”, **ALIA** može biti od *alius* “drugi, ostali”, ali i od *alium* “češnjak”. Ako i prihvatimo da taj kuhar kaže: “Učinio sam kašu od češnjaka”, to se ne slaže s onim što čini – razrezuje donji dio svinje ili teleta koji visi s kuke. Treći, s nožem u desnoj ruci i pladnjem u lijevoj, kaže: “Gotov sam”. Četvrti okomito drži nekakav okrugao predmet – valjda prazan poslužavnik – i kaže *feri porro*; prva riječ će biti imperativ glagola *ferire* (vrlo teško glagola *ferre*), druga može biti prilog, klas. *porro* “dalje”, ali i ablativ imenice *porrum* (ili *porrus*) “poriluk”. Pitanjem zašto bi osoba govorila: “Udaraj dalje” ili: “Udaraj poriluk”, eventualno “Udaraj porilukom” ovdje se nije baviti. Peti kuhar dugom kuhačom miješa nešto što kipi u kotlu na vatri, govoreći *made mi regie* “kuhaj mi se kraljevski” (*madere* znači “biti moker”, ali i “kuhanjem smekšan”), a moguća su i čitanja *made mire, cie* “kuhaj se lijepo, krčkaj”, a nije isključeno ni čitanje **RECTE**: *made mi recte* “kuhaj mi se dobro”. Iz istog kotla peti kuhar grabi zaimačom i kaže: *misc(e) sane* “Daj miješaj!” ili: “Dobro miješaj!”. Posljednji kuhar nosi nešto nabodeno na ražnjice i govori *assum ferro*. Riječ *assum* (ili *arsum*) može biti particip perfekta ili supin glagola *ardēre*, tako da bi te riječi značile “nosim pečenje” ili “nosim na pečenje”, ali **ASOM** može biti i *adsum* (“evo me, nosim”). Kakva god bila pravilna interpretacija teksta, sigurno je riječ o velikoj kuhinjskoj gužvi, kojoj doprinose i dva psa, koji se kuharima “motaju pod nogama”.

Natpis nije posebno jezično zanimljiv, a ni ortografski – akuzativ i-osnova na *im* (§ 71) u **PISCIM**, nedosljedno pisanje završnog *-d* (**POROD**, ali **RECIE**, v. § 49) i *-n-* pred konsonantom (**CONFICE**, ali **COFECI**, § 9), pisanje **C** za *g* (**COECI**, **RECIE**, § 5) itd. banalne su pojave, a ni *βουστροφηδόν* (§ 7) u to vrijeme još nije neuobičajen način pisanja. S druge strane, tekst je izazovan jer predstavlja najstariji pisani izvor o (inače dobro posvjedočenom) kulinarstvu na italском području i kao takav još je nedovoljno istražen.

CIL I 2, 560; WARMINGTON 1940: 198; ERNOUT 1957: № 57; DIEHL 1964: № 780; WACHTER 1987: § 67; EMILIOZZI 2008

* * *

47-52. Praeneste, natpisi na zrcalima

U mjestu Praeneste je nađen niz luksuznih zrcala, koja su svojom vrijednošću dobila istaknuto mjesto i u povijesti antičke likovne umjetnosti. Na dosta njih su scene iz grčke mitologije, a na desetak je popratni tekst koji pojašnjava prikazani motiv. Ti su nalazi (kao i ostali natpisi iz Praeneste, usp. № 15-17) dosta stari – sigurno potječu iz vremena prije rata s Hanibalom, a poneki među njima mogli bi biti i s kraja IV. stoljeća.

№ 47

OPEINOD DEVINCAM TED

Opinor, devincam te.

Na zrcalu (nađenom zajedno s prethodnim natpisom) prikazani su djevojka i mladić koji igraju neku igru za pločom (*abacus*). Budući da je djevojka gologruda i skinuta do pasa, očigledno je riječ o nekom antičkom “pokeru na svlačenje”. Pitanje tko komu govori: “Vjerujem, pobijedit ću te do kraja” (glagol *devincere* znači “potpuno pobijediti”) ostavljamo otvorenim.

Zanimljivo je pisanje **-D** za *-r* u **OPEINOD**. To neće biti asimilacija *-r d- > -d d-*, nego dijalektizam (v. § 56), isti kakav je zabilježen u **PRETOD DE praetor de** № 80.

CIL I 2, 547; ILLRP 1205; WARMINGTON 1940: 200; ERNOUT 1957: № 43; DIEHL 1964: № 758; WACHTER 1987: § 60; FRANCHI DE BELLIS 2005: 27-31; EMILIOZZI 2008

* * *

CASTOR AMVCOS POLOVCES

№ 48

Castor, Amycus, Pollux.

CIL I 2, 548 = XIV 4094; ILLRP 1199; ERNOUT 1957: № 44; DIEHL 1964: № 759; WACHTER 1987: § 54; FRANCHI DE BELLIS 2005: 31-39

POLOCES LOSNA AMVCES

№ 49

Pollux, Luna, Amycus.

Na ova dva zrcala prikazana je epizoda iz priče o Argonautima – šakačka borba između Amika i Polideuka. Ἄμυκος je bio vladar Bitinije koji je svakog prolaznika izazivao na borbu šakama (navodno je on izmislio šakačko remenje, prethodnicu današnjih bokstarskih rukavica). Polideuk ga je ubio. Božica Luna ovdje predstavlja Artemidu, koja je bila Amikova pomoćnica.

O imenu *Pollux* v. bilj. uz № 6. O pisanju **O** za glas koji je izvorno bio *ou*, a u klas. dugo *ū* (POLOCES, LOSNA) v. § 45, o skupini *-sn-* u LOSNA § 51. Kolebanje AMVCOS / AMVCES je kolebanje između II. i konsonantske deklinacije, kakvo smo vidjeli i kod Herkulova imena (№ 44). O pisanju **V** za grčko ypsilon v. § 6.

CIL I 2, 549 = XIV 4095; ILLRP 1200; ERNOUT 1957: № 45; PISANI 1960: № 22; WACHTER 1987: § 53; DIEHL 1964: № 760; FRANCHI DE BELLIS 2005: 40-45

* * *

MARSVAS PAINSSCOS
VIBIS PILIPVS CAILAVIT

№ 50

*Marsyas, Paniscus.
Vibius Philippus caelavit.*

Na zrcalu su prikazani Marsija i mali Pan (*Paniscus*) kako plešu. PAINSSCOS je očigledno pogreška u pisanju.

Umjetnik koji je izrezbario (*caelavit*) zrcalo ima latinsko *nomen gentile* i grčko *cognomen*, što govori da je bio oslobođenik. O završetku *-IS* za *-ius* u VIBIS v. § 32. Pisanje PILIPVS je očekivano, jer se aspirate u grčkim riječima još nisu pisale, v. § 6.

CIL I 2, 552 = XIV 4098; ILS 8563; ILLRP 1201; WARMINGTON 1940: 200; ERNOUT 1957: № 48; DIEHL 1964: № 763; WACHTER 1987: § 59; CALABI LIMENTANI 1991: 317; FRANCHI DE BELLIS 2005: 57-62

* * *

№ 51

MIRQVRIOS ALIXENTROM

Mercurius Alexandrum.

O obliku **MIRQVRIOS** v. § 35. Oblik **ALIXENTROM** natpisno je potvrđen i drugdje; vjerojatno je u latinski dospio posredstvom nekog drugog jezika, lako moguće etruščanskoga, dok je klasično *Alexander* nastalo direktno od grč. *Ἀλέξανδρος*. Uz akuzativ **ALIXENTROM** treba zamisliti neki glagol (recimo, “Merkurij oslovljava Aleksandra”).

CIL I 2, 553 = XIV 4098; ILLRP 1202; ERNOUT 1957: № 49; DIEHL 1964: № 764; WACHTER 1987: § 51; FRANCHI DE BELLIS 2005: 63-68

* * *

№ 52

TASEOS LVQORCOS PILONICOS TASEI FILIOS

Thaseus, Lycurgus, Philonicus Thasei filius.

Prikaz se ne slaže ni s jednom poznatom epizodom iz grčkog mita o tračkom kralju Likurgu: Likurg napada nekog Filonika, kojemu otac stiže u pomoć. Tko je *Thaseus* ne znamo, ali grčki izvori spominju da se tako zvao eponim otoka Tasa koji nije daleko od Trakije.

LVQORCOS: prvo **O** stoji za grčki diftong *ou*, kojemu je razvoj bio sličan latinskom *ou*, v. bilj. uz **POLO(V)CES** № 48-49. Aspirata se ne piše u **TASEOS** i **PILONICOS** (§ 6).

Riječ **TASEI** neki čitaju **TASEIO** i tumače to kao *Thaseius filius*. To je malo upitno jer je završno **-O** oštećeno i manje je od ostalih slova, a uz riječ *filius* očekivati je genitiv očevog imena, a ne pridjev izveden od njega. Sintagma tipa *Thaseius filius* u latinskom nije nemoguća, ali, koliko znamo, pripada pjesničkom stilu.

CIL I 2, 555 = XIV 4101; WARMINGTON 1940: 200; ERNOUT 1957: № 51; DIEHL 1964: № 767; WACHTER 1987: § 45; FRANCHI DE BELLIS 2005: 78-83

* * *

53-54. Dva natpisa na uljanim svjetiljkama

Rim

№ 53

NE ATIGAS NON SVM TVA M SVM

Ne attigeris, non sum tua, Marci sum.

CIL I 2, 499 = XV 6902; ILLRP 1190; WARMINGTON 1940: 204; ERNOUT 1957: № 116; DIEHL 1964: № 749; WACHTER 1987: § 150

Velitrae

№ 54

NATICAME CEMVCI SVM

Ne attigeris me, Gemucii sum.

NATICAME je skraćeno pisanje za ***NE ATICAS MED** zbog nedostatka mjesta na obodu svjetiljke. Oba natpisa potvrđuju fosilizirane konjunktive aorista sa sufiksom *-ā-*, kakve tu i tamo nađemo kod Plauta i drugih starijih pisaca, v. § 93.

CIL I 2, 500 = XV 6901; WARMINGTON 1940: 204; DIEHL 1964: № 750

* * *

Rim, posudica za mirisno ulje

№ 55

AMOR MED FLACA DEDE

Amor me Flaccae dedit.

O pisanju **-A** za dativni završetak *-ae* u **FLACA** v. §§ 40, 59, o **DEDE** §§ 9, 85.

CIL I 2, 477 = XIV 6158; ILLRP 1229; WARMINGTON 1940: 204; ERNOUT 1957: № 114; DIEHL 1964: № 742; WACHTER 1987: § 150

* * *

Rim, posudica

№ 56

RVSTIAE RVSTIV IOVSIT CAPER

Rustiae Rustius iussit caper(et).

RVSTIAE: ovo je jedna od najstarijih potvrda pisanja **AE** za ranije **AI**; natpis se može datirati u kraj III. ili, još vjerojatnije, početak II. stoljeća.

Iussit caperet: takvo je tumačenje bolje nego *iussit capere*, jer uz *iubere* obično stoji akuzativ s infinitivom, a upotreba sa zavisnom zahtjevnom rečenicom dosta je rijetka; s druge strane, ispuštanje zahtjevnog veznika (*iussit caperet* za *iussit ut caperet*) nije u latinskom nimalo neuobičajeno.

CIL I 2, 478 = XV 6160; ILLRP 1239; WARMINGTON 1940: 204; ERNOUT 1957: № 115; DIEHL 1964: № 745

* * *

№ 57 Rim, posudica za tintu

PILOTIMEI LVCRETEI L S

Philotimi Lucretii Lucii servi.

Poredak riječi malo je neobičan: natpis možemo shvatiti kao “(vlasništvo) Filotima, roba Lukrecija Lucija”. Tumačenje kao “(vlasništvo) Filotima Lukrecija, Lucijeva roba” nije prihvatljivo jer rob ne može nositi rimsko gentilno ime, tako da bi se tada radilo o oslobođeniku, ali i u tom slučaju redosljed je neobičan – po oslobođenju bivše robovo ime dolazi iza gentilnog imena koje rob prima od osloboditelja, tako da bi se zvao Lukrecije Filotim, a ne Filotim Lukrecije (usp. **VIBIS PILIPVS** *Vibius Philippus* № 50).

Ne možemo točno utvrditi vrijeme ovog natpisa, ali okvirno ga možemo smjestiti u kraj III. st. Grčka aspirata još se ne piše u **PILOTIMEI** za *Φιλο-* (§ 6). Pisanje **-EI** za nastavak gen sg. *-ī* (koji nije nastao od diftonga *eī*) jedan je od prvih potvrđenih ortografskih hiperkorektizama (v. § 11).

CIL I 2, 488 = XV 6170; ILLRP 1247; WARMINGTON 1940: 204; DIEHL 1964: № 748

* * *

№ 58 Corchiano (područje Faliskâ), brončani higijenski strugač (*strigilis*)

MED LOVCILIOS FECED

Me Lucilius fecit.

Ovaj je natpis, koji potječe iz ranog III., eventualno kasnog IV. st., posljednja potvrda pisanja -D za sekundarni nastavak 3. lica, v. § 84.

CIL I 2, 2437 = XI 8130, 1; ILS 9444; ILLRP 1251; WARMINGTON 1940: 202; DIEHL 1964: № 721; AGOSTINIANI 1982: 151; WACHTER 1987: § 167; BAKKUM 2009: 525

* * *

Amiternum, brončana posuda kampanske izrade

№ 59

Q LAINIO Q F PRAIFECTOS PRO TREBIBOS FECIT

Quintus Laenius Quinti filius praefectus pro tribubus fecit.

Ovo je jedini natpis koji potvrđuje stariji nastavak za dat.-abl. pl. -bos. Glas *e* za *i* u **TREBIBOS** je dijalektalna pojava, v. § 36, kao i slabljenje -*u*- > -*i*- (u rimskome latinskom imenica *tribus* je zadržala dat.-abl. pl. na -*ubus*).

CIL I 2, 398 = IX 4204; ILS 6127; ILLRP 302; WARMINGTON 1940: 206; ERNOUT 1957: № 88; DIEHL 1964: № 227; WACHTER 1987: § 212

* * *

Rim, brončana glava ovna

№ 60

ATILIES | SARANES C M F

Atilii Sarani Gai et Marci filii.

Figura je vlasništvo (ili možda zavjetni dar ili nešto slično) potomaka Gaja i Marka Atilija Sarana. Ogranak Sarani u familiji Atilijâ prvi je put potvrđen za rata s Hanibalom, i nekako iz tog vremena potječe ova glava.

O nastavku -ES za nom. pl. masc. II. deklinacije v. § 67.

CIL I 2, 23; ILLRP 1064; ERNOUT 1957: № 19; DIEHL 1964: № 272; WACHTER 1987: § 215

* * *

Marche, kremen, kraj III. stoljeća

№ 61

SE CEDVES | PERDERE | NOLO NE CEDVAS FORTV | NA SERVIOS | PERIT

Si cedes, perdere nolo. Ni cedas, Fortunā Servius perit.

Natpis je urezan u mali kremen okrugla oblika koji je služio kao ždrijeb iz kojega se proricalo. Takvi su ždrijebovi (*sortes*) bili dosta česti u Italiji. Nađen je u grobu, a poznat je već od XIX. st., ali objavljen tek 1951. godine. Značenje je više-manje jasno: “Ako budeš krenuo, ne želim te uništiti; ako ne bi krenuo, znaj da je Servije propao zbog Fortune” (glagol *cedere* ovdje može imati neko preneseno značenje, recimo “biti tvrdoglav”). Osim s jezične strane, natpis je zanimljiv jer pokazuje da je priča o rimskom kralju Serviju Tuliju, koji je bio miljenik Fortune da bi ga ona na kraju upropastila, bila opće poznata već krajem III. st., dakle na samom početku rimske književnosti; donedavna se uzimalo da je ta priča proizvod spekulacija rimskih analista iz II. stoljeća.

CEDVES, CEDVAS: futur I. odn. konj. prez glagola *cedere*, v. § 94.

CIL I 2, 2841; PALLOTTINO 1977; WACHTER 1987: § 215; CHAMPEAUX 1990; MAGGIANI 1994; KRUSCHWITZ 2002: 206-207; MASSARO 2007: 126

IV. ELOGIA SCIPIONVM

Grobnicu roda Scipionâ spominje nekoliko antičkih autora, među kojima i Ciceron, koji kaže da se ona nalazila blizu Apijeve ceste iza Kapenskih vrata (*porta Capena*). Grobnica je otkrivena u XVIII. stoljeću i u njoj je nađeno nekoliko sarkofaga s natpisima, koji potječu iz dosta širokog vremenskog raspona od sredine III. st. do druge polovine II. st. Danas se čuvaju u Vatikanu (osim № 63b, koji je u Palazzo Barberini u Rimu). Ti su natpisi iznimno važni – ne samo kao povijesni i jezičnopovijesni izvor, nego i zato što su četiri od njih (№ 62-65) pisana saturnijskim stihom (*versus saturnius*). Osim njih, jedini suvisli tekstovi napisani saturnijskim stihom koje imamo su tzv. *lapis Soranus* (№ 75) i trijumfalna ploča konzula Lucija Mumija (№ 76), eventualno i natpis iz Falerija (№ 79) te nadgrobni natpis iz Rima (№ 87). Nekoliko desetaka književnih saturnijskih stihova (iz Andronikove Odiseje i Nevijeva Panskog rata) sačuvano nam je u citatima antičkih autora, uglavnom gramatičara, ali ti su stihovi nepovezani i često izobličeni rukopisnom tradicijom, tako da nam natpisi omogućavaju bolji uvid o saturnijskom pjesništvu nego sačuvani fragmenti iz Andronika i Nevija.

L. Cornelius Scipio Barbatus, konzul 298. god., cenzor 289.

№ 62

(a) [L CORNELI]O CN F SCIPIO

(b) CORNELIVS LVCIVS SCIPIO BARBATVS GNAIVOD PATRE
| PROGNAVTVS FORTIS VIR SAPIENSQVE – QVOIVS FORMA
VIRTVTEI PARIVSVA | FVIT – CONSOL CENSOR AIDILIS QVEI
FVIT APVD VOS – TAVRASIA CISAUNA | SAMNIO CEPIT – SVBIGIT
OMNE LOVCANAM OPSIDESQVE ABDOVCIT

(a) *Lucius Cornelius Gnaei filius Scipio*

(b) *Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaeo patre prognatus, fortis vir sapiensque,
cuius forma virtuti parissima fuit,
consul censor aedilis qui fuit apud vos,
Taurasiam Cisaunam Samnium cepit,
subigit omnem Lucaniam obsidesque abducit.*

Prvi red nije bio uklesan, nego samo ispisan crvenim slovima na poklopcu sarkofaga (*titulus*); današnji je njegov izgled malo izmijenjen nakon nalaza. Na samom sarkofagu bio je uklesan neki natpis, koji je nakon nekog vremena (vjerojatno za vrijeme obnove grobnice, otprilike početkom II. st. ili nešto kasnije) preklesan i umjesto njega je stavljen današnji tekst. Da je taj tekst mlađi nego *titulus*, jasno pokazuje pisanje završnog *-us* (**CORNELIVS LVCIVS** itd. naprema **CORNELI]O** u titulu); pisanje skupine *-ns-* (**CONSOL CENSOR**) također je netipično za vrijeme starije od II. st. Inače tekst pokazuje bitne arhajske odlike – očuvani diftonzi *ej* i *ou*, nedosljedno pisanje završnog *-m*, **GNAIVOD** sa završnim *-d* (§§ 49, 66) i očuvanim *-u-* (§ 48); o oblicima **QVOIVS**, **QVEI** v. § 82-83.

Struktura saturnijskog stiha (o čemu ovdje nije detaljnije raspravljati) nije bila sasvim jasna već antičkim metričarima. Stihovi koje oni navode kao “pravilne” imaju strukturu xx xx xxx | xxx xxx (tj. dvije dvosložne i tri trosložne riječi s pauzom iza treće, npr. *virum mihi, Camena, insece versutum* – početak Andronikove Odiseje; *novem Iovis concordēs filiae, sorores* – početak Nevijeva Puskog rata). Sačuvani stihovi često odstupaju od te strukture, ali većinom je se kako-tako drže barem u prvom ili drugom dijelu stiha. Tendenciju prema toj strukturi vidimo na ovom natpisu u prvom i četvrtom stihu: *Cornelius Lucius* za uobičajen onomastički redosljed *Lucius Cornelius*, kao i *consul censor aedilis* – uobičajen redosljed (po kronološkom i hijerarhijskom zastupanju funkcija) bio bi *aedilis consul censor* (usp. *titulus* na sljedećem natpisu). Taj je redosljed očigledno izazvan metričkim razlozima. Uzgred, primijetimo da su na natpisu vodoravnom crticom odvojeni stihovi (osim prvi od drugoga).

TAVRASIA CISAUNA SAMNIO CEPIT: grad *Taurasia* u Samniju poznat je iz drugih izvora, *Cisauna* se nigdje drugdje ne spominje, ali i ona je morala biti u Samniju; fraza mora značiti “osvojio je Taurasiju, Cisaunu i ostali dio Samnija”, usp. *cepit Corsicam Aleriamque urbem* (Aleria je grad na Korzici) na sljedećem natpisu. Događaji o kojima natpis govori – osvajanje Samnija i Lukanije – opisuje Livije u X. knjizi, ali po njegovim je podatcima u tome glavnu ulogu odigrao Scipionov sukonzul Marko Fulvije, koji je nad Samnitima i trijumfirao. Znamo da su Rimljani u pogrebnim govorima (*laudationes funebres*) malo preuveličavali pokojnikova djela i ne treba se čuditi što je tomu tako i ovdje.

Scipioni su bili poznati po štovanju grčke kulture i obrazovanosti. Na grčki ideal “ljepote i kvalitete” (*καλοκάγαθία*) aludiraju riječi *forma virtuti parissima* “ljepota posve sukladna vrlini” (pa i *fortis vir sapiensque*). U vrijeme ovog Scipiona, međutim, grčka obrazovanost još nije prodrla među Rimljane i to je još jedna indikacija da je ovaj natpis postavljen tek jednu ili dvije generacije poslije Barbatove smrti.

U posljednjem su stihu dva stilema: historijski prezent (*subigit, abducit*) te pridjev umjesto imenice (*Lucanam* [sc. *terram*] “lukansku [zemlju]” za *Lucaniam* “Lukaniju”). Njih je pak nepotrebno pripisivati utjecaju grčke književnosti, jer je sasvim moguće da su potekli iz usmene rimske pretknjiževne tradicije.

CIL I 2, 6-7 = VI 1284-1285; ILS 1; ILLRP 309; WARMINGTON 1940: 2; ERNOUT 1957: № 13; PISANI 1960: № 7; DIEHL 1964: № 539; WACHTER 1987: § 125-146; CALABI LIMENTANI 1991: 188-189; KRUSCHWITZ 1998; KRUSCHWITZ 2002: 33-47; FERONE 2005; MATIJAŠIĆ 2002: 24-25; MASSARO 2008; MATASOVIĆ 2010: 251-252; MASSARO 2013: 366-367; BRUUN – EDMONSON 2015: 205-206

* * *

L. Cornelius Scipio, konzul 259. god., cenzor 258.

№ 63

(a) [L] CORNELIO L F SCIPIO | [A]IDILES COSOL CESOR

(b) HONC OINO PLOIRVME COSENTIONT R| | DVONORO
OPTVMO FVISE VIRO | LVCIOM SCIPIONE FILIOS BARBATI |
CONSOL CENSOR AIDILIS HIC FVET A[PVD VOS] | HEC CEPIT
CORSICA ALERIAQVE VRBE | DEDET TEMPESTATEBVS AIDE
MERETO[D]

(a) *Lucius Cornelius Lucii filius Scipio, aedilis, consul, censor.*

(b) *Hunc unum plurimi consentiunt R[omani] (R[omae]?)
bonorum optimum fuisse virum,
Lucium Scipionem. Filius Barbatī,
consul censor aedilis hic fuit apud vos,
hic cepit Corsicam Aleriamque urbem,
dedit Tempestatibus aedem merito.*

Prvi je natpis (*titulus*) nađen na fragmentu sarkofaga, drugi na ploči koja je naknadno, oko 200. god., dodana sarkofagu. Desna strana ploče, na kojoj su saturnijski stihovi pisani svaki u svojem retku, malo je oštećena.

Jezik je bitno stariji – ili barem starinskiji – nego na prethodnom natpisu (isključivo O u posljednjem zatvorenom slogu: HONC, OINO, COSENTIONT, DVONORO itd.). Od ostalih arhaizama ukažimo na diftong *oi* za mlađe *ū* (OINO PLOIRVME, v. § 41), skupinu *du-* za *b-* (DVONORO, v. § 52), kolebanje između

pisanja E/I za diftong *ej* u nom. pl. 2. deklinacije i u perfektnom završetku (PLOIRVME, FVET, DEDET, ali CEPIT, v. § 44), nedosljedno pisanje *-n-* pred konsonantom (COSETIONT, ali CONSOL CENSOR). U starijem latinskom dosta česta, ali ipak sporadična (dijalektalna) promjena *i > e* (TEMPESTATEBVS, v. § 36) također je nedosljedna: AIDILES (usp. MILITARE *militaris* № 24-25) ali AIDILIS, HIC ali HEC. O MERETOD v. § 23.

Hunc unum plurimi etc.: Ciceron (*fin.* II 116, *sen.* 61) potvrđuje da je sličnom formulom započinjao elogij na grobnici Aula Atilija Kalatina, postavljen nedaleko od grobnica Scipionâ: *hunc unum plurimae consentiunt gentes populi primum fuisse virum*. To nam, nažalost, ne dopušta rekonstruirati oštećenu posljednju riječ na kraju prvog saturnijskog stiha: riječi *gentes* sintaktički bi odgovaralo R[OMANI, a metrički R[OMAI.

Opisani događaji zbili su se za prvoga punskog rata, kada je Scipion kao konzul zauzeo Korziku i napao Sardiniju, zasluživši trijumf. Kako su tada Rimljani bili prilično neiskusni u pomorskom ratovanju, nije čudno da je nakon tog pohoda posvetio hram Olujama (*Tempestates*). Taj je hram stajao blizu Kapenskih vrata, dakle nedaleko od mjesta gdje je njegov rod imao grobnicu iz koje potječu ovi elegiji.

CIL I 2, 8-9 = VI 1286-1287; ILS 2-3; ILLRP 310; WARMINGTON 1940: 4; ERNOUT 1957: № 14; PISANI 1960: № 8-9; DIEHL 1964: № 540-541; WACHTER 1987: § 125-146; KRUSCHWITZ 1998; KRUSCHWITZ 2002: 58-70; MATIJAŠIĆ 2002: 25; MEISER 2002: 5, 9, MASSARO 2008; MASSARO 2013: 367; BRUUN – EDMONSON 2015: 767-768

* * *

№ 64 P. Cornelius Scipio

QVEI APICE INSIGNE DIAL[IS FL]AMINIS GESISTEI | MORS
PERFE[CIT] TVA VT ESSENT OMNIA | BREVIA HONOS FAMA
VIRTVSQVE | GLORIA ATQVE INGENIVM QVIBVS SEI | IN LONGA
LICV[I]SET TIBE VTIER VITA | FACILE FACTEIS SVPERASES
GLORIAM | MAIORVM QVA RE LVBENS TE IN GREMIV | SCIPIO
RECIP[I]T TERA PVBLI | PROGNAVTVM PVBLIO CORNELI

*Qui apicem, insigne Dialis flaminis, gesisti,
mors perfecit tua ut essent omnia brevia:*

*honos, fama virtusque, gloria atque ingenium.
 Quibus si in longa licuisset tibi uti vita,
 facile factis superasses gloriam maiorum.
 Qua re libens te in gremium, Scipio, recipit
 terra, Publi, prognatum Publio, Corneli.*

Natpis je na prednjoj ploči sarkofaga, malo oštećenju zbog loma; prvi je red pisan manjim slovima i uklesan je naknadno. Ne zna se o kojem je Scipionu riječ, ali vjerojatno o sinu Scipiona Afričkoga, za kojega izvori kažu da je bio vrlo obrazovan, ali je umro mlad. Njegovu se smrt može datirati između 170. i 160. god.

Jezikom i ortografijom natpis se posebno ne ističe (uobičajeno nedosljedno pisanje završnog *-m*: **APICE**, **GREMIV**, ali **GLORIAM**, **PROGNATVM**, kao i diftonga *eī*: **QVEI**, **GESISTEI** itd., ali **TIBE**, v. § 43). S druge strane, odsustvo završnog *-d* u abl. sg. (**LONGA**, **VITA**, **PVBLIO**; isto tako akuzativ zamjenice **TE**) i pisanje geminata (iako nedosljedno: **ESSENT**, ali **TERA** itd., § 8) već su bliski klasičnom latinskom. Arhaizme kao **HONOS** za klas. *honor*, **LVBENS** za *libens* ili starije glagolske oblike **VTIER** za *uti* i **SVPERASES** za *superavisses* naći ćemo u rimskoj književnosti i u carsko doba.

Apicem, insigne Dialis flaminis: flamen Dialis je državni Jupiterov svećenik. On je pod vedrim nebom uvijek morao nositi posebnu kapu sa šiljkom na vrhu (*apex*). U riječi **INSIGNE** filolozi redovito vide akuzativ pridjeva *insignis* i tumače prvi stih kao “ti, koji si nosio znamenit *apex* Jupiterova flamina”, ali nama se čini da je bolje u toj riječi vidjeti imenicu *insigne* “znak, obilježje” i shvatiti izraz kao “ti, koji si nosio *apex*, obilježje Jupiterova flamina”.

Posljednja dva stiha imaju kompliciran redosljed (očigledno zbog metričkih razloga): *terra te, prognatum Publio, libens recipit in gremium, Publi Scipio Corneli* “zemlja tebe, Publijeva sina, rado prima u okrilje, Publije Kornelije Scipione”. Upozorimo i na aliteraciju (za latinski i općenito italski stil tipičnu): *longa licuisset, facile factis, Publi prognatum Publio*. Za ove se stihove može reći da imaju određenu umjetničku ambiciju, ako ne i vrijednost.

CIL I 2, 10 = VI 1288; ILS 4; ILLRP 311; WARMINGTON 1940: 4; ERNOUT 1957: № 15; DIEHL 1964: № 542; COURTNEY 1995: 40-41; KRUSCHWITZ 2002: 70-86; MASSARO 2008; MASSARO 2013: 368

* * *

№ 65 L. Cornelius Scipio

L CORNELIVS CN F CN N SCIPIO MAGNA SAPIENTIA | MVLTSQVE
 VIRTVTES AETATE QVOM PARVA | POSIDET HOC SAXSVM
 QVOIEI VITA DEFECIT NON | HONOS HONORE IS HIC SITVS QVEI
 NVNQVAM | VICTVS EST VIRTVTEI ANNOS GNATVS XX IS | L[OC]EIS
 MANDATVS NE QVAIRATIS HONORE | QVEI MINVS SIT MAND[ATVS

Lucius Cornelius Gnaei filius Gnaei nepos Scipio

*Magnam sapientiam multasque virtutes
 aetate cum parva possidet hoc saxum.
 Cui vita defecit, non honor honore,
 is hic situs qui numquam victus est virtute,
 annos natus viginti is locis mandatus,
 ne quaeratis honorem, quo minus sit mandatus.*

Natpis je na kamenoj ploči koja je bila pričvršćena na sarkofag. Ni ovog Scipiona ne možemo pouzdano identificirati, ali vjerojatno je bio sin Gneja Scipiona Hispala koji je umro kao konzul 176. god. Ovo je najstariji poznati nadgrobni natpis koji spominje pokojnikovu dob; ovdje je tomu tako, doduše, možda samo zato što je umro mlad.

Nedosljedno pisanje geminata (**POSIDET**, ali **ANNOS**) pokazuje da je natpis star otprilike kao prethodni. Diftong *aj* već se piše kao **AE**, ali nedosljedno (**AETATE**, ali **QVAIRATIS**), dok je diftong *ej* (barem ortografski) očuvan u **QVOIEI**, **L[OC]EIS** i **QVEI**. Pisanje **QVOM** je hiperkorektizam – prijedlog *cum* je nastao od **com*, dok je veznik *cum* nastao od starijeg *i* u klasičnom latinskom još uvijek očuvanog *quom*. Pleonastička grafija **XS** u **SAXSVM** dosta je česta na natpisima u II. st. (§ 14). O početnoj konsonantskoj skupini u **GNATVS** v. § 54.

Stil teksta je malo kompliciran. *Cui vita defecit, non honor honore* je igra riječi: *honor* može biti “čast”, ali i “državna funkcija”, dakle: “kojemu je život, a ne čast, oskudijevao funkcijom”, tj. “nije imao funkcije ne zato što bi bio nečastan, nego zato što je bio kratkovječan”. U frazi *ne quaeratis honorem, quo minus sit mandatus* “da ne biste pitali za funkciju, koja mu nije povjerena” (*minus* u lat. može imati značenje negacije) *mandare* ima drugdje nepotvrđenu rekciju: uz taj glagol uvijek stoji akuzativ i dativ (*mandare alicui honorem*, a ne *mandare aliquem honore*); doslovno bi to bilo “čast, kojom nije povjeren”.

QVOIEI, QVOIVS, QVEI: o oblicima te zamjenice v. § 82-83. **QVEI** u posljednjem redu je abl. sg. masc., nastalo od **quīd* (v. § 83).

VIRTVTEI: EI je hiperkorektna grafija za dugo *ī* (§ 11); ovdje se imenica *virtus* sklanja po deklinaciji osnova na *-ī* (§ 74).

CIL I 2, 11 = VI 1289; ILS 7; ILLRP 312; WARMINGTON 1940: 6; ERNOUT 1957: № 17; DIEHL 1964: № 544; COURTNEY 1995: 42-43; KRUSCHWITZ 2002: 90-107; MASSARO 2008; MASSARO 2013: 368-369

* * *

L. Cornelius Scipio, kvestor 167. god.

№ 66

L CORNELI L F P [N] | SCIPIO QVAIST | TR MIL ANNOS | GNATVS
XXXIII | MORTVOS PATER | REGEM ANTIOCO SVBEGIT

Lucius Cornelius Lucii filius Publii nepos Scipio, quaestor, tribunus militum, annos natus XXXIII mortuus. Pater regem Antiochum subegit.

O ovom Scipionu znamo da je kao kvestor pratio bitinijskog kralja Prusiju za njegovu boravka u Italiji, s kojim je imao gostinske veze naslijeđene od oca iz vremena rata sa sirijskim kraljem Antiohom III. Velikim 192. – 190. god. Njegovu smrt možemo datirati u 162. ili 161. godinu (kvesturu, na koju su Rimljani nastupali s 27 godina, obavljao je 167. god., a umro je s 33 godine).

GNATVS: v. § 54; **ANTIOCO:** nepisanje grčke aspirate, v. § 6.

CIL I 2, 12 = VI 1290; ILS 5; ILLRP 313; WARMINGTON 1940: 6; ERNOUT 1957: № 16; DIEHL 1964: № 543; WACHTER 1987: § 124; PUELMA 2000

* * *

Cn. Cornelius Scipio Hispanus, pretor 139.

№ 67

CN CORNELIVS CN F SCIPIO HISPANVS | PR AID CVR Q TR MIL II
XVIR SL IVDIK | XVIR SACR FAC

VIRTVTES GENERIS MIEIS MORIBVS ACCVMVLAVI | PROGENIEM
GENVI FACTA PATRIS PETIEI | MAIORVM OPTENVI LAVDEM VT
SIBEI ME ESSE CREATVM | LAETENTVR STIRPEM NOBILITAVIT
HONOR

Gnaeus Cornelius Gnaei filius Scipio Hispanus, praetor, aedilis curulis, quaestor, tribunus militum bis, decemvir litibus iudicandis, decemvir sacris faciundis.

*Virtutes generis meis moribus accumulavi,
progeniem genui, facta patris petii.
Maiores obtinui laudem, ut sibi me esse creatum
laetentur. Stirpem nobilitavit honor.*

Natpis je na dvjema sastavljenim kamenim pločama koje su tvorile prednju stranu sarkofaga. Prvi dio, *titulus*, pisan je većim slovima. Drugi dio, u elegijskom distihu, napisan je tako da je svaki stih pisan u svojem redu, a pentametarski su stihovi malo uvučeni, kao u današnjim izdanjima elegijske poezije.

Ovog Scipiona poznamo iz rimskih autora. Kao pretor 139. god. protjerao je astrologe iz Italije, a mora da je umro ubrzo nakon toga. Da je živio duže, vjerojatno bi postao konzul – Scipioni su tada još uvijek bili vrlo ugledan rod, kako se ističe na natpisu (“svoj karakter sam dodao vrlinama roda”, “moja čast je oplemenila rod”), a funkcije kojima se hvali svakako su ga kvalificirale za konzulat. *Xviri litibus iudicandis* su bili sudska komisija za pravne sporove, *Xviri sacris faciundis* (arhajski oblik s *-und-* za klas. *-end-* u njihovu se nazivu zadržao do kraja carskog razdoblja) svećenička komisija za obavljanje stranih, uglavnom grčkih kultova.

Jezik natpisa već je vrlo blizak klasičnom: geminate i završno *-m* se pišu, *-o-* u posljednjem zatvorenom slogu definitivno je dalo *-u-*, riječ *honor* ima završno *-r* analogijom prema kosim padežima (usp. **HONOS** na natpisu № 65). **EI** više nije diftong, nego tada uobičajeno pisanje za dugo *ī* (§ 11). O dijalektalnom *i* u **MIEIS** v. § 35. Neoslabljeno kratko *-e-* u **OPTENVI** (v. § 23) može biti hotimičan stilski arhaizam. Kratica **SLIVDIK** je grafički arhaizam: imenica *lis* izvorno je glasila *slis* (ili, u još starije vrijeme, *stlis*), ali u vrijeme postanka ovog natpisa u izgovoru je komplicirana konsonantska skupina već morala biti pojednostavnjena.

Riječ **MIEIS** metrički je jednosložna (*mīs*); sasvim isti primjer nalazimo kod Plauta (*Menaechmi* 202). Posljednji slog u **SIBEI** metrički je kratak, kao u klasičnom latinskom, ali je zadržana starija grafija, što pokazuje da je jamsko kraćenje još bilo živo; v. § 16.

CIL I 2, 15 = VI 1293; ILS 6; ILLRP 316; WARMINGTON 1940: 8; ERNOUT 1957: № 18; PISANI 1960: № 10; DIEHL 1964: № 546; COURTNEY 1995: 42-43; MASSARO 1997; PUELMA 2000; KRUSCHWITZ 2002: 86-89; MASSARO 2007: 136; MASSARO 2013: 370-371

V. DRŽAVNI DOKUMENTI I NATPISI NA JAVNIM ZGRADAMA IZ II. STOLJEĆA

Decretum L. Aemilii Pauli, 189. god.

№ 68

L AIMILIVS L F INPEIRATOR DECREIVIT | VTEI QVEI HASTENSIVM
SERVEI | IN TVRRI LASCVTANA HABITARENT | LEIBEREI ESSENT
AGRVM OPPIDVMQ | QVOD EA TEMPESTATE POSEDISENT | ITEM
POSSIDERE HABEREQVE | IOVSIT DVM POPLVS SENATVSQVE |
ROMANVS VELLEI ACT IN CASTREIS | D XII K FEBR

Lucius Aemilius Lucii filius imperator decrevit, ut qui Hastensium servi in turri Lascutana habitarent, liberi essent. Agrum oppidumque, quod ea tempestate possedissent, item possidere habereque iussit, dum populus senatusque Romanus vellet. Actum in castris ante diem XII Kalendas Februarias.

Mala brončana pločica s natpisom, nađena u Andaluziji, najstariji je poznati latinski natpis iz Hispanije. Čuva se u Louvreu. Na njemu je ispisana odluka Lucija Emilija Paula koji je kao propretor 189. god. pokorio Luzitance, čime je zaslužio titulu *imperator*; natpis se datira u tu godinu. Dekretom Emilije određuje slobodu i slobodan posjed grada i zemlje za robove koji su živjeli u mjestu koje se na natpisu zove *Turris Lascutana*. Oni su prije pripadali stanovnicima Haste Regije, a ubuduće će biti pod kontrolom SPQR-a. Prvo se mjesto identificira kao Alcalá de los Gazules, u čijoj je blizini natpis nađen, a *Hasta Regia* je danas Mesas de Asta; oba su mjesta na području Cádiza. Uzgred, Emilije Paulo je u povijest ušao najviše time što je u bitki kod Pidne 168. god. uništio Makedoniju i njezina kralja Perzeja. Nakon trijumfa nosio je nadimak *Macedonicus*.

Natpis je jedna od najstarijih potvrda pisanja geminata, v. § 8. Osim što se pišu diftonzi (**VTEI**, **QVEI**, **IOVSIT** itd.) i što u riječi **POPLVS** još nije došlo do anaptikse (v. § 34), fonetika je već klasična (završetci *-us*, *-um*, nestanak završnog *-d* u abl. sg.). Pisanje **EI** za dugo *-ē-* u **DECREIVIT** i za kratko *-ē-* u **INPEIRATOR** je neuobičajeno (hiperkorektizam?).

TEMPESTATE: u klas. lat. riječ *tempestas* označava meteorološko vrijeme (ono što je u engleskom *weather*), obično loše (usp. **TEMPESTATEBVS** № 63). Značenje “astronomsko vrijeme” (engl. *time*) koje susrećemo na ovom natpisu uobičajeno je kod starijih latinskih pisaca, a u klas. to je *tempus*.

CIL I 2, 614 = II 5041; ILS 15; ILLRP 514; WARMINGTON 1940: 254; ERNOUT 1957: № 125; PISANI 1960: № 30; DIEHL 1964: № 263; WACHTER 1987: § 118; VALVO 2006

* * *

№ 69 *Senatus consultum de Bacchanalibus*, 186. god.

U Rimu se 186. god. zbio zanimljiv događaj – zabrana (ili barem obuzdavanje) stranog kulta. U povijesti rimske religije više je puta zabilježena intervencija države u neslužbeni kult, ali po razmjerima koje je poprimio ovaj je događaj jedinstven. Književni izvori, koji nam o tome govore, svode se praktički samo na Livija (XXIX 8-19), ali je njegov opis iscrpan i vjerodostojan.

Do konzula Spurija Postumija stigla je vijest o rimskom mladiću koji je bio u sukobu s majkom jer se nije htio inicirati u tada novi obred *Bacchanalia*. Na nove kultove rimska je država uvijek bila osjetljiva i Postumije je odmah pokrenuo istragu. Pokazalo se da je u Rim prije nekoliko godina dospio neki grčko-etrusčanski hibridni kult. U početku su se obredi i sastanci održavali danju, tripud godišnje, a na njima su sudjelovale isključivo žene, među njima rimske matrone, koje su svećenice (*Bacchae*) inicirale u obrede. Nakon što je neka svećenica iz Kampanije inicirala svoja dva sina, obredima su se počeli pridruživati i drugi muškarci, a održavali su se noću i to pet puta mjesečno. U kult je tada, kako je tomu bilo u Bakhovom/Dionizovom kultu u grčkom svijetu, počela prodirati orgijastičnost (ekstatička glazba, opijanje, grupni seks itd.) i nešto u čemu je rimski režim prepoznao urotu (*coniuratio*) – noćno okupljanje, ktomu neprijavljeno, zajednička imovina (što je po rimskom pravu bilo u najmanju ruku sumnjivo – Livije to vidi kao lažno svjedočenje i protupravno namještanje oporuka), hijerarhijsko ustrojstvo. *Bacchanalia* su tada poprimila masovne razmjere.

Postumije je stvar odmah iznio pred senat, koji je odlučio da se u Rimu i po cijeloj Italiji ti obredi zabrane, svi svećenici kulta pohvataju, a ostali sudionici barem pozovu na informativni razgovor. Rimska je vlast brzo privela 7000 sumnjivih muškaraca i žena, od kojih je većina po kratkom postupku pogubljena, a zatim su uništena sva svetišta, osim ako su bila na nekom otprije posvećenom mjestu. Tek je tada senat odlučio legalizirati *Bacchanalia*. Ta je odluka prilično cinična, jer je kult bio potpuno (ili barem skoro potpuno) iskorijenjen i u daljnjoj rimskoj povijesti na nj više ne nailazimo.

O senatskoj odluci (*senatus consultum*) o uvjetima pod kojima se ti obredi smiju obavljati konzuli su obavijestili svu lokalnu upravu u Italiji, koja se imala pobrinuti da tekst odluke bude objavljen na brončanoj ploči u svakom mjestu. Natpis koji slijedi je na jedinom sačuvanom primjerku takve ploče, koja je

bila izvješena u kalabrijskom mjestu koje se na natpisu zove *ager Teuranus* (toponim inače nepoznat iz antičkih izvora), a danas Tirioli. Nađen je 1640., a čuva se u Kunsthistorisches Museum u Beču. Natpis se u literaturi obično naziva *Senatus consultum de Bacchanalibus*, što nije sasvim precizan naziv – radi se, u stvari, o konzulskoj naredbi lokalnim vlastima o provođenju senatske odluke.

Od ortografskih i jezičnih karakteristika natpisa spomenimo samo one najvažnije; o manje očitima govorit ćemo niže od slučaja do slučaja. Kolebanje pri pisanju skupine *-ns-* (npr. *CONSOLVERVNT* red 1 / *COSOLERETVR* red 6, 9, 18; v. § 9) i diftonga *ai* (*AEDEM* r. 1, drugdje je pisanje *AI*, § 10) za to je vrijeme uobičajeno. Ortografija je dosljedna u pisanju završnih konsonanata i nepisanju geminata. Završne skupine tipa *-VS*, *-VM*, *-VNT* (s *-u-* za starije *-o-*) također se dosljedno pišu i to je sigurno odraz tadašnjega jezičnog stanja (o *QVOM* r. 9, 18 i *AIQVOM* r. 26 v. niže *ad loc.*). S druge strane, pisanje *-OL-* za ono što je već kod Plauta bilo *-ul-* (npr. *CONSOLVERVNT* r. 1, *TABOLAM* r. 26, v. § 26) mogao bi biti konzervativizam. Pisanje diftonga *EI* (npr. *QVEI* r. 6, *DEICERENT* r. 4; § 43) i *OV* (npr. *IOVSISENT* r. 9, 19, *PLOVS* r. 19-20; § 45), kao i završnoga *-D* (npr. *SENTENTIAD* r. 8, 17, 21, *SVPRAD* r. 21, 24, 29, *FACILVMED* r. 27; § 49) potpuno je dosljedno i precizno (nema hiperkorektizama) i po toj je dosljednosti ovaj natpis među starolatinskima jedinstven. Tu je, međutim, riječ o konzervativnoj grafiji (§ 11) – diftonzi *ei* i *ou* u vrijeme pisanja natpisa u stvarnom su izgovoru, barem u većini slučajeva, već bili monoftongizirani u dugo *i* odn. *ū*. Isto vrijedi za pisanje završnog *-D*, koje teško može imati oslonac u tadašnjem izgovoru. To potvrđuju posljednje tri riječi natpisa, koje je malo većim slovima u broncu urezala druga ruka: *IN AGRO TEVRANO*. Taj je drugi pisar ablative zapisao onako kako ih je čuo – bez završnoga *-d*.

Što se pak tiče pisara glavnog teksta, čini se da on nije znao latinski, nego je mehanički, slovkajući, prepisivao predložak koji nije razumio. Tako je pobrkao *O* i *D*: *MAGISTRATVO* r. 12 umjesto *MAGISTRATVD* i *DQVOLTOD* r. 15 umjesto *OQVOLTOD*; slična je greška *SACANAL* r. 3 umjesto *BACANAL*. Riječ *VERBA* pročitao je kao *VTR A* r. 5, a u sljedećem redu iz riječi *QVOM EA* prvih nekoliko slova nije ni pokušavao pročitati, nego je za njih ostavio odgovarajući prazan prostor. I neke druge greške (*SENATORBVS* r. 6, sintaktički neopravdani oblici *IOVSISENT* r. 9, 18 i *MVLIERIBVS* r. 20, pogrešno rastavljanje riječi *ADIE SENT* r. 8, *INCEIDER ETIS* r. 26) pokazuju da pisar nije vladao latinskim. S druge strane, dosljednost gore spomenutih grafijskih arhaizama ukazuje na postojanje striktno, kanonizirane latinske ortografije koje se pisarov predložak držao. Inače, natpis je napisan pravilnim, profesionalno izrađenim, lijepim slovima i vjerojatno je zbog toga dospio u bečki Kunsthistorisches Museum; nagrđuje ga jedino ružan kasnobarokni okvir.

Malo skraćenu verziju teksta senatske odluke donosi i Livije (XXXIX 18, 7-9). Ta se verzija do detalja podudara s natpisnom i tu se Livije pokazuje kao vrlo pouzdan pisac. Zato njegove riječi navodimo:

Datum deinde consulibus negotium est, ut omnia Bacchanalia Romae primum, deinde per totam Italiam diruerent, extra quam si qua ibi uetusta ara aut signum consecratum esset. In reliquum deinde senatus consulto cautum est, ne qua Bacchanalia Romae neve in Italia essent. Si quis tale sacrum sollemne et necessarium duceret, nec sine religione et piaculo se id omittere posse, apud praetorem urbanum profiteretur, praetor senatum consuleret. Si ei permissum esset, cum in senatu centum non minus essent, ita id sacrum faceret, dum ne plus quinque sacrificio interessent, neu qua pecunia communis neu quis magister sacrorum aut sacerdos esset.

[Q] MARCIVS L F S POSTVMIVS L F
COS SENATVM CONSOLVERVNT
N OCTOB APVD AEDEM |²
DVELONAI SC ARF M CLAVDI M
F L VALERI P F Q MINVCI C F DE
BACANALIBVS QVEI FOIDERATEI
|³ ESENT ITA EXDEICENDVM
CENSVERE

Quintus Marcius Lucii filius, Spurius Postumius Lucii filius consules senatum consuluerunt Nonis Octobribus apud aedem Bellonae. Scribendo adfuerunt Marcus Claudius Marci filius, Lucius Valerius Publili filius, Quintus Minucius Gai filius. De Bacchanalibus qui foederati essent ita edicendum censuerunt:

NEIQVIS EORVM SACANAL
HABVISE VELET SEI QVES |⁴
ESENT QVEI SIBEI DEICERENT
NECESVS ESE BACANAL HABERE
EEIS VTEI AD PR VRBANVM |⁵
ROMAM VENIRENT DEQVE EEIS
REBVS VBEI EORVM VTR A AVDITA
ESENT VTEI SENATVS |⁶ NOSTER
DECERNERET DVM NE MINVS
SENATORBVS C ADESENT [QVOM E]
A RES COSOLERETVR |

Nequis eorum Bacchanal habuisse vellet. Si qui essent, qui sibi dicerent necesse esse Bacchanal habere, ei uti ad praetorem urbanum Romam venirent deque eis rebus, ubi eorum verba audita essent, uti senatus noster decerneret, dum ne minus senatoribus centum adessent cum ea res consuleretur.

⁷ BACAS VIR NEQVIS ADIESE
VELET CEIVS ROMANVS NEVE
NOMINVS LATINI NEVE SOCIVM
|⁸ QVISQVAM NISEI PR VRBANVM
ADIE SENT ISQVE DE SENATVOS
SENTENTIAD DVM NE |⁹ MINVS
SENATORIBVS C ADESENT QVOM
EA RES COSOLERETVR IOVSISENT
CENSVERE |

Bacchas vir ne quis adisse vellet civis Romanus neve nominis Latini neve sociorum quisquam, nisi praetorem urbanum adissent isque de senatus sententia, dum ne minus senatoribus centum adessent cum ea res consuleretur, iussisset. Censuerunt.

¹⁰ SACERDOS NEQVIS VIR ESET
MAGISTER NEQVE VIR NEQVE MVLIER
QVISQVAM ESET |¹¹ NEVE PECVNIAM
QVISQVAM EORVM COMOINE[M H]
ABVISE VELET NEVE MAGISTRATVM
|¹² NEVE PRO MAGISTRATVO NEQVE
VIRVM [NEQVE MVL]IEREM QVIOQVAM
FECISE VELET |¹³ NEVE POSTHAC
INTER SED CONIOVRA[SE NEV]E
COMVOVISE NEVE CONSPONDISE |¹⁴
NEVE CONPROME SISE VELET NEVE
QVISQVAM FIDEM INTER SED DEDISE
VELET |

¹⁵ SACRA IN DQVOLTOD NE QVISQVAM
FECISE VELET NEVE IN POPLICOD
NEVE IN |¹⁶ PREIVATOD NEVE EXSTRAD
VRBEM SACRA QVISQVAM FECISE
VELET NISEI |¹⁷ PR VRBANVM ADIESET
ISQVE DE SENATVOS SENTENTIAD
DVM NE MINVS |¹⁸ SENATORIBVS C
ADESENT QVOM EA RES COSOLERETVR
IOVSISENT CENSVERE |

¹⁹ HOMINES PLOVS V OINVORSEI VIREI
ATQVE MVLIERES SACRA NE QVISQVAM
|²⁰ FECISE VELET NEVE INTER IBEI VIREI
PLOVS DVOBVS MVLIERIBVS PLOVS
TRIBVS |²¹ ARFVISE VELENT NISEI DE PR
VRBANI SENATVOSQVE SENTENTIAD
VTEI SVPRAD |²² SCRIPTVM EST

HAICE VTEI IN COVENTIONID
EXDEICATIS NE MINVS TRINVM
|²³ NOVNDINVM SENATVOSQVE
SENTENTIAM VTEI SCIENTES
ESETIS EORVM |²⁴ SENTENTIA
ITA FVIT SEI QVES ESENT QVEI
ARVORSVM EAD FECISENT QVAM
SVPRAD |²⁵ SCRIPTVM EST EEIS REM
CAPVTALEM FACIENDAM CENSVERE
ATQVE VTEI |²⁶ HOCE IN TABOLAM
AHENAM INCEIDER ETIS ITA
SENATVS AIQVOM CENSVIT |²⁷

Sacerdos ne quis vir esset; magister neque vir neque mulier quisquam esset, neque pecuniam quisquam eorum communem habuisse vellet, neque magistratum neque magistratu neque virum neque mulierem quisquam fecisse vellet, neque posthac inter se coniurasse neque convovisse neque conspondisse neque compromisisse vellet, neque quisquam fidem inter se dedisse vellet.

Sacra in occulto ne quisquam fecisse vellet, neque in publico neque in privato neque extra urbem sacra quisquam fecisse vellet, nisi praetorem urbanum adisset isque de senatus sententia, dum ne minus senatoribus centum adessent, cum ea res consuleretur, iussisset. Censuerunt.

Homines plus quinque universi viri atque mulieres sacra ne quisquam fecisse vellet, neque interibi viri plus duobus, mulieres plus tribus adfuisse vellent nisi de praetoris urbani senatusque sententia uti supra scriptum est.

Haec uti in contione edicatis ne minus trinum nundinum, senatusque sententiam uti scientes essetis, eorum sententia ita fuit: si qui essent qui adversum ea fecissent quam supra scriptum est, eis rem capitalem faciendam censuerunt. Atque uti hoc in tabulam aheneam incideretis, ita senatus aequum censuit,

HAICE VTEI IN COVENTIONID
 EXDEICATIS NE MINVS TRINVM
 |²³ NOVNDINVM SENATVOSQVE
 SENTENTIAM VTEI SCIENTES ESETIS
 EORVM |²⁴ SENTENTIA ITA FVIT SEI
 QVES ESENT QVEI ARVORSVM EAD
 FECISENT QVAM SVPRAD |²⁵ SCRIPTVM
 EST EEIS REM CAPVTALEM FACIENDAM
 CENSVERE ATQVE VTEI |²⁶ HOCE IN
 TABOLAM AHENAM INCEIDER ETIS ITA
 SENATVS AIQVOM CENSVIT |²⁷

IN AGRO TEVRANO

*utique eam figi iubeatis ubi
 facillime nosci possit; atque
 uti ea Bacchanalia, si qua
 sunt, extra quam si quid ibi
 sacri est ita uti supra scriptum
 est, in diebus decem, quibus
 vobis tabellae datae erunt,
 faciatis uti dimota sint.*

In agro Teurano.

2 **DVELONAI**: ratna božica *Bellona* (o promjeni *du-* > *b-* v. § 52) pripadala je, naravno, Marsovom krugu. Hram je dobila početkom III. st., a izvori često spominju da je kraj njega zasjedao senat, i to u dva slučaja: kada je slušao izvješće magistrata koji je tražio trijumf, ili kada je primao poslanstva neprijateljske strane. To što su na to mjesto konzuli sazvali senat (*senatum consuluerunt*) pokazuje da su *Bacchanalia* smatrali opasnošću ravnom ratnoj prijetnji. Iz toga je i slijedila gore spomenuta odlučnost i brutalnost kojom su *Bacchanalia* iskorijenjena.

SC ARF: kratica za *scribendo adfuerunt* “nazočili su pisanju”; danas bismo ih zvali “ovjerovitelji zapisnika”. O sporadičnoj promjeni *ad-* > *ar-* (usp. niže **ARFVISE** r. 21, **ARVORSVM** r. 24) v. § 56.

BACANALIBVS: riječ *Bacchanal* može označavati bilo obred (**BACANAL HABVISE** / **HABERE** r. 3-4 “održati / održavati Bacchanal”), bilo mjesto njegova održavanja (**BACANALIA** r. 28 su očigledno svetišta koja treba srušiti). O nepisanju grčke aspirate v. § 6.

FOIDERATEI: iako se na prvi pogled nameće mišljenje da je riječ o rimskim saveznicima (a tako se to obično i shvaća), saveznicima se u daljnjem tekstu (r. 7) jasno zovu *socii*, tako da *foederati* mora označavati one koji su sklopili dogovor (*foedus*) o udruživanju u *Bacchanalia*. Upravo u tom kontekstu malo niže (r. 14) srećemo riječ *fides*, usko srodnu riječi *foedus*. Inače, čitav je izraz: *de Bacchanalibus qui foederati essent ita edicendum censuerunt* pomalo nespretan zbog apsolutnog nominativa *qui foederati essent*: “o Bakhanalijama, a što se tiče onih koji su se u njih udružili, ovako su prihvatili (to značenje glagol *censeo* ima i u daljnjem tekstu) narediti”.

3 **EXDEICENDVM** (usp. **EXDEICATIS** r. 22) za *ēdic-*, kao i **DISMOTA** r. 30 za *dīmota*, v. § 51.

CENSVERE: perfektni završetak *-ēre* na natpisu se javlja pored onoga na *-ērunt* (**CONSOLVERVNT** r. 1), v. § 88.

NEIQVIS: o **NEI** za prohibitivno *nē* vidi bilj. uz № 9; u daljnjem tekstu je očekivano **NE** (**NEQVIS** r. 7, 10, **NE QVISQVAM** r. 15, 19 itd.).

HABVISE VELET: zabrane izražene pomoću glagola *velle* s infinitivom perfekta nižu se do kraja natpisa; takva sintagma, poznata i iz književnih tekstova, naglašava strogost (“neka ne želi održati”, “neka mu ne pada na pamet održati”).

SEI QVES ESENT QVEI ... DEICERENT “ako bi bili neki koji bi rekli”: **QVES** je nom. pl. neodređene zamjenice, **QVEI** odnosne, isto kao niže **SEI QVES ESENT QVEI ... FECISENT** r. 24. O razlikovanju osnove neodređene/upitne i odnosne zamjenice v. § 82-83.

4 **SIBEI** se odnosi na **NECESSVS ESE** – “da im je potrebno održavati Bacchanal”. Fraza *ne cessus est*, koju tu i tamo nalazimo i u književnosti (Terencije), izvorno je značila doslovno “nema povlačenja” (*cessus* je imenica s u-osnovom od korijena glagola *cedere*). Uobičajeniji su izrazi s naknadno nastalim pridjevima *necessus*, *-a*, *-um* i *necessis*, *-e*.

EEIS: dijalektalan nom. pl. masc. zamjenice *is*, *ea*, *id*, v. § 67. U sljedećem redu (**DEQVE EEIS REBVS**) **EEIS** je očekivani abl. pl. (prije promjene završetka *-eīs* > *-īs*, v. § 44).

7 **BACAS**: *Bacchae* je grčki naziv za svećenice Bakhova kulta. Kakav je bio njihov položaj u hijerarhiji kulta koja se spominje u sljedećem odlomku ostaje nejasno. Po sintagmi **BACAS ADIESE** “pristupiti”, tj. “obratiti se Bakhama” (usp. *praetorem urbanum adissent* “pristupiti”, tj. “obratiti se gradskom pretoru” u sljedećem redu) možemo zaključiti da su one inicirale u obrede; u tom smislu govori i Livije. **ADIESE** (kao i **ADIESE(N)T** r. 8 i 17) je nastalo od *adiisse* neuobičajenim razjednačenjem dvaju *i*.

NOMINVS: o gen. sg. konsonantskih osnova na *-os*, *-us* v. § 72. Osobe “latinskog imena” su nositelji latinskoga građanskog prava.

SOCIVM: o takvom gen. pl. II. deklinacije v. § 68. *Socii* su u hijerarhiji niže nego rimski i latinski građani.

8 **SENATVOS**: o takvim genitivima v. § 77.

9 **QVOM**: o očuvanom završnom *-om*, *-os* iza *-u-* v. § 29.

IOVSISENT: ovdje bi se očekivala jednina. Tu pogrešku, koju nalazimo u istoj frazi niže u r. 16-18, možemo objasniti blizinom množine *adessenti* i udaljenošću subjekta **ISQVE** (tj. gradski pretor).

10 **SACERDOS** itd.: Livije govori da su u početku isključivo žene mogle biti svećenice; senatskom odlukom to je vjerojatno vraćeno na početno stanje. Ostale funkcije potpuno se ukidaju i za muškarce i za žene. Razliku između *sacerdos* i *magister* teško je odrediti, ali ako bismo sudili po općoj rimskoj obrednoj terminologiji, *sacerdos* bi bio onaj tko žrtvuje, a *magister* (po Liviju *magister sacrorum*) onaj tko predsjedava cijelim obredom. Malo niže spomenuti “magistrat” i “promagistrat” bit će neki izborni opunomoćenici, koje se postavlja (usp. riječi *fecisse vellet*) radi upravljanja zajedničkom imovinom i sličnih zajedničkih poslova na koje upućuje cijela rečenica.

11 **COMOINEM**: nastalo od **kom-moijn-*, v. § 41.

12 **QVIQVAM**: još jedna pogreška umjesto **QVISQVAM**.

13 **POSTHAC** “ubuduće”, plautovska riječ. Tvorba je ista kao **ARVORSVM EAD** r. 24.

13-14 **CONIOVRA[SE** “dati zajedničku zakletvu”. Sljedeća dva glagola vrlo su rijetka – *convoveo* je “položiti zajednički zavjet”, a *conspondeo* “međusobno se dogovorom obavezati”. Glagol *compromitto* poznat je iz pravnih tekstova i znači “prepustiti stvar arbitraži”, a *fidem dare* je doslovno “dati vjeru”. Rimljani su se u pravnim poslovima izražavali precizno, makar po potrebi i opširnije.

CONPROME SISE: osim što je riječ nepotrebno rastavljena, pisanje **-MES-** za *-mīs-* je potpuno nejasno.

15 **OQVOLTOD**: pisanje **QV** za glas *c* je nepotrebno; o skupini *-ol-* v. § 28. **POPPLICOD**: v. § 21.

16 **EXSTRAD**: po postanku abl. sg. fem., kao i **SVPRAD** r. 21, 24, 29 (§ 60). O pleonastičkoj grafiji **XS** v. § 14.

17 **ADIESET**: vidi bilj uz **ADIESE** r. 7.

19 **HOMINES** itd.: u rečenici je anakolut – *homines ... universi viri atque mulieres sacra ne quisquam fecisse vellet*.

OINVORSEI *universi*, pojednostavnjeno pisanje za **OINV-VORS-**; za prvi dio složenice usp. **OINO unum** № 63, o **VOR-** za klas. *ver-* v. § 20.

20 **INTER IBEI** “tamo, tada”, još jedan plautovski izraz, u izdanjima obično pisan bez razmaka: *interibi*.

MVLIERIBVS: pogrešno stoji abl. pl., po smislu mora biti nom. pl.

21 **ARFVISE** v. gore uz **SC ARF** r. 2.

22 **HAICE**: nom. pl. neut. s neskrćenom česticom *-ce*, kao ak. sg. neut. **HOCE** r. 26, v. § 81.

COVENTIONID: riječ *conventio* (od glagola *convenio* “sastajati se”) označavala je narodnu skupštinu kojoj je predsjedao magistrat ili svećenik, a u kojoj se nisu donosile odluke (takva bi se skupština zvala *comitia, -orum*), nego samo pretresala najrazličitija pitanja, davale razne obavijesti itd. U tom je obliku riječ potvrđena samo dva-tri puta, i to u starijim tekstovima; u ostalima je standardan i bezbroj puta potvrđen mlađi oblik *contio*, nastao od *conventio* sporadičnim pojednostavnjivanjem koje baš i nema oslonca u latinskima glasovnim zakonima. Grafiju **COV-** za starije *conv-* ne treba pripisati nemarnom bilježenju glasa *n* kao u slučajevima tipa **CO(N)S-**, nego ona vjerojatnije odražava prijelazno glasovno stanje između *convent-* i *cont-*. O ablativnom završetku **-ID** v. § 74. Uzgred, riječ *conventio* u značenju “dogovor” nastala je kasnije (nailazimo na nju tek u latinskome carskog doba), a stvorena je prema značenju bezličnoga *convenit* “po volji je, nesporno je”.

EXDEICATIS: v. bilj. uz **EXDEICENDVM** r. 3.

NE MINVS TRINVM NOVNDINVM: u pravnim tekstovima često se javlja *ne* (ili *nec*) tamo gdje bi drugdje stajalo *non*. Uz komparativ ostaje akuzativ vremena

koji se osjeća kao prilog. *Nundinum* je razdoblje od osam dana (po rimskom računanju devet – riječ je izvedena od *novem* i korijena imenice *dies*); svakoga osmog dana u Rimu se održavao sajam i taj se dan zvao *nundinae*. Razdoblje *trinum nundinum* je vrijeme od prvog do trećeg sajma, što iznosi, ako na rimski način ubrojimo i prvi dan, 17 dana. Taj se rok spominje u raznim pravnim kontekstima, ovdje kao rok u kojem treba oglašavati senatsku odluku.

23 **SCIENTES ESETIS**: takvi i slični neuobičajeni perifrastični oblici tu i tamo se nađu u starijim i pravnim tekstovima.

24 **QVES**: vidi bilj. uz r. 4. **ARVORSVM**: za **AR-** v. gore uz **SC ARF** r. 2; o sintaksi **ARVORSVM EAD** v. bilj. uz **ARVORSV HAC** № 13.

25 **CAPVTALEM**: neoslabljen kratki vokal u takvoj poziciji (§ 23) za ovo je vrijeme neočekivan, za razliku od neoslabljenih *-o-* u **TABOLAM** r. 26 (§ 26) i *-u-* u **FACILVMD** r. 27 (§ 25). *Res capitalis* je potpuni gubitak građanskih prava, što je u praksi bilo jednako smrtnoj kazni.

26 **AHENAM**: pridjevski oblik *ahēnus* “brončani” nalazi se samo kod pjesnika; drugdje je uobičajenija tvorba *ahēneus* (u književnim izdanjima uobičajenije je pisanje *aen-*).

AIQVOM: o očuvanom završnom *-om*, *-os* iza *-u-* v. § 29; *aequum censuit* “prihvatio je za shodno”.

27 **FIGIER**, **GNOSCIER**: arhajski infinitivi prez. pas., v. § 92; o početnom *gn-* v. § 54.

IOVBEATIS: pisanje **OV** je neočekivano, *iubere* u prezentskoj osnovi ima kratko *-u-*.

POTISIT: konj. prez. glagola *posse*; klasični oblici nastali su od osnove pridjeva *potis* “sposoban” i *esse*, a kod starijih pisaca nalazimo razne starije kao *potisse(t)* za *posse(t)* kod Lucilija.

28 **EXSTRAD QVAM SEI QVID IBEI SACRI EST**: “osim ako je tamo nešto *sacrum*”. Pod *sacrum* se očigledno misli na nešto što je posvećeno u skladu s rimskom službenom religijom, a Livije u gore citiranom tekstu precizira što je to: *extra quam si qua ibi uetusta ara aut signum consecratum esset*.

29 **TABELAE**: *tabellae* su povištene pločice za pisanje na kojima su konzuli poslali poruku.

30 **DISMOTA**: v. bilj. uz **EXDEICENDVM** r. 3.

SIENT: o postanku konjunktiva prez. glagola *esse* v. § 89.

IN AGRO TEVRANO: naknadno upisana bilješka kojom se preciziralo odredište slanja primjerka ili nešto takvo. Toponim *ager Teuranus* inače nije poznat, a diftong *eu* pokazuje da nije latinski.

CIL I 2, 581 = X 104; ILS 18; ILLRP 511; WARMINGTON 1940: 254; ERNOUT 1957: № 126; PISANI 1960: № 29; DIEHL 1964: № 262; WACHTER 1987: § 119-123; CALABI LIMENTANI 1991: 342-345; MEISER 2002: 5-7, 9; MATASOVIĆ 2010: 253-257; najpotpuniju (i redovito obnavljanu) bibliografiju može se naći na <http://www.basilioperri.net>.

* * *

Forum Popillii, miljokaz, 132. god.

№ 70

132. god. konzul Popilije izgradio je cestu od Kapue, najvažnijeg grada u Kampaniji, do Regija u Sicilskom tjesnacu. Ona je bila nastavak Apijeve ceste, izgrađene početkom III. st. od Rima do Kapue. Na četvrtini puta, u Lukaniji, konzul je izgradio naselje, koje je po običaju dobilo njegovo ime: Forum Popillii (današnja Polla). Tamo je nađen miljokaz s neobičnim natpisom. Na miljokazima redovito piše samo ime graditelja ceste i broj milja do mogućih odredišta, ali ovaj miljokaz konzul je postavio u mjestu koje je sam osnovao te je iskoristio priliku da se pohvali svojim djelima koja je ukratko opisao nakon standardnih miljokaznih podataka. Miljokaz je poseban i po tome što je bio sastavljen od dvaju dijelova, od kojih je sačuvan donji, a na izgubljenom gornjem sigurno je pisalo:

P POPILIVS C F COS.

VIAM FECEI AB REGIO AD CAPVAM ET | IN EA VIA PONTEIS OMNEIS
MILIARIOS | TABELARIOSQVE POSEIVEI | HINCE SVNT NOV CERIAM
MEILIA LI CAPVAM XXCIII | MVRANVM LXXIII COSENTIAM CXXIII
| VALENTIAM CLXXX AD FRETVM AD | STATVAM CCXXXI REGIVM
CCXXXVII | SVMA AF CAPVA REGIVM MEILIA CCCXXI | ET EIDEM
PRAETOR IN | SICILIA FVGITEIVOS ITALICORVM | CONQVAEISIVEI
REDIDEIQVE | HOMINES DCCCCXVII EIDEMQVE | PRIMVS FECEI
VT DE AGRO POPLICO | ARATORIBVS CEDERENT PAASTORES |
FORVM AEDISQVE POPLICAS HEIC FECEI

Viam feci ab Rhegio ad Capuam et in ea via pontes omnes, milliaris tabellariosque posivi. Hinc sunt Nuceriam milia LI, Capuam XXCIII, Muranum LXXIII, Cosentiam CXXIII, Valentiam CLXXX, ad fretum ad statuam CCXXXI, Rhegium CCXXXVII. Summa ab Capua

Rhegium milia CCCXXI. Et idem praetor in Sicilia fugitivos Italicorum conquisivi reddidique homines DCCCCXVII, idemque primus feci ut de agro publico aratoribus cederent pastores. Forum aedesque publicas hic feci.

Ortografija natpisa još ne pokušava bilježiti geminate, ali s druge strane, iako samo na jednom mjestu, prihvaća tek nedavno uvedeno dvostruko pisanje dugih vokala (v. § 12): **PAASTORES**. Znakom **EI** bilježi se izvorni diftong *eī* samo u **HEIC** (v. §§ 44, 81) i u nastavcima 1. lica sg. perf.: **FECEI**, **REDIDEI** itd. (§ 87); drugdje se njime označava dugo *ī* koje nije nastalo od diftonga (§ 11): **MEILIA**, **FGITEIVOS** itd. Pisanje **AF** za *ab* (ali **AB REGIO**) potvrđeno je još u neznatnom broju primjera i može biti odraz nekoga lokalnog izgovora.

Što se tiče glasova, bravurozna grafija **AEI** za difrong *aī* u **CONQVAEISIVEI** također je potvrđena samo u jednom ili dva slučaja; ovdje se njome valjda pokušalo prikazati prijelazno stanje u promjeni diftonga *aī* > *ī* (v. § 44). U **POPILICO**, **POPPLICAS** još nije provedena promjena *-ol-* > *-ul-* (v. § 21), a u **HINCE** apokopa (v. § 33). Jedina je pak morfološka posebnost razlikovanje nastavka za ak. pl. *-ēs* kod konsonantskih osnova od *-īs* kod i-osnova: **HOMINES**, ali **AEDIS** (i **PONTEIS OMNEIS**, gdje je **EI** grafija za dugo *ī*), v. § 75. Pređimo na zanimljiviji, stvarni komentar.

PONTEIS OMNEIS MILIARIOS TABELARIOSQVE POSEIVEI: “postavio sam sve mostove, miljokaze i putokaze”. Riječ *milliarium* “miljokaz” kao imenica u latinskom inače je srednjeg roda, a postankom je pridjev, kao i riječ *tabellarius*: “tabelarni” je stup ili nešto slično, na čemu je postavljena *tabella* – očigledno je riječ o putokazu; drugdje ta riječ nije potvrđena u tom značenju. Nuceria (dan. Nocera) i Capua su sjeverno, ostala mjesta južno. Valentia (puni naziv Vibo Valentia) je današnji Monteleone, Regium je Reggio di Calabria. Sintagmu *ad fretum ad statuam* možemo shvatiti bilo kao “do tjesnaca, (to jest) do statue”, bilo kao “do tjesnaca kod statue”. Riječ *statua* ovdje znači “stup” – mjesto je inače poznato pod nazivom *columna Rhegia* (“regijski stup”). Nalazi se par kilometara sjeverno od Regija, a i danas iz njega plove trajekti za sicilijску Messinu nekoliko desetaka puta dnevno.

PRAETOR IN SICILIA itd.: riječ je o događajima vezanima uz ustanak robova na Siciliji 135. godine. *Italicī* nisu stanovnici Italije, nego Sicilije, koji imaju italsko građansko pravo (*ius Italicum*). Popilije vjerojatno ističe svoju blagost (ili štedljivost?) – senatorski tvrdolinijaši obično su bili za pogubljenje bjegunaca radije nego za njihovo vraćanje gospodarima.

DE AGRO POPLICO itd.: “povlačenje pastira pred oračima” odnosi se na reforme Tiberija Grakha 133. god., kojima je državno zemljište podijeljeno sitnim ratarima (*aratores*) na uštrb krupnih zemljoposjednika – stočara (*pastores*). Popilije se hvali svojim doprinosom tomu.

FORVM: to je Forum Popillii, kako je rečeno gore. Svako takvo *forum* moralo je imati svoj lokalni senat i magistrate, pa tako i javne zgrade (*aedes publicae* – vijećnica i sl.).

CIL I 2, 638 = X 6950; ILS 23; ILLRP 454; WARMINGTON 1940: 150; ERNOUT 1957: № 131; DIEHL 1964: № 430; GORDON 1983: 87-89; CALABI LIMENTANI 1991: 280-282; PIEGDOŃ 2014; BRUUN – EDMONSON 2015: 654-656

* * *

71-72. Capua, dva natpisa na javnim građevinama

<p>N PVMIDIVS Q F M COTTIVS M F M EPPILIVS M F C ANTRACIVS C F L SEMPRONIVS L F P CICEREIVS C F HEISCE MAGISTREIS VENERVS IOVIAE MVRV AEDIFICANDVM COIRAVERVNT PED CCLXX ET LOIDOS FECERVNT SER SVLPICIO M AVRELIO COF</p>	<p>M RAECIVS Q [F] N ARRIVS M F L HEIOLEIVS P F C TVCCIVS C F Q VIBIVS M F M VALERIVS L F</p>	№ 71
--	---	------

*Numerius Pumidius Quinti filius, Marcus Raecius Quinti filius etc. etc.
Hi magistri Veneris Ioviae murum aedificandum curaverunt pedibus CCLXX
et ludos fecerunt Servio Sulpicio Marco Aurelio consulibus.*

CIL I 2, 675 = X 3776; ILS 3185; ILLRP 709; WARMINGTON 1940: 102; ERNOUT 1957: № 94; DIEHL 1964: № 211; POBJOY 2000: 86; CHIOFFI 2005: 92-94; BRUUN – EDMONSON 2015: 162-164

<p>SER SVETI SER L BAL P BABRIVS L L M SEXTI N M L N SEXTI N M L</p>	<p>[...] BABRIVS L L P [S]ERVILIVS M L CN OCTAVI N L VES M OCRATI M L PIST</p>	№ 72
--	--	------

LVCIBVS HAEC PAVCIS PARVO PERFECTA TVMVLTV
 MAGNA[A QV]OM RATIONE ATQVE SALVT[
 Q[V]EI PROBVVS EST LAVDA[T] QVEI CONTRA EST INV[...]
 INVID[EA]NT DVM Q[VOD COND]JECET ID V[ENERENT

*Quod neque conatus quisquam est neque [adhuc meditavit],
 noscite rem ut fama facta feramus viri:
 auspicio Marci Antoni pro consule classis
 Isthmum traducta est missaque per pelagus.
 Ipse iter ire profectus Sidam; classem Hirrus Athenis
 pro praetore anni e tempore constituit.
 Lucibus haec paucis parvo perfecta tumultu
 magna cum ratione atque salut[e bona].
 Qui probus est, laudat; qui contra est, inv[idet illi],
 invideant, dum quod condecet, id v[enerent.*

Natpis je uklesan u kamen koji je nađen ugrađen u zid, dakle ne na izvornom mjestu. Malo je oštećen, ali oštećena mjesta lako je dopuniti barem otprilike, po smislu; o dopunjenju prokonzulova imena v. niže. Tekst je sastavljen od elegijskih distiha (malo nezgrapnih – pauza pred elizijom u pentametrima *ann[us]* e i *ration[e] atque* nije baš klasična). Bombastični stihovi (“što nitko nije pokušao, niti pomislio”) ističu podvig rimske mornarice, koja je 102. god. pod vodstvom (“pod auspicijem”) prokonzula Marka Antonija bila poslana protiv maloazijskih (kilikijskih) gusara. Tada je rimska ratna mornarica prenesena preko Korintske prevlake (*Isthmum traducta*), što svakako nije bio mali posao; u antici još nije bio prokopan Korintski kanal, nego su se brodovi prenosili kopnom preko Prevlake. Prokonzul Antonije mirno je otplovio prezimiti u maloazijsku Sidu (u Pamfiliji), a prebacivanje brodovlja prepustio je svojem propretoru, koji je, čini se, operaciju vodio iz Atene – tako zaključujemo iz riječi “shodno godišnjem dobu (*anni e tempore*) zaustavio je brodovlje u Ateni”. Propretor je obavio zadatak u svega nekoliko dana (*lucibus paucis*) i bez većeg nereda (*parvo tumultu*), uz veliku mudrost (*magna cum ratione*) itd. Zato ga “hvali onaj tko je dobar, a tko nije, taj mu zavidi; neka zavide, samo dok imaju poštovanja prema onome što je hvale vrijedno”. Ponosan tim podvigom, propretor je postavio natpis koji će ga ovjekovječiti. Na natpisu se propretor predstavlja samo kao Hirrus; drugi ga izvori ne spominju, ali, sudeći po imenima nekih drugih rimskih odličnika iz tog vremena, morao je biti Lucilius Hirrus.

Marko Antonije, kojega ovaj natpis spominje kao prokonzula, bio je, među ostalim, slavni rimski govornik o kojem Ciceron govori s maksimalnim poštovanjem.

Njegov unuk, Ciceronov sukonzul i životni neprijatelj, također se zvao Marko Antonije – to je onaj član drugog trijumvirata kojega je, zajedno s Kleopatrom i njezinim ambicijama, bitkom kod Akcija eliminirao Oktavijan (budući August) sedamdesetak godina nakon postavljanja ovog natpisa, točnije 2. rujna 31. godine. Od tada je Marko Antonije nepoželjno ime i ono se briše s natpisa gdje god se na njega naiđe i bez obzira na to o kojem se Marku Antoniju radi (*damnatio memoriae*); to se dogodilo i s ovim natpisom, s kojega je ime Marka Antonija prebrisano, ali je nesumnjivo dopunjivo zahvaljujući povijesnim izvorima. Uzgred rečeno, Oktavijan je nakon bitke kod Akcija, čisteći Mediteran od nepoželjnih ostataka, također prebacio brodovlje preko Korintske prevlake. Možda je upravo tada naišao na ovaj natpis i dao s njega izbrisati ime Marka Antonija.

Jezično natpis nije osobito zanimljiv – podrobnosti kao EI za ĩ ili QVOM za cum, kao i ortografska rješenja poput QVISQVANST ne moramo isticati. Primijetimo samo dosljedno pisanje geminata (MISSA, CLASSEM itd., § 8) i grčkih aspirata (ISTHMVM, ATHENEIS, § 6). Sa stilske strane, natpis je prilično banalan (“pronošenje muškarčevih djela glasom” u drugom stihu i bombastična poanta u posljednja dva stiha ne odišu osobitom pjesničkom dubinom), ali upravo je ta banalnost mogla biti obilježje italskog stila; italskom pak stilu pouzdano pripadaju aliteracije i asonancije: *quod neque conatus quisquam est neque; fama facta feramus; ipse iter ire; paucis parvo perfecta*, da ne pričamo o glasu k (pisanom kao C ili Q) u posljednja dva reda, kojemu se u posljednjem agresivno pridružuje glas d.

CIL I 2, 2662; ILLRP 342; WARMINGTON 1940: 132; DIEHL 1964: № 306; COURTNEY 1995: 44-45; MASSARO 2007: 137; MASSARO 2013: 371-372

№ 74 Aletrium, natpis na pročelju hrama

L BETILIENS L F VAARVS | HAEC QVAE INFERA SCRIPTA |
 SONT DE SENATV SENTENTIA | FACIENDA COIRAVIT SEMITAS |
 IN OPPIDO OMNIS PORTICVM QVA | IN ARCEM EITVR CAMPVM
 VBEI | LVDVNT HOROLOGIVM MACELVM | BASILICAM
 CALECANDAM SEEDES | [L]ACVM BALINEARIVM LACVM AD |
 [P]ORTAM AQVAM IN OPIDVM ADQV | ARDVOM PEDES CCCXL
 FORNICESQ | FECIT FISTVLAS SOLEDAS FECIT | OB HASCE RES
 CENSOREM FECERE BIS | SENATVS FILIO STIPENDIA MERETA |
 ESE IOVSIT POPVLVSQVE STATVAM | DONAVIT CENSORINO

Lucius Betilienus Lucii filius Varus haec quae infra scripta sunt de senatus sententia facienda curavit: semitas in oppido omnes, porticum qua in arcem itur, campum ubi ludunt, horologium, macellum, basilicam calicandam, sedes, lacum balnearium, lacum ad portam, aquam in oppidum atque arduum pedes CCCXL fornicesque fecit, fistulas solidas fecit. Ob has res censorem fecerunt bis, senatus filio stipendia merita esse iussit populusque statuam donavit Censorino.

Natpis je postavio gradski moćnik nakon što je proveo odluku lokalnog senata o uređenju grada. Uz standardne jezične i ortografske arhaizme (čuvanje diftonga, nedosljedno pisanje geminata, vokal *o* u jednosložnom **SONT** i uz *u* u **ARDVOM**, nastavak *-is* za ak. pl. u **OMNIS** (§ 75), nesinkopirani oblik **BALINEARIVM** za kasnije uobičajenije *balne-* (koje je u vulg. lat. ponovo dalo *baline-*), uočljive su osobitosti kratko neoslabljeno *e* u **CALECANDAM**, **SOLEDAS** i **MERETA** (v. § 23) i anaptiksa u **INFERA** (v. § 34). Pisanje **SENATV** za gen. sg. *-us* nije nikakva osobitost, nego grafijsko pojednostavnjenje jer sljedeća riječ počinje na *-s*. Dvostruko pisanje dugih vokala (**VAARVS**, **SEEDES**) datira natpis između 135. i 90. god. (v. § 12).

Upravo tom vremenu odgovara i stanje lokalne samouprave opisane na natpisu; spomenuti *senatus*, *populus* i *censor* su lokalni, po uzoru na Rim.

SEMITAS itd.: *semitae* su pješačke staze, pločnici, *horologium* je sunčani ili vodeni sat, *macellum* klaonica, mesna tržnica, bazilika je središnja javna zgrada, nešto kao natkriven trg, a Var ju je dao okrečiti ili ožbukati (vrlo rijedak glagol *calicare*); *sedes* su vjerojatno klupe u bazilici, *lacus balnearius* je bazen za kupanje, dok će *lacus ad portam* biti spremnik pitke vode, odakle je vodio vodovod (*aqua*) od stotinjak metara na gornji grad (*in oppidum atque arduum* “u oppidum i u strminu”). Vodovod je vodio preko lukova (*fornices*), i to kroz “solidne” cijevi.

Iako glagol *facere* na natpisima ovog tipa često može značiti jednostavno “obnoviti”, Var se sigurno imao čime dičiti i zato nije čudno da su ga dva puta postavili za cenzora, a narod mu je u počast postavio kip i dao mu nositi ime *Censorinus*, doslovno “bivši cenzor” (*statuam donavit Censorino* “postavio mu je kip, i to kao Cenzorinu”); takvi su se dodaci gentilnom imenu nasljeđivali, po rimskom običaju (u Rimu je Censorinus postao C. Marcius Rutilus, koji je također dva puta bio cenzor, nedugo prije rata s Hanibalom). To što je senat naredio da njegovu sinu budu *stipendia merita* “islužene plaće” znači da ga je oslobodio vojne obaveze.

CIL I 2, 1529 = X 5807; ILS 5348; ILLRP 528; WARMINGTON 1940: 146; ERNOUT 1957: № 132; DIEHL 1964: № 294

VI. POSVETNI NATPISI OD SREDINE II. STOLJEĆA DO KRAJA REPUBLIKE

Lapis Soranus

№ 75

M P VERTVLEIEIS C F |
QVOD RE SVA D[IF]EIDENS ASPER | AFLEICTA PARENS TIMENS
| HEIC VOVIT VOTO HOC | SOLVT[O DE]CVMA FACTA | POLOVCTA
LEIBEREIS LVBE|TES DONV DANVNT | HERCOLEI MAXSVME |
MERETO SEMOL TE | ORANT SE [V]JOTI CREBRO | CONDEMNES

*Marcus et Publius Vertulei, Gai filii.
Quod re sua diffidens aspere afflicta
parens timens hic vovit, voto hoc soluto,
decima facta pollucta, liberi libentes
donum dant Herculi maxime merito.
Simul te orant se voti crebro condemnes.*

Uz sljedeći natpis i četiri elogija na grobnicama Scipiona (№ 62-65), ovo je jedini natpisni primjer saturnijskog stiha (o kojem v. uz № 62); natpisi № 79 iz Falerija i № 87 iz Rima pisani su također nekim stihom, ali teško ga je identificirati kao saturnijski, v. niže. Natpis se po mjestu nalaza (*Sora*, mjesto u području Volskā, latinska kolonija od početka III. st.) u literaturi obično naziva *lapis Soranus*, a datira se u sredinu II. stoljeća.

Granice stihova označene su većim razmakom. U riječi **ASPER** nije bilo dovoljno prostora za završno *-e* (koje se možda i elidiralo u izgovoru), a sličnim je razlozima možda izazvano pisanje **LVBE|TES** za *-entes* (ako se ne radi o pisanju tipa **CO(N)SOL**, v. § 9; o **LVB-** za klas. *lib-* v. § 22). Ne bilježe se geminate i završno *-m* u **DONV**, diftonzi se pišu. Hiperkorektizam **AFLEICTA** (u korijenu tog glagola nikad nije bio diftong *ej*, v. § 11), kao i pisanje **XS** (§ 14) u to su vrijeme uobičajeni. O **SEMOL** za *simul* v. §§ 18 i 29. Od jezičnih posebnosti ističe se nom. pl. II. deklinacije na **-EIS** (§ 67): **VERTVLEIEIS** i **LEIBEREIS**, te tvorba **DANVNT** za *dant*; na takav i slične oblike nađemo kod Plauta i drugih, v. § 86.

Kako se radi o pjesničkom uradku, ne čudi da je malo zakomplicirana sintaksa zbog inverzije: *quod* (sc. *votum*) *parens vovit, hoc voto soluto liberi donum dant* “koji zavjet je otac položio, taj zavjet ispunivši sinovi daju dar”. Višem stilu

svakako pripada i sintagma *re sua diffidens aspere afflictata*, otprilike “ne vjerujući u svoju ružno pritiješnjenu stvar” (uz glagol *diffido* inače obično stoji dativ indirektnog objekta, ablativ odvajanja kao ovdje je rjeđi). Što je to pritijesnilo Gaja ne znamo, ali zavjet je položio **HINC** “ovdje” – dakle na istom mjestu na kojem su ga njegovi sinovi ispunili u njegovo ime.

Natpis je dobra ilustracija kompliciranosti rimske obredne terminologije. Kada netko “polaže zavjet” (*votum vovere*), sklapa ugovor s bogom: zavjetovatelj se obavezuje da će, ako mu bog ispuní želju, učiniti bogu neku protuuslugu – obično je to žrtva, davanje nekog dara, postavljanje kipa, izgradnja kapelice itd.; zavjetovati se moglo i u ime države i vrlo je velik broj rimskih hramova nastao upravo tako da je neki rimski magistrat (uglavnom konzul ili pretor) u kritičnoj situaciji (u neizvjesnoj bitki, za vrijeme zaraza i drugih nepogoda itd.) zavjetovao izgradnju hrama bogu, uz uvjet da bog pomogne u dotičnoj situaciji. Ako bog ispuní pogodbu, zavjetovatelj postaje *voti condemnatus* (ili *damnatus*) “osuđen na *votum*” (ili “osuđen zbog v.” – po rimskoj obrednoj logici, o kojoj ovdje nije mjesto šire raspraviti, to je isto). On tada mora “obaviti, ispuniti zavjet” (*votumolvere*).

Kakav je bio zavjet, ispunjenje kojega je Gaj namro sinovima Marku i Publiju, ne znamo. U svakom slučaju, oni su “ispunili zavjet” (*voto soluto*), prinijeli Herkulu desetinu (*decuma facta pollucta*) i dali dar (*donum dant*). To “prinošenje desetine” i “davanje dara” moglo je biti dio očeva zavjeta, ali i “dodatak” koji su kao sinovi darovali Herkulu mimo očeva zavjeta. “Desetina” je inače standardan izraz za žrtvu Herkulu (toliko ustaljen da je i u carsko doba u uporabi neoslavljen oblik *decuma* potvrđen češće nego mlađi *decima*, v. § 25). Što se pak tiče izraza *decuma facta pollucta* “kada je desetina učinjena i polucirana”, *facere* kao obredni tehnički termin znači “žrtvovati”, a *pollūcere* je isto tako obredni tehnički termin koji po antičkim filozofima znači “stavljati paliti na žrtvenik”; gdje je god taj rijedak glagol potvrđen u književnim tekstovima, redovito je vezan uz Herkula i njegovu “desetinu”.

LVBETES ... MERETO “dragovoljno zbog zasluge”; to je parafraza prastare formule *libens merito* (v. bilj. uz **LVBS MERTO** № 16) i u bezbroj puta potvrđenoj kratlici **V**(otum) **S**(olvit) **L**(ibens) **M**(erito) i sličnima (**DDLM** № 37). Riječ *merito* izvorno je ablativ uzroka “zbog zasluge”, kao što se jasno vidi iz pisanja završnog ablativnog -*d*: **MERETOD** (№ 16, № 29). Ovdje je vjerojatno dativ: “daju dar maksimalno zaslužnom Herkulu”.

SEMOL TE ORANT itd.: “ujedno te mole da ih često osuđuješ na *votum*”, tj. pozivaju te da im često ispuníš zavjet; i taj izraz pripada visokom, pjesničkom stilu, iako je ispuštanje veznika *ut* u zahtjevnoj rečenici: *orant (ut) condemnes* u latinskom sasvim banalno.

CIL I 2, 1531 = X 5708; ILS 3411; ILLRP 136; WARMINGTON 1940: 82; ERNOUT 1957: № 128; PISANI 1960: № 19; DIEHL 1964: № 88; COURTNEY 1995: 38-39; KRUSCHWITZ 2002: 116-125; MASSARO 2007: 127-128

* * *

Rim

№ 76

L M V M M I L F C O S D V C T | A V S P I C I O I M P E R I O Q V E | E I V S
A C H A I A C A P T C O R I N T O | D E L E T O R O M A M R E D I E I T |
T R I V M P H A N S O B H A S C E | R E S B E N E G E S T A S Q V O D | I N B E L L O
V O V E R A T | H A N C A E D E M E T S I G N V | H E R C V L I S V I C T O R I S |
I M P E R A T O R D E D I C A T

*Lucius Mummius Lucii filius consul
Ductu auspicio imperioque eius Achaia capta.
Corintho deleto Romam rediit triumphans.
Ob hasce res bene gestas, quod in bello voverat,
hanc aedem et signum Herculis Victoris
imperator dedicat.*

Kakva god bila “pravilna” struktura saturnijskog stiha (v. bilj. uz № 62) i kakve god kvalitete bili uradci saturnijskih rimskih pjesnika i stihoklepacu, ovi su saturnijci od svih sačuvanih najjadniji i možda u njima Rimljani, za razliku od današnjih filologa, ne bi ni prepoznali stihove. Trijumf koji se spominje zbio se 145. god., ali po svemu sudeći pred nama je kopija izvornog natpisa, nastala za rekonstrukcije objekta dvadesetak ili malo više godina poslije. Na to ukazuje npr. za sredinu II. stoljeća još neuobičajeno pisanje aspirata u **ACHAIA** (pored **CORINTO** bez aspirate; taj je toponim ovdje muškog roda, ali često, kao i u grčkome, bude ženskoga), v. § 6. I u negrčkoj riječi **TRIVMPHANS** aspirata je za to vrijeme neočekivana, ako je vjerovati Ciceronu koji kaže da se tek za njegova života počelo izgovarati *triumphus* za starije *triumpus*, v. bilj. uz **SEPVLCRVM** № 88.

Govori se o zbivanjima nakon 146. god., kada su Rimljani dokrajčili grčku samostalnost i temeljito opljačkali Grčku, među ostalim razorivši Korint do temelja. Konzul je trijumfirao sljedeće godine (od tada je gentilnom imenu dodavao pridjev *Achaicus*) i donio do tada neviden plijen koji je dijelio po Rimu i Italiji, o čemu svjedoči više sačuvanih natpisa. Herkulov hram koji je konzul posvetio drugi izvori ne spominju; natpis je nađen na Celiju, ugrađen u zid. *Victor* je (pored *Invictus*) čest Herkulov nadimak, usp. № 76.

CIL I 2, 626 = VI 331; ILS 20; ILLRP 122; WARMINGTON 1940: 84; ERNOUT 1957: № 129; DIEHL 1964: № 91; CALABI LIMENTANI 1991: 260-261; COURTNEY 1994: 36-37; KRUSCHWITZ 2002: 139-147; BRUUN – EDMONSON 2015: 474-475

* * *

№ 77 Nemi, brončana ploča

POVBLILIA TVRPILIA CN VXOR | HOCE SEIGNVM PRO CN
FILIOD | DIANAI DONVM DEDIT

Publilia Turpilia Gnaei uxor hoc signum pro Gnaeo filio Dianae donum dedit.

OV u POVBLILIA i EI u SEIGNVM su hiperkorektizmi (v. § 11). *Signum* je, kao u prethodnom natpisu, kip. Pisanje završnog -d u FILIOD je konzervativizam i teško da ima oslonca u tadašnjem stvarnom izgovoru – natpis se, kao i sljedeći, približno datira u drugu polovinu II. st., iako bi mogao biti i nešto stariji.

CIL I 2, 42 = XIV 4270; ILS 3234; ILLRP 82; WARMINGTON 1940: 80; ERNOUT 1957: № 29; DIEHL 1964: № 44; WACHTER 1987: § 176; GRANINO CECERE 2000; HÄNNINEN 2000

* * *

№ 78 Lanuvium, mramorno postolje

Q CAECILIVS CN A Q FLAMINI LEIBERTVS IVNONE SEISPITEI |
MATRI REGINAE

Quintus Caecilius, Gnaei et Auli (Caecilii) et Quinti Flamini libertus, Iunoni Sospitae Matri Reginae.

U latinskom Lanuviju bio je nadaleko čuven kult Junone, koja je nosila ovdje spomenute nadimke. Prvi od njih, *Sispes* (gen. *Sispitis*) ili *Sispita* (etimologija je nejasna i zato je neodredivo je li EI u SEISP- opravdano ili se njime samo označava dugo *ī*) Rimljani su prema riječi *sospes* “spašen, siguran” izobličili u *Sospes* ili, češće, *Sospita*.

Onomastička formula je malo komplicirana, jer je oslobođenik pripadao trojici vlasnika: prvi, CN(aeus), sigurno je nosio gentilno ime Caecilius i oslobođenik je uzeo njegovo gentilno ime; treći je Q. Flaminius, čije je oslobođenik uzeo ime, a A(ulus) je mogao biti bilo Caecilius, bilo Flaminius.

Zanimljiva su tri načina označavanja dugog *ī* (EI, E, I, v. §§ 11, 43) jedan do drugoga: *IVNONE SEISPITEI MATRI*.

CIL I 2, 1430 = XIV 2090; ILS 3097; ILLRP 170; WARMINGTON 1940: 80; ERNOUT 1957: № 59; DIEHL 1964: № 118; NONNIS – POMPILIO 2007

* * *

Falerii, brončana ploča

№ 79

a) IOVEI IVNONEI MINERVAI | FALESCE QVEI IN SARDINIA SVNT
| DONVM DEDERVNT MAGISTREIS | L LATRIVS K F C SALV[E]NA
VOLTAI F | COIRAVERTONT
b) GONLEGIVM QVOD EST ACIPTVM AETATEI AGED[AI] |
OPIPARVM A[D] VEITAM QVOLVNDAM FESTOSQVE DIES |
QVEI SOVEIS AASTVTIEIS OPIDQVE VOLGANI |
GONDECORANT SAI[PI]SVME COMVIVIA LOIDOSQVE |
QVQVEI HVC DEDERV[NT I]NPERATORIBVS SVMMEIS |
VTEI SESED LVBENT[ES BE]NE IOVENT OPTANTIS

a) Iovi, Iunoni, Minervae Falisci qui in Sardinia sunt donum dederunt. Magistri Lucius Latrius Kaesonis filius, Gaius Salvana Voltae filius curaverunt.

*b) Collegium quod est acceptum aetati agendae,
opiparum ad vitam colendam festosque dies,
qui suis astutiis opeque Vulcani
condecorant saepissime convivia ludosque,
coqui hoc dederunt imperatoribus summis,
ut sese libentes bene iuvent optantes.*

Natpis je urezan u dvije strane brončane ploče, a postavljen je uz neki dar posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi (tzv. kapitolijsko trojstvo, kojem je bio posvećen hram na Kapitoliju, središte rimske državne religije od kraja kraljevskog doba do propasti poganstva). Dar su poklonili Falisci koji su, organizirani u kolegij, kao kuhari (*QVQVEI coqui*) radili na Sardiniji, a za postavljanje dara u njihovu rodnom gradu, Falerijima, bili su zaduženi (*curaverunt*) pročelnici (*magistri*) tog kolegija.

Drugi dio natpisa očigledno se sastoji od stihova, a i pisan je tako da svaki stih zauzima svoj red. Ti se stihovi u literaturi redovito nazivaju saturnijskima, ali

čini nam se da su malo predugi u odnosu na one stihove za koje sa sigurnošću možemo reći da pripadaju saturnijskima – mislimo prije svega na sačuvane Andronikove i Nevijeve stihove, ali i na natpisne elogije Scipionā № 62-65 i na natpise № 75-76.

Po ortografskim nedosljednostima, ovaj je natpis izniman primjerak. Spomenimo samo one najočiglednije: **-ONT** u **COIRAVERTONT** pored **-VNT** u **DEDERVNT**; **-EI** pored **-E** za dugo **-ī** (§ 44): **FALESCE QVEI**; **AI** u **SAIPISVME** pored **AE** u **AETATEI**; pisanje **M** u **COMVIVIA**, ali **N** u **INPERATORIBVS**; nepisanje **N** u **AGEDAI** pored pisanja u **QVOLVNDAM**; te dvije riječi, iako pripadaju sasvim istom tipu konjugacije, ujedno pokazuju razliku u vokalizmu: **-und-** pored **-end-** (§ 28). Sve u svemu, čini se da je pisar bio zburjen nad latinskom ortografijom. Na sličan način možemo protumačiti i besmisleno pisanje **G** za **C** u **GONLEGIVM** (pored **COM-** u **COMVIVIA**), **VOLGANI** i **GONDECORANT**. Stanovnici Falerija, tj. Falisci (po jeziku najbliži srodnici Latinima), kao ni Rimljani u starije vrijeme, nisu u pisanju razlikovali glas *g* i *k* (§ 4-5), i čini se da lokalnom pisaru nije bila sasvim jasna latinska ortografija, iako mu sam latinski jezik nije bio stran.

Hiperkorektizam je neopravdan diftong **EI** u **VEITAM** (dugo *ī* u *vīta* naslijedeno je iz indoeuropskoga). Za pisanje dvostrukog **AA** u **AASTVTIEIS** očekivali bismo da označava dugi vokal (v. § 12), sukladno vremenu u koje se natpis datira (130. – 120. god., otprilike doba Grakha), ali u riječi *astutiae* početno *a-* je kratko. Konzervativno je pisanje **QV** u **QVOLVNDAM**, jer je početno **ku-* u živom jeziku već moralo postati *k-* (v. § 47). Pisanje **OV** u **SOVEIS** je etimološki opravdano (osnova *sovo-*, v. § 45), kao i **IOVENT**. O **VOLGANI** za klas. *Vul-* v. § 21, o **LVBENTES** za *lib-* § 22.

Nastavak za abl. sg. kons. osn. **-ID** u **OPID** sretali smo i drugdje (v. § 74), kao i dvije vrste nastavka **-īs**: onaj za ak. pl. i-osnova (**OPTANTIS**, v. § 75) i onaj za nom. pl. o-osnova, gdje je historijski opravdano pisati diftong (**MAGISTREIS**, v. § 67). Pisanje **V** u početnom **QV-** u **QVQVEI coqui** i u **HVC** za očekivano *hoc* možemo objasniti samo kao dijalektizam (§ 37), a isto možemo reći za sasvim neočekivano **I** umjesto **E** u **ACIPTVM acceptum** (§ 27) i, obrnuto, za **FALESCE** umjesto očekivanoga **FALIS-**.

Imena Latrius, Salvena i Volta također ne zvuče latinski, ali posveta kapitolijskom trojstvu – Jupiteru, Junoni i Minervi sigurno je bila znak lojalnosti Rimu. Za koga je kuharski kolegij iz Falerija točno radio na Sardiniji ne znamo, ali nije isključeno da su to bili organi rimske vlasti koje su tada na Sardiniji bili ukorijenjene već stotinjak godina. U svakom slučaju, po onom što kažu o sebi

bili su dostojni služiti rimskim odličnicima: kolegij je “prihvatljiv” (*acceptum*) i “izdašan” (*opiparum* – plautovska riječ) pri provodima (*aetatem agere* i *vitam colere* ima otprilike isto značenje – “provoditi se”) i svečanostima (*festi dies*), i ti kuhari “ukrašavaju gozbe i igre svojim *astutiis* [recimo ‘finesama’, kakve god one bile] i Vulkanovom pomoći [tj. vatrom, kuhinjom]”. Što su poklonili “vrhovnim imperatorima”, tj. Jupiteru, Junoni i Minervi, ne znamo – na natpisu se to zove samo *hoc* “ovo”. Posljednji stih znači: “da dragovoljno dobro potpomažu njih koji to žele”.

CIL I 2, 364 = XI 3078; ILS 3083; ILLRP 192; WARMINGTON 1940: 124; ERNOUT 1957: № 62; LINDERSKI 1958; PISANI 1960: № 21; DIEHL 1964: № 123; WACHTER 1987: § 204; GIRARD 1989: 167-169; VINE 1993: 271; COURTNEY 1995: 34-35; KRUSCHWITZ 2002: 127-138; MASSARO 2007: 128-129; BAKKUM 2009: 498-500; MASSARO 2013: 372-373

* * *

Falerii, brončana ploča

№ 80

MENERVA SACRV [L]JA | COTENA LA F PRETOD DE | ZENATVO
SENTENTIAD VOOTVM | DEDET CVANDO DATV RECTED |
CVNCAPTVM

Minervae sacrum Lars Cotena Lartis filius praetor de senatus sententia votum dedit. Quando datum, recte conceptum.

Natpis je pisan po faliskiĉkom obiĉaju s lijeva prema desno, i to hibridom latinskog i faliskiĉkog pisma (zato je znak **Z** u **ZENATVO**; on se ponekad javlja umjesto **S** na faliskiĉkim natpisima). Ortografija i oblici su dosta starinski: nastavak *-uos* u **ZENATVO** (§ 77), završno *-d* u **SENTENTIAD** i **RECTED** (§ 49), završno *-et* u **DEDET** (§§ 30, 85), ali pisanje dvostrukog **OO** za dugo *ō*, kao i na prethodnom natpisu iz Falerija, upuĉuje tek na doba Grakhā (§ 12).

MENERVA je stariji oblik za *Minerva*, v. § 18; o dativu na *-A* v. §§ 40, 59. Prijelaz *ai* > *ē* (§ 39) u **PRETOD** *praetor* je dijalektalan, kao i završno *-d* za *-r*, koje nije nastalo asimilacijom pred početnim *d-* u sljedeĉoj rijeĉi, nego je rijeĉ o opĉoj latinsko-faliskiĉkoj tendenciji, koju smo veĉ vidjeli na natpisu № 47: **OPEINOD DEVINCAM**; v. § 56.

Oblik **CVNCAPTVM** je ĉudan zbog neoslabljenog kratkog *-ā-* (§ 27), kao i zbog vokala *u* u **CVN-**, sliĉno kao **QVQEI** i **HVC** s prethodnog natpisa (v. § 37). Izrazu

quando datum, recte conceptum nemamo paralelu u latinskom, a značenje je vjerojatno nešto kao “kad je (zavjetni dar) dan, dobro je primljen”, eventualno “kad je dan, (obred) je pravilno koncipiran, izveden”.

CIL I 2, 365 = XI 3081; ILS 3124; ILLRP 238; WARMINGTON 1940: 80; ERNOUT 1957: № 6; DIEHL 1964: № 175; WACHTER 1987: § 205; VINE 1993: 108-109; PERUZZI 1997; FREEMAN 2002; MANCINI 2002: 33-42; CLACKSON – HORROCKS 2007: 119-120; BAKKUM 2009: 494-497

* * *

№ 81 Rim, kameni žrtvenik

SEI DEO SEI DEIVAE SAC | G SEXTIVS G F CALVINVS PR | DE
SENATI SENTENTIA | RESTITVIT

Si deo si divae sacrum. Gaius Sextius Gai filius Calvinus praetor de senatus sententia restituit.

Formulu “bio bog, bila božica” Rimljani su upotrebljavali kad nisu bili sigurni kako se određeni bog zove. Spomenuti pretor nije poznat iz drugih izvora. Mogao bi biti sin istoimenog konzula 124. god.

SENATI: dekliniranje te imenice po o-deklinaciji nade se i kod pisaca od Plauta do Cicerona.

CIL I 2, 801 = VI 110 = 30694; ILS 4015; ILLRP 291; WARMINGTON 1940: 88; DIEHL 1964: № 221

* * *

№ 82 Rim, urna

MAVORTEI

Marti.

Posvećena posuda potječe približno s početka I. stoljeća, a posvetitelj je hotimično upotrijebio arhajski oblik Marsova imena (o čemu v. bilj. uz **MAMARTEI** № 7) – oblik *Mavors* u to je vrijeme bio živ samo kod pjesnika (usp. **MAVRTE** № 25).

CIL I 2, 991 = VI 473; ILS 3144; ILLRP 217; ERNOUT 1957: № 120; DIEHL 1964: № 156

Bovillae, žrtvenik

№ 83

- (a) VEDIOVEI PATREI | GENTEILEIS IVLIEI |
 (b) VEDI[OV]EI AARA |
 (c) LEEGE ALBANA DICATA

Veiovi patri gentiles Iulii. Veiovi ara lege Albana dicata.

I ovaj je natpis s početka I. st. *Vediovis* (klas. *Veiovis*, rjeđe *Vedius*) je vrlo star, ali ne baš najbolje poznat rimski bog. Po onome što nam o njemu govore Rimljani, bio je vezan uz podzemlje. Njegovo je ime očigledno složena koja je drugi dio, *diov-*, korijen Jupiterova imena (v. bilj. uz **DEIVOS** № 5). Dionizije iz Halikarnasa zove ga “podzemni Zeus” (*Ζεὺς καταχθόνιος*). Po kakvom je to “albanskom zakonu” postavljen žrtvenik, ne znamo, ali vjerojatno se misli “po albanskom obredu” – *lex* može značiti “obred”, a “albanski” se odnosi na Albu Longu, latinski grad stariji od Rima, koji su Rimljani za kralja Hostilija uništili, preselivši stanovništvo u Rim, ali su zadržali lokalne obrede koje su rimski magistrati u ime države održavali sve do carskog doba.

GENTILEIS: **-EIS** je pisanje za nastavak nom. pl. i-osnova na *-īs*, v. § 75.

CIL I 2, 1439 = XIV 2387; ILS 2988; ILLRP 270; WARMINGTON 1940: 126; DIEHL 1964: № 208; GASPERINI 1970

VII. TABELLAE DEFIXIONVM

Pisanje “pločica prokletstva” bio je zanimljiv antički običaj: kada bi netko imao osobnog neprijatelja kojega bi se volio riješiti, sastavio bi svojevrstu molitvu (ili barem bajalicu), uglavnom posvećenu bogovima podzemlja, pomoću koje bi tog neprijatelja uništio. Takav je uradak obično napisao na olovnu pločicu, koju bi ostavio na nekom skrovitom mjestu, često na groblju. Taj je običaj potvrđen kod raznih antičkih naroda (Grčka, Rim, Italici, Egipat) i pločice na raznim jezicima – među ostalim i na oskičkom – nađene su u velikom broju. Grčkih je poznato preko tisuću, a latinskih nekoliko stotina, ali samo ih je nekoliko iz doba republike (i to kasne). Donosimo dva koliko-toliko maštovita primjera.

Rim

№ 84

¹ [B]ONA PVL[CHRA P]ROSERPINA, PLVTONI[S] | ² [V]XOR, SEIVE [ME SALVIAM] DEICERE OPORTET, | ³ ERIPIAS SALV[TEM], CORP[VS], COLOREM, VIRES, | ⁴ VIRTVTES AV[ON]IA[ES]. T[R] ADAS PLVTONI | ⁵ VIRO TVO. [NI POSSIT COGITATI]ONIBVS S[VEIS HOC] | ⁶ QVICQVI[D] VIT[ARE. PROTINVS TRADAS ILLANC] | ⁷ FEBRI QVART[AN]AE, T[ERTIANA]E, COTTIDIANA]E, | ⁸ QVAS CVM ILLA [L]VCTEN[T, DELVCTENT, ILLANC] | ⁹ EVINCANT, VINCAN[T VSQVE DVM ANIMAM] | ¹⁰ EIVS ERIPIANT. [QV]ARE HANC VICTIMAM | ¹¹ [TIBI] TRADO, [PROSERPIN]A, SEIVE ME | ¹² [PROS]ERPINA, SE[IVE ME ACH]JERVOSIAM DICERE | ¹³ [OPO]RTET. ME M[ITTAS A]RCESSITVM CANE[M | ¹⁴ TRICEPI] TE[M, QVI AVONIAE]S COR ERIPIAT. | ¹⁵ [POLLICIARVS ILLI TE DAT]VRVM TRES VICTIM[AS]: | ¹⁶ PALMAS, CARICA[S, PORCVM NI]GRVM, HOC SEI | ¹⁷ PERFECERIT AN[TE MENSEM] MARTIVM. HAEC, | ¹⁸ [SALV]IA, TIBI DABO CV[M] COMPOTEM FECERIS: | ¹⁹ DO TIBI CAPVT [A]VON[IAE]S, PR[OSE]RPINA SALVIA, D[O] | ²⁰ TIBI FRONTEM AVONIA[ES; PR]OSERPINA SALVIA, | ²¹ DO TIBI SVPERCILIA [AVONI]AES; PROSERPINA | ²² [SA]LVIA, DO TIBI PALPE[TRA]S AVONIAES; PROSERPI[NA] | ²³ S]ALV[I]A, DO [TI] BI PVPILLAS [AV]ONIA[ES]; [PROSERPINA | ²⁴ SALV]IA, DO T[IBI] ORICVLA[S, LA]BRA, NARES, NASVM, | ²⁵ [DE]NTES, LIGVAM AVON[IAES, NI DICE]RE POSSIT | ²⁶ [AVO]NIA QVID S[I]BI [DOL]

EAT; [COLLVM, VMERO]S, |²⁷ [BR]ACCHIA, DIGITO[S, NI] POSSIT ALI[QVIT] |²⁸ SE ADIVTARE; PEC[TVS, IOCI]NERA, COR, |²⁹ PVLMONES, NI [POSSIT] QVIT SENTIRE |³⁰ QVIT SIBI DOLEA[T; INTEST]INA, VENTER, |³¹ VMBLICVS, SCAPVL[AS], LATERA, NI POSSI[T] |³² DORM[I]RE; VISCVM SAC[R]VM, NI POSSIT |³³ VRINAM F[ACE]RE; [NATI]S, FEMINA, |³⁴ ANVM, GEN[VA, CRVR] A, TIBIAS, PEDES, |³⁵ TALOS, [P]LA[NTAS, DIGI]TOS, VNGIS, NI |³⁶ [PO]SSIT [STARE] SV[A VIRTU]TE. SEIVE |³⁷ PLVS [SEIV]E P[AR] VVM [SCR]IPTVM |³⁸ FVERIT, QVOMODO QVICQVI[T LEGITI]ME |³⁹ SCRIPSIT, MANDAV[IT, S]EIC EGO [AVO]NIAM |⁴⁰ TIBI TRADO, MAN[DO], VT TRADAS [ILLANC] |⁴¹ [M]ENSI FEBRVARIO. [MALE PERDAT, MALE E]XS[EAT], |⁴² MALE DISPERD[AT. MA]ND[ES, TR]ADAS, |⁴³ NEI PO[S]S[I]T AMPLI[VS] VLL[VM] |⁴⁴ MEN[S]EM ASPICERE, VID[ERE], |⁴⁵ CONTEMPLARE.

Ovo je tekst jedne od pet pločica prokletstva, koje su 1908. pod pomalo opskurnim okolnostima dospjele u vlasništvo Johns Hopkins University u Baltimoreu. Navodno su nađene u Rimu (ne zna se u kojem dijelu), a potječu otprilike iz vremena od Sule do Cezara. Ispisane olovne pločice bile su probušene i omotane oko čavla, tako da su oštećene. Uperene su protiv pet omraženih osoba (tri žene – Maxima Vesonia, Aquilia i Avonia, te njezin rob Plotius i osoba čije je ime izgubljeno na jedva čitkoj pločici). Pisane su istom rukom, a tekst im se ni po čemu ne razlikuje osim po imenima neprijatelja; zato je lako sa sigurnošću dopuniti oštećena mjesta. Jezik je dosta zanimljiv – pored nešto arhaizama (pisanje EI itd.) potvrđene su pojave tipične za kasniji latinski, ali i neki dijalektalni oblici.

2 *sive me Salviam dicere oportet*: formule tipa “ili ako te trebam nazvati tako i tako” potvrđene su i u književnim tekstovima. Rimljani su voljeli biti precizni u imenovanju boga pravim nadimkom. *Salvia* (izvedeno od *salvus*) u latinskome nije poznato kao Proserpinin nadimak, ali grčki je tekstovi često nazivaju Σώτειρα “Spasiteljica” i ovdje je očigledno riječ o prevedenici. U istoj formuli niže (r. 12) naziva se *Acherusia* prema podzemnoj rijeci Aherontu.

4 **AVONIAES**: dijalektalni oblik za gen. sg. osnova na *-a-*, v. § 58.

5 *ne possit cogitationibus ... vitare*: “neka mislima ne uzmogne”, tj. “neka ne uzmogne izmisliti kako sve ovo izbjeći”. O obliku **NI** (pisano **NEI** r. 43) za prohibitivno *nē* vidi bilj. uz № 9.

6 **ILLANC**: oblici zamjenice *ille* sa završnom česticom *-c* potvrđene su i kod Plauta (§ 81).

7 **FEBRI QVARTANAE, TERTIANAE**: groznica koja se ponavlja svakoga trećeg odn. drugog dana (po rimskom načinu računanja svakog četvrtoga odn. trećega); riječ je o malariji. Termin *febris cottidiana* izmislio je autor pločice.

8 **QVAS**: dijalektalni nom. pl. fem. (v. § 61).

11-13 **PROSERPINA, SEIVE ME PROSERPINA, SEIVE ME ACHERVOSIAM DICERE OPORTET**: nepotrebno ponavljanje riječi *Proserpina, sive me* izgleda kao autorova omaška, ali te se riječi ponavljaju i na ostalim pločicama. Zato drugo **PROSERPINA** treba tumačiti kao akuzativ: “bilo da te trebam nazvati Proserpinom, bilo Aherusijom”.

12 **ACHERVOSIAM**: pisanje **VO** za grčko *ov* vjerojatno je autorova omaška umjesto očekivanoga **OV**.

13-18 **ME MITTAS ARCESSITVM ... CVM COMPOTEM FECERIS**: značenje je, ugrubo, “pošalji me da pozovem Kerbera i obećaj mu datulje, suhe smokve i crnu svinju ako prije ožujka Avoniji iščupa srce, a ja ću ti predati čitavo Avonijino tijelo”.

14 **TRICEPITEM** umjesto *tricipitem* može biti odraz sporadične promjene *i > e* (§ 36); ovdje je udjela u tome svakako imala analogija prema nominativu *triceps*.

15 **POLLICIARVS**: 2. l. sg. konj. prez. glagola *polliceor*. U obliku su dva dijalektizma: promjena *e > i* pred vokalom (§ 35) i nastavak *-rus* (§ 90). Sintaksa *pollicearis ... te daturum* “obećaj da ćeš mu dati” također nije uobičajena – subjekt je Proserpina, tako da bi se očekivao ženski rod *daturam*; ovakvu konstrukciju, u kojoj se akuzativ srednjeg roda participa futura shvaća kao infinitiv, ponekad su upotrebljavali stariji pisci. O tome svjedoči Gelije (I 7, 1-15), koji daje nekoliko promjera iz starijih autora i kaže da na jednom mjestu kod Cicerona (*Verr. act. sec. V 167*) treba čitati *hanc sibi rem praesidio sperant futurum*. Obećani prinosi – datulje, suhe smokve i crna svinja tipični su prinosi podzemnim bogovima u grčkom svijetu (kao što grčkom svijetu pripadaju Kerber, Pluton, pa i sama Proserpina, čije je latinsko ime izvedeno od grč. *Περσεφόνη* – Rimljani su izvorno imali malo drugačije predodžbe o zagroblju nego Grci); tekst pločice je, međutim, odraz grčko-rimskog sinkretizma, a na dva bitna rimska elementa upozorit ćemo u sljedeće dvije bilješke.

17 **ANTE MENSEM MARTIVM**: veljača je Rimljanima bila mjesec u kojemu se odvijala većina obreda posvećenih pokojnicima i usmjerenih na podzemlje i zagroblje; zato nije čudo da se prokletstvo Avonije (i ostalih četiriju osoba) ima ostvariti u veljači; usp. bilj. uz **MENSI FEBRUARIO** r. 41.

18 **COMPOTEM**: *compos* ili, potpunim izrazom, *voti compos*, doslovno “moćan nad zavjetom”, u rimskoj obrednoj terminologiji označava čovjeka kojem je bog ispunio neki zavjet (*votum*) i sada je on obavezan uzvratiti bogu darom, prema tome, “ako učiniš da ja budem *compos*” znači “ako mi ispuniš želju (za što ti moram uzvratiti zavjetnim darom)”. Zavjetni dar je Avonijino tijelo (i isto tako tijela drugih protivnika na ostalim pločicama). Dijelove tijela autor nabraja u sljedećih tucet i pol redaka, doslovno od glave do pete.

22 **PALPETRAS**: *palpebrae* su vjeđe, a oblik *palpetrae* spominju samo gramatičari, koji kažu da ga je jednom upotrijebio Varon. Gramatičari su ktomu govorili da *palpetrae* znači “vjeđe”, a *palpebrae* “trepavice”, ali ta se tvrdnja čini sumnjivom – oblici s *-t-* za starije *-b-* su sekundarni i očigledno se radi o konstrukciji antičkih gramatičara.

24 **ORICVLAS**: “uši” se klasično lat. kaže *ures*; ovdje se susrećemo s oblikom koji je po dvjema stvarima tipičan za kasni (“vulgarni”) latinski: deminutiv (*auricula* je u klas. lat. “ušence”, ne “uho”), te promjena *au > o* (§ 39). Deminutivne tvorbe vrlo su česte u kasnom latinskom, pa tako u i romanskim jezicima, usp. tal. *orecchio* < kasnolat. *oriclo-*, sinkopom (v. § 31) nastalo od osnove *oriculo-* < *auriculo-*. Sklonost deminutivnim tvorbama zajednička je arhajskom i kasnom latinskom.

25 **LIGVAM linguam**: nepisanje *-n-* pred konsonantom prije je stvar ortografije (§ 9) nego jezičnog stanja, jer *-n-* iz *lingua* održano je u svima romanskim jezicima (tal. *lingua*, fr. *langue* itd.).

26 **VID SIBI DOLEAT**: glagol *dolere* u klasičnome iziskuje akuzativ, u arhajskome je bio moguć dativ, npr. Plautovo *animus mihi dolet* u klas. bi glasilo *animus me dolet*.

27 **ALIQVIT**, kao i niže **QVIT** r. 29 i 30 te **QVICQVIT** r. 38, pisano sa završnim bezvučnim *-T* pred početnim bezvučnim *S-* odnosno zvučno neutralnim *L-* u sljedećoj riječi.

28 **ADIVTARE**: u klasičnome je uobičajen oblik *adiuvare*, dok je *adiutare* potvrđeno kod Plauta i Terencija i nešto drugih starijih autora. Glagolske tvorbe od osnove participa perf. pas. po I. konjugaciji tipične su za kasni latinski (klas. *salere*, *canere* znači “skakati” odn. “pjevati”; u kasnom latinskom, pa tako

i u romanskim jezicima, to se kaže *saltare* odn. *cantare*, što je u klasičnome značilo otprilike “skakati kao lud” odn. “pjevati na sav glas”). Takve izvedenice od participske osnove dosta su česte i u arhajskome latinskom, za razliku od klasičnoga, i to je još jedna nit koja arhajski latinski veže s onime što se običava nazivati vulgarnom latinštinom.

IOCINERA: u latinskom se ta riječ inače ne upotrebljava u množini, a osnova glasi *iecinor-* ili *iocinor-*.

29 **NI POSSIT ... DOLEAT:** ponavljanje *quid* nije sasvim suvišno – otprilike “da uopće ne može shvatiti što je boli”.

30 **VENTER:** očekivali bismo akuzativni oblik *ventrem*, tako da je možda autor tu imenicu sklanjao po srednjem rodu, ali sljedeća je riječ sigurno nominativ i vjerojatno se radi o nemaru.

31 **VMBLICVS:** sinkopirani oblik za *umbilicus*.

32 **VISCVM:** riječ glasi *viscus, visceris* i obično se upotrebljava u množini; ovdje se deklinira kao osnova na *-o-*, što je također pojava poznata iz vulgarnog latinskog. Termin *viscus sacrum* inače nije poznat, ali kontekst upućuje na mokraćni mjehur.

33 **NATIS:** ak. pl. osnova na *-i-* (§ 75), kao i **VNGIS** dva reda niže. Potonja riječ stoji za *unguis*, i taj pojednostavnjen oblik bez *-u-* potvrđuju kasni rimski gramatičari kao vulgarni.

37 **SEIVE PLVS** itd.: izraz je dosta kompliciran. Autor se na neki način štiti od toga da protivnik ne uzvratu drugom pločicom prokletstva: “kao što je nešto napisala, bilo toga napisano više ili malo, i proklela me, tako ja Avoniju predajem tebi”. “Legitimno napisati” znači “napisati po zakonu magije”, a *mandare* je očigledno magijski tehnički termin (usp. *commendare* na sljedećem natpisu), nešto kao “predati prokletstvu”. Slično značenje ima i *tradere*.

PARVVM za klas. *parum*, v. § 47.

41 **MENSI:** ablativ vremena osnova na *-i-*, na drugoj pločici piše **MENSE**; v. § 74.

EXSEAT: od *exeo, exire* “propasti”, uz pisanje **XS**, često u to vrijeme (§ 14).

45 **CONTEMPLARE:** tako glagol glasi u pretklasičnom i kasnom latinskom, dok je u klasičnom deponentan.

CIL I 2, 2520; WARMINGTON 1940: 280; ERNOUT 1957: № 140; DIEHL 1964: № 801, 2

* * *

№ 85 Rim

(a) QVOMODO MORTVOS QVI ISTIC | SEPVLTVS EST NEC LOQVI
| NEC SERMONARE POTEST, SEIC | RHODINE APVD M. LICINIVM
| FAVSTVM MORTVA SIT NEC | LOQVI NEC SERMONARE
POSSIT. | ITA VTI MORTVOS NEC AD DEOS | NEC AD HOMINES
ACCEPTVS EST, | SEIC RHODINE APVT M. LICINIVM | ACCEPTA
SIT ET TANTVM VALEAT | QVANTVM ILLE MORTVOS, QVEI (b)
ISTIC SEPVLTVS EST. DITE PATER, RHODINE | TIBI COMMENDO,
VTI SEMPER | ODIIO SIT M. LICINIO FAVSTO; | ITEM M. HEDIVM
AMPHIONEM, | ITEM C. POPILLIVM APOLLONIVM, | ITEM
VENNONIA HERMIONA, | ITEM SERGIA GLYGINNA.

Olovna pločica s ovim natpisom nađena je na groblju kod Latinske ceste (*via Latina*). Jezik i ortografija sasvim su bliski klasičnom (dosljedno pisanje geminata i grčkih aspirata), jedino što se bilježe diftonzi (nedosljedno – QVEI pored QVI) i piše VO u MORTVOS (§ 29). Završno akuzativno -m ne piše se u RHODINE u prvom retku druge strane te u VENNONIA HERMIONA i SERGIA GLYGINNA. Ortografska inačica APVD / APVT na natpisima nije neuobičajena.

Vulgarizam je glagol *sermonare* “govoriti”; inače ga spominje samo Gelije (XVII 2, 17) – i to u deponentnom obliku *sermonari* – i kaže da zvuči “seljačkije” (*rusticius*) od standardnog i klasičnog *sermocinari*. Drugi vulgarizam je vokativ DITE teonima *Dis*, *Ditis*, koji se ovdje sklanja po paradigmi osnova na -o-. Treći je HEDIVM za *Haedium* (§ 39).

Prokletstvo je upereno protiv ljudi iz nižih slojeva: prije svega protiv neke Rodine, Licinijeve robinje, te protiv dviju muških i dviju ženskih osoba, koje su jamačno oslobođeničkog podrijetla, na što upućuju njihova grčka *cognomina* *Amphio*, *Apollonius*, *Hermiona* i *Glycinna*. Bit će da ni Marko Licinije Faust nije pripadao višem staležu.

COMMENDO: “predajem” u značenju “proklinjem”, usp. *do*, *trado*, *mando* na prethodnom natpisu.

CIL I 2, 1012 = VI 140; ILS 8749; ILLRP 1144; ERNOUT 1957: № 141; DIEHL 1964: № 801

VIII. NADGROBNI NATPISI OD SREDINE II. STOLJEĆA DO KRAJA REPUBLIKE

Od nadgrobnih latinskih natpisa – barem što se tiče makar malo dužih od samog imena pokojnika – starijih od elogija Scipionâ potvrđeno nije praktički ništa i vjerojatno ih nije ni bilo mnogo do kraja prve polovine II. st., od kada su pod grčkim utjecajem sve češće postavljani i shodno tomu u sve većem broju sačuvani. Često su, također po grčkom uzoru, pisani u metrima, uglavnom daktilskima (heksametar, elegijski distih) i jambskim (senar).

Amiternum

№ 86

PROTOGENES CLOVL | SVAVEI HEICEI SITVST | MIMVS,
PLOVRVMA QVE | FECIT POPVLO SOVEIS | GAVDIA NVGES.

Natpis je iz antičkog Amiterna (danas Preturo). Nije nađen *in situ*, nego je bio ugrađen u zid. Relativno je star – datira se u šezdesete godine II. stoljeća. Postavljen je Protogenu, Kluliljevom robu, koji je bio omiljen lakrdijaš (*suavis mimus*) i svojim “štosovima” (*nugis*) bezbroj puta razveselio narod.

CLOVL: na rub kamene ploče nije stalo završno -I; genitivom se označava vlasnika roba, čije je (dosta rijetko) gentilno ime potvrđeno kao *Cloelius* ili *Cluilius*. Pisanje **OV** je hiperkorektizam (§ 11), kao i u **PLOVRVMA**, gdje nikad nije bio diftong, nego je dugo *ū* nastalo od *oī*, usp. **PLOIRVME** № 63.

SVAVEI *suavis*: nepisanje završnoga -s ne iznenađuje (§ 9), ali pisanje **EI** za kratko -i- je neobjašnjivo; isto vrijedi za završno -EI u **HEICEI**, koje može označavati samo kratko -e (§ 81). **EI** u **HEI**- je etimološki opravdano i označava dugo *ī*, kao u **SOVEIS**, a shodno ortografskoj nedosljednosti tog vremena isti se glas piše **E** u **QVE** i **NVGES** (§ 44). O pisanju **SOV**- u **SOVEIS** v. § 45.

Autor teksta pokušao je sastaviti dva heksametra, ali prvi mu nije uspio: *Protogenes Cloeli suavis hice situst mimus* – ∪ ∪ – – – – ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪. Eliziju tipa **SITVST** za *situs est* nađemo i kod arhajskih pjesnika, a **SOVEIS** u drugom stihu je jednosložno.

CIL I 2, 1861 = IX 4463; ILS 5221; ILLRP 804; WARMINGTON 1940: 10; ERNOUT 1957: № 134; DIEHL 1964: № 579; GEIST 1969: 140; WACHTER 1987: § 194; COURTNEY 1995: 44-45; KRUSCHWITZ 2002: 108-115; MASSARO 2007: 131; MASSARO 2013: 369

* * *

№ 87 Rim, via Appia

HOC EST FACTVM MONVMENTVM | MAARCO CAICILIO. |
HOSPES, GRATVM EST QVOM APVD | MEAS RESTITISTEI
SEEDES. | BENE REM GERAS ET VALEAS, | DORMIAS SINE QVRA.

Dvostruko pisanje dugih vokala (§ 12) u **MAARCO** i **SEEDES** (ali ne u npr. **GRATVM** s dugim -ā-), a s druge strane relativno starinsko pisanje **AI** u **CAICILIO** (§ 10) i **Q** u **QVRA** za *cura* (§ 4) upućuju otprilike na doba Grakha.

Natpis je uklesan u kamenu ploču velikim, pažljivo oblikovanim slovima, a svaki drugi red je malo uvučen. Smatra se da je sastavljen u saturnijskom stihu i da te uvlake predstavljaju metričke pauze. Nije nimalo isključeno da se doista radi o nekom italskom stihu, ali teško o saturnijskom – stihovi koje određujemo kao “saturnijske” (v. uvodnu bilješku uz *elogia Scipionum* № 62-67 i uz № 62) znatno su kraći.

CIL I 2, 1202 = VI 13696; ILS 8121; ILLRP 970; WARMINGTON 1940: 10; ERNOUT 1957: № 135; PISANI 1960: № 36; DIEHL 1964: № 583; COURTNEY 1995: 215; KRUSCHWITZ 2002: 161-167; MASSARO 2007: 129; MASSARO 2013: 372; BRUUN – EDMONSON 2015: 167

* * *

№ 88 Rim

HOSPES, QVOD DEICO PAVLLVM EST: ASTA AC PELLEGE.
HEIC EST SEPVLCRVM HAV PVLCRVM PVLCRAI FEMINAE.
NOMEN PARENTES NOMINARVNT CLAVDIAM.
SVOM MAREITOM CORDE DEILEXIT SOVO.
GNATOS DVOS CREAUIT: HORVNC ALTERVM
IN TERRA LINQVIT, ALIVM SVB TERRA LOCAT.
SERMONE LEPIDO, TVM AVTEM INCESSV COMMODO,
DOMVM SERVAVIT, LANAM FECIT. DIXI, ABEI.

Već u XVI. st. natpis je uništen, ali poznat je iz nekoliko vjerodostojnih prijepisa. Po jezičnim i ortografskim karakteristikama smješta se u doba Grakha. Pisan je pravilnim jambskim senarima, a opisuje idealnu rimsku ženu. U literaturi ga se naziva jednostavno “Klaudijinim epitaforom”.

DEICO: ovdje **EI**, kao i u **HEIC** i **ABEI** niže, stoji na mjestu izvornog diftonga *eĭ*. S druge strane, u riječi **DIXI**, u kojoj su oba *-ĭ* nastala od *eĭ*, na mjestu diftonga piše se **I**, dok je dugo *-ĭ*, koje nije nastalo od diftonga, pisano **EI** u **MAREITOM** i **DEILEXIT**. Slična je nedosljednost u pisanju završnog diftonga u **PVLCRAI FEMINAE** te u **SVO-** / **SOVO-** (od *suus*, v. § 45).

PAVLLVM: dvostruko *-ll-* je starije, a u klasičnom se pojednostavnilo iza diftonga, v. § 55.

ASTA, **PELLEGE**: fonetski pravopis za *ad-st-* odn. *per-leg-*, kakav je predlagao Lucilije nekako u vrijeme postanka ovog natpisa ili nedugo prije njega (§ 13). Uobičajenije je pisanje *ast-*, ali *perleg-*.

SEPVLCRVM HAV PVLCRVM “grob nimalo lijep”: etimološka igra riječima, koja *sepulchrum* tumači kao složenicu od prefiksa odvajanja *sē-* (usp. *separare*, *segregare*) i osnove pridjeva *pulcher*. Takvu etimologiju postavljali su i rimski gramatičari (*sepulchrum* je, naravno, izvedeno od glagola *sepelire*). U riječima *sepulchrum* i *pulcher* još je *-c-*, a ne *-ch-*: bezvučni eksplozivni konsonanti sporadično su se aspirirali u *ch*, *th* odn. *ph* tek generaciju-dvije poslije nastanka ovog natpisa. Sam Ciceron na jednom mjestu (*Orator* 160) kaže da je u mladosti govorio *trumpus*, *pulcer*, *Cartago* itd., da bi kasnije prihvatio oblike s aspiratom koji su u se to vrijeme počeli upotrebljavati. “Aspiriranje” je u to vrijeme postalo neka vrsta mode kojoj se ruga Katul (*carm.* 84).

HAV: još jedan arhaizam u odnosu na klasično *haud*. Bez završnog *-d*, *hau* je potvrđeno samo kod Plauta pred konsonantom. Arhaizmi su i **GNATOS** za *natos* (§ 54) i **HORVNC** sa završnom česticom *-c* (§ 81).

ALIVM: očekivali bismo *alterum*; ovdje je *alium* iz metričkih razloga, a čita se dvosložno.

SERMONE ... FECIT: iako je rimsko društvo bilo dosta konzervativno, profinjeni život koji je počeo u II. st. bio je pristupačan i rimskim matronama. Zato se tradicionalni ženski posao “čuvanja kuće i predenja vune” spominje pored “ugodnosti u razgovoru” i “dražesnog nastupa”.

CIL I 2, 1211 = VI 15346; ILS 8403; ILLRP 973; WARMINGTON 1940: 12; ERNOUT 1957: № 133; PISANI 1960: № 37; DIEHL 1964: № 581; GEIST 1969: 33; GORDON 1983: 34; COURTNEY 1995: 46; MASSARO 2007: 140-141

* * *

№ 89 Rim

PRIMAE | POMPEIAE | OSSVA | HEIC. |
FORTVNA SPONDET MVLTA | MVLTIS, PRAESTAT NEMINI.
VIVE IN DIES | ET HORAS, NAM PROPRIVM EST NIHIL. |
SALVIVS ET HEROS DANT.

Na ovom epitafu, uklesanom u mramornu ploču, prva četiri reda i posljednji pisani su velikim slovima, a riječi od **FORTVNA** do **NIHIL** manjima; te riječi tvore dva jambaska stiha, od kojih se prvi sastoji od sedam jamba, drugi od šest (jambski senar). Natpis se datira približno u kraj II. stoljeća.

OSSVA: imenica *os*, *ossis* ovdje je prešla u deklinaciju osnova na *-u*, što je inače nepotvrđeno i protivno je latinskoj tendenciji eliminiranja *u*-deklinacije (§ 78).

CIL I 2, 1219 = VI 24563; ILS 7976; ILLRP 983; WARMINGTON 1940: 14; ERNOUT 1957: № 143; DIEHL 1964: № 630; GEIST 1969: 168; COURTNEY 1995: 48-49; KRUSCHWITZ 2000; MASSARO 2007: 145

* * *

№ 90 Rim

VLTVMA | SVORVM | CVPIEINNIA | L. F. TERTVLLA | FVVEIT,
QVIVS | HEIC | RELLIQVIAE | SVPREMA | MANENT.

Cupiennia Tertulla, Lucijeva kći (na natpisu piše **CVPIEINNIA**, ali prvo **I** je manje i izdignuto i uklesano je naknadno; vjerojatno je klesar tako pokušao ispraviti pogrešno **CVPEINNIA** za pravilno **CVPIENNIA**) bila je posljednji pripadnik roda (*ultima suorum*), a njezini ostaci “čekaju posljednje” – *suprema*; pod tim se vjerojatno misli na posljednje pogrebne obrede, koje joj nije imao tko prirediti.

FVVEIT *fuit*: izvorno dugo *-ū-* u ovoj perfektnoj osnovi potvrđeno je u par primjera iz Plauta i Enija; v. § 15.

QVIVS *cuius*: stariji oblik je *quoius* (§ 82), a grafija **QV / CV** u vrijeme postanka ovog natpisa još je kolebala.

RELLIQVIAE: dvostruko *-ll-* u toj riječi etimološki je neopravdano, ali nađe se kod daktilskih pjesnika.

CIL I 2, 1297 = VI 16614; ILS 7998; ILLRP 918; WARMINGTON 1940: 16; ERNOUT 1957: № 144; DIEHL 1964: № 615; MASSARO 2007: 180

* * *

Rim

№ 91

ROGAT VT RESISTAS, HOSPES, T[E] HIC TACITVS LAPIS, |
DVM OSTENDIT QVOD MANDAV[I]T QVOIVS VMBRAM TE[GIT]. |
PVDENTIS HOMINIS, FRVGI, C[V]M MAGNA FIDE, |
PRAECONIS OLI GRANI SVNT [O]SSA HEIC SITA. |
TANTVM EST, HOC VOLVIT NESCIVS NE ESSES. VALE. |
A. GRANIVS M. L. STABILIO | PRAECO

Nadgrobni natpis, sastavljen u malo rogobatnim jambskim senarima, posvećen je Aulu Graniju Stabilionu, Markovom oslobođeniku, koji je po zanimanju bio *praeco*, tj. glasnik na sudovima, javnim dražbama, igrama itd. Zanimljivo je da Ciceron na dva mjesta (*Brutus* 160-161 i 172) spominje Kvinta Granija, koji je bio *praeco* i plebejski tribun u Lucilijevo vrijeme, točnije 107. god. Nekako u to vrijeme ili malčice poslije nastao je ovaj epitaf i čini se da je Granijima glasništvo bilo familijski posao.

DVM OSTENDIT ... TEGIT: “dok upozorava na ono što mu je povjerio onaj čiju sjenu pokriva”.

QVOIVS cuius: v. § 82.

OLI: genitiv imena *Aulus*, u kojem se diftong *au* izgovarao kao dugo *ō* (§ 39), ali na kraju natpisa pisana je uobičajena kratica **A**.

TANTVM EST: “toliko o tome”, “toliko sam htio reći”. Završna formula “htio sam da ti to ne bude nepoznato” bila je uobičajena, vidi bilj. uz sljedeći natpis.

CIL I 2, 1210 = VI 32311; ILS 1932; ILLRP 808; WARMINGTON 1940: 20; DIEHL 1964: № 586; GEIST 1969: 96; COURTNEY 1995: 46-47; MASSARO 2007: 140

* * *

Rim

№ 92

ADVLESCENS, TAM ET SI PROPERAS, | HIC TE SAXSOLVS
ROGAT VT SE | ASPICIAS, DEINDE VT QVOD SCRIPTVST | LEGAS.
HIC SVNT OSSA MAECI LVCI SITA | PILOTIMI VASCVLARI.
HOC EGO VOLEBA | NESCIVS NI ESSES. VALE.

Epitaf nije osobito zanimljiv ni jezično ni ortografski: banalne su pojave kao muški rod **SAXSOLVS** za očekivani srednji (deminutiv od *saxum*), usp. klas. *saxulum*; **NI** za prohibitivno *nē* (v. bilj. uz № 9); pisanje **XS** (§ 14); nepisanje aspirate u **PILOTIMI** od grč. *Φιλότιμος* (§ 6) itd. Nepisanje završnog *-m* u **VOLEBA** (za koje je na kraju reda ostalo mjesto na kamenu) s obzirom na doba postanka natpisa (1. pol. I. st.) treba pripisati prije nemaru nego ortografiji (§ 9).

Zanimljivo je da je gotovo isti tekst na epitafu pjesnika Pakuvija (umro oko 130. god.), koji spominje Gelije (I 24, 4):

*Adulescens, tam etsi properas, te hoc saxum rogat
ut sese aspicias, deinde quod scriptum est legas.
Hic sunt poetae Pacuvi Marci sita
ossa. Hoc volebam nescius ne esses. Vale.*

Natpis je sastavljen od jambskih senara, s tim da je u Filotimovom slučaju treći red nepravilan (nešto kao trohejski oktonar?), što je i logično budući da je njegovo ime duže jer je oslobođeničko i kao takvo tročlano, za razliku od Pakuvijeva slobodnog dvočlanoga. Duže je i peterosložno zanimanje *vascularius* – to je, kako nam govori Ciceron (*Verr. act. sec. IV 94*), proizvođač luksuznih metalnih čašica (*vasculum*).

CIL I 2, 1209 = VI 33919a; ILS 7703; ILLRP 821; WARMINGTON 1940: 24; PISANI 1960: № 38; DIEHL 1964: № 585; COURTNEY 1995: 46; KRÄNZL – WEBER 1997: 97-99; MASSARO 2007: 139-140

* * *

№ 93 Rim

**P. CRITONIVS P. F. POLIO |
MATER MEA MIHI | MONVMENTVM | COERAVIT, QVAE | ME
DESIDERAT | VEHEMENTER ME | HEICE SITVM IN|MATVRE.
VALE, SAL|VE.**

OE u **COERAVIT** (§ 41) pokazuje da natpis neće biti mladi od početka I. st., a slično se može reći za česticu *-ce* u **HEICE** (§ 81). Sintaksa je malo nespretna, ali to prestaje biti ako uzmemo da je klesar zabunom ponovio **ME**.

CIL I 2, 1295 = VI 16606; ILLRP 965; WARMINGTON 1940: 18; DIEHL 1964: № 607; GEIST 1969: 43; KRUSCHWITZ 2002: 207

* * *

Nepoznato mjesto

№ 94

M. ORFIO M. F. FAL. | RVFA DIANAES | L. SIBI ET COIIVCI | SVVO
FECIT.

Mjesto nalaza natpisa nije točno poznato, ali potječe iz Kampanije (možda iz Capue) i datira se približno u Sulino vrijeme. Neka Rufa, Dijanina oslobođenica (tj. oslobođenica koja je kao robinja pripadala Dijaninom svetištu) postavila je na grob koji je podigla svojem mužu i sebi.

FAL: kratica za *Falerna tribus*, kojoj je Orfije pripadao.

DIANAES: gen. sg. a-osnova na *-aes*, v. § 58.

COIIVCI: *coniugi*, uz pogrešno **II** za **NI** i arhaisko pisanje **C** za glas *g* (§ 5). Pisanje **SVVO** za *suo* također je čudno.

CIL I 2, 1597; WARMINGTON 1940: 14; DIEHL 1964: № 701

* * *

Rim

№ 95

HELENAI SORO | REI MEAI AN | TISTIANAI | OSSA HEIC | CVBANT.

Epitaf se može samo približno datirati u I. stoljeće, što vrijedi i za sljedeća dva. Prve četiri riječi su dativi, kako pokazuje završno **-EI** u **SOROREI**. To je malo neuobičajeno – očekivali bismo genitiv, kao u sličnoj frazi na sljedećem natpisu.

CIL I 2, 1312 = VI 33444; ILS 7975; ILLRP 925; WARMINGTON 1940: 18; DIEHL 1964: № 674; MASSARO 2007: 155

* * *

Capua

№ 96

PESCENIAES | O. L. LAVDICAES | OSSA HEIC SITA | SVNT.

PESCENIAES LAVDICAES: o nastavku *-aes* za gen. sg. osnova na *-a-* v. § 58. Umjesto **AV** u drugom imenu očekivali bismo **AO** (grčko ime *Λαοδίκη*).

⊙. L.: znak ⊙ označava ženu. Žene u Rimu (osim u starije vrijeme – usp. *Tita* № 2-3) nisu imale imena, nego su službeno nazivane samo gentilnim imenima, a neslužbeno, kako neki smatraju, rednim brojevima (*Prima, Secunda* itd.). Jedino žensko ime u upotrebi bilo je *Gaia*, ali to i nije pravo ime, nego opći naziv za ženu, npr. u svadbenoj formuli *ubi tu Gaius, ego Gaia* kojom se žena zaklinjala na odanost. Obrtanjem kratice *C* za *Gaius* nastao je znak ⊙ za *Gaia* u značenju “žena”. Prema tome, kratica ⊙. L. znači “oslobođenica žene”; kao robinja zvala se *Laodica*, a po oslobodenju je primila gentilno ime svoje osloboditeljice *Pescenia* i tom je gentilnom imenu dodala robovsko ime, kako je bio standard u Rimu.

CIL I 2, 1600 = X 4282; WARMINGTON 1940: 48; ERNOUT 1957: № 92; DIEHL 1964: № 702

* * *

№ 97 Rim

VI. | M. PAPINIVS | Q. M. L. ZIBAX | LOCVM SIBEI ET | SVEIS
LIBERTEIS, CON|LEIBERTEIS CONLIBER|TABVSQVE DAT IN
FRONTE | P. XII, IN AGR. P. XII.

Dva stupa s istovjetnim natpisom postavio je Zibax (ime je tračko), oslobođenik Kvinta i Marka Papinija, na grobnicu koju je izgradio sebi i svojim suoslobođennicima i oslobodenicima. Kratica *VI* je za *vivus*, jer je grobnicu izgradio za života. Navođenje dimenzija grobnice – 12 x 12 stopa (*P* je *pedes*, *in fronte* “sprijeda”, *in agro* “sa strane”) – u Rimu nije čudno.

CIL I 2, 1355a = VI 23770a; WARMINGTON 1940: 30

* * *

№ 98 Minturnae

P. LARCIVS P. L. NEICIA, | SAVFEIA A. L. THALEA, | L. LARCIVS
P. F. RVFVS, | P. LARCIVS P. F. BROCCHVVS, | LARCIA P. ⊙. L.
HORAEA. |

BONEIS PROBATA, INVEISA SVM A NVLLA PROBA. |
FVI PARENS DOMINEIS SENIBVS, HVIC AVTEM OPSEQVENS. |
ITA LEIBERTATE ILLEI ME, HIC ME DECORAAT STOLA. |
A PVPVLA ANNOS VEIGINTI OPTINVI DOMVM |
OMNEM. SVPREMVS FECIT IVDICIVM DIES, |
MORS ANIMAM ERIPVIT, NON VEITAE ORNATVM APSTVLIT. |

L. EPRIVS CHILO VIAT. TR. PL. [E]PRIA CPI[...]

Epitaf je danas izgubljen, ali poznat je iz prijepisa. Sastavljen je u ne baš pravilnim jambskim senarima, a opisuje vrline pokojnice čije ime nije posebno istaknuto. Iz sadržaja natpisa slijedi da je to bila *Larcia Horaea*, oslobođenica Publija Larcija i njegove žene Saufeje (P. O. L. – o kratici O v. bilj. uz № 96), koja se po oslobođenju udala za njihova sina Publija. Oni su joj, zajedno s drugim sinom Lucijem, postavili spomenik.

BONEIS PROBATA: “prihvaćana, priznavana od dobrih”.

INVEISA: pisanje **EI** za dugo *-ī-*, kao i u riječima **VEIGINTI** i **VEITAE**, nije etimološki opravdano (hiperkorektizam, § 11).

PARENS: od glagola *pareo* “pokoravati se, slušati”, sličnog značenja kao *obsequor* dalje.

ILLEI (nom. pl): to su *domini senes*, a **HIC** (i **HVIC** iz prethodnog reda) je njezin suprug Brocchus. Oni su je “ukrasili” slobodom, a on odjećom slobodne žene (*stola*).

DECORAAT: dvostruko **AA** neće biti znak za dugo *ā* (*-a-* u 3. l. sg. je kratko), nego pogreška. Uostalom, dvostruko pisanje dugih vokala (§ 12) nije više bilo uobičajeno u vrijeme postanka ovog natpisa (otprilike Cezarova diktatura).

PVPVLA “djevojčica”. Teško da joj je već kao djevojčici povjerena čitava kuća.

VEITAE ORNATVM: otprilike “životno dostojanstvo”.

Ne znamo u kakvoj su vezi s pokojnicom osobe koje se spominju u trećem, većim dijelom uništenom dijelu natpisa. **VIAT. TR. PL.** je kratica za *viator tribuni plebis*, glasnik (doslovno “putnik”) plebejskog tribuna.

CIL I 2, 1570 = X 6009; ILLRP 977; WARMINGTON 1940: 52; DIEHL 1964: № 644; MASSARO 2007: 146

* * *

Beneventum

№ 99

TV, QVI SECVRA SPATIARVS MENTE, VIATOR,
ET NOSTRI VOLTVS DERIGIS INFERIEIS,
SI QVAERIS QVAE SIM, CINIS EN ET TOSTA FAVILLA,

ANTE OBITVS TRISTEIS HELVIA PRIMA FVI.
CONIVGE SVM CADMO FRVCTA SCRATEIO
CONCORDESQVE PARI VIXIMVS INGENIO.
NVNC DATA SVM DITI, LONGVM MANSVRA PER AEVM,
DEDVCTA ET FATALI IGNE ET AQVA STYGIA.

I ovaj se epitaf datira u doba Cezarove diktature. Posvećen je ženi Helviji Primi (*Prima* možda nije *cognomen*, nego jednostavno znači “najstarija kći”, v. bilj. uz № 96). Pisan je elegijskim distihom, s tim da u petom stihu između riječi *Cadmo* i *fructa* nedostaje nekoliko slogova u metričkoj vrijednosti $\cup\cup--$; inače su stihovi pravilni (doduše, malo je neelegantna elizija u sredini pentametra *fatal(i) igne*), a uklesani su tako da svaki zauzima jedan red, s tim da su pentametri malo uvučeni.

SPATIARVS: o pasivnom nastavku za 2. l. sg. *-rus* umjesto *-ris* v. § 90; *spatiari* “šetati” nije osobito često potvrđen glagol, ali ga rabe klasični pisci, a dospio je i u hrvatski – *špa(n)cirati*.

NOSTRI ... INFERIEIS “upireš poglede (**VOLTVS** za klas. *vultus*, o promjeni *-ol- > -ul-* v. § 21) prema našim grobnim obredima” (*inferiae* su obredi koji se obavljaju na grobu, a ovdje *inferiae nostri* znači jednostavno “moj grob”).

EN: “evo”, “sada”.

TRISTEIS: ak. pl. osnova na *-i* (§ 75).

CADMO SCRATEIO: *Cadmus Scrateius* je Helvijin suprug. *Cadmus* je sigurno, *Scrateius* možda grčko ime, tako da je on bio oslobođeničkog podrijetla. Grčke ideje stoje iza “fatalne vatre” i “stigijske vode”, a i *Dis* je grčki Pluton.

AEVM aevum: završna glasovna skupina *-vum* ortografski je riješena ligaturom (§ 14).

CIL I 2, 1732 = IX 1837; ILLRP 985; WARMINGTON 1940: 52; ERNOUT 1957: № 98; DIEHL 1964: № 608; ALFONSI 1965; GEIST 1969: 161; MASSARO 2007: 137-138

IX. CARMEN ARVALE

Rim

№ 100

Fratres arvalessu bili prastari svećenički kolegij, zadužen za plodnost njiva (*arva*). Spominju ih sasvim malobrojni izvori, a čini se da je krajem republike njihova djelatnost, kao i nekih drugih svećeničkih kolegija, potpuno prestala. August je arvalski kolegij obnovio i smjestio ga u sveti lug na petoj milji Kampanske ceste (*via Campana*). Tamo su se *fratres arvalessu* redovito sastajali i na tom je mjestu nađena velika količina epigrafskih zapisnika s njihovih sastanaka od Augusta do početka IV. st. U zapisniku iz 218. AD spominje se i neka pjesma, koju su čitali pri jednom obredu – *libellis acceptis carmen descendentes tripodaverunt in verba haec* (*libelli* su svitci papirusa ili nešto slično, *tripodium* je vrsta obrednog, ali i ratnog plesa):

ENOSLASESIVVATE|[E]NOSLASESIVVATEENOSLASESIVVATENE
VELVAERVEMARMASINSINCVRREINPLEORESNEVELVERVE
MARMAR|[SI]NS · INCVRREINPLEORISNEVELVERVEMARMAR ·
SERSINCVRREINPLEORISSATVR · FVREREMARSLIMEN|[SAL]I
· STA · BERBERSATVR · FVFEREMARSLIMENSALISTABERBER ·
SATVRFVFEREMARSLIMENSAIISIABERBER|[SEM]VNISALTERNEI
ADVOCAPITCONCTOSSEMVNISALTERNEIADVOCAPITCONCTOSSI
MVNISALTERNEIADVOCAPIT|[CONCT]OSENOSMARMORIVVATO
ENOSMARMORIVVATOENOSMAMOR · IVVATOTRIVMPETRIVM
PETRIVMPETRIVM|[PETRI]VMPE

Carmen arvale često se smatralo najstarijim latinskim tekstom, ali ono je toliko iskvareno (zapisano je tek u trećem stoljeću carstva) da je njegova interpretacija praktički nemoguća. Razmaci su bez posebne logike napisani samo nekoliko puta, a tekst se sastoji od pet “stihova”, od kojih se svaki tri puta ponavlja, te pet puta ponovljenog uzvika *triumpe*. Jedino što je koliko-toliko razumljivo su prvi i posljednji stih **ENOS LASES IVVATE** i **ENOS MARMOR (MAMOR) IVVATO**, koji bi trebali značiti “čuvajte nas, Lari” odn. “neka nas čuva Marmor”, s tim da je oblik **ENOS** za *nos* prilično problematičan; da su *Lares* prije rotacizma bili *Lases* znamo i iz drugih izvora, a **MARMOR** je valjda isto što i **MARMA(R)** u drugom stihu, ali da je to drugo Marsovo ime (koji se kao **MARS** spominje u trećem stihu) nedokazivo je.

Drugi se stih obično čita NEVE LV(A)E RVE MARMA(R) SINS (SERS) INCVRRERE IN PLEORES (PLEORIS) i interpretira kao *neve luem, ruem, Marmar, sinas incurrere in plures* “nemoj, M., dopustiti da zaraza (*lues*) i propast (*rues*) navale na većinu”. Međutim, vokalizam -eo- u komparativu *plures* je nemoguć, kao i sinkopa dugog vokala *sinās* > *sins* (da ne pričamo o još nejasnijem SERS).

Početak trećeg stiha SATVR FV FERRE (RERE) MARS eventualno bi mogao značiti “budi sit, divlji Marsu”, ako prihvatimo da je FV korijenski imperativ od ie. *bhū- (lat. *fuī*). Nastavak “stiha” *limen sali, sta* još bi i mogao biti kako-tako suvisao latinski, ali to da neki Berber mora “skočiti na prag i stati” ne daje nikakva smisla, čak ni ako prihvatimo često isticanu pretpostavku da je Berber Marsov nadimak (!!!).

Četvrti se stih obično dijeli SEMVNIS ALTERNEI ADVOCAPIT CONCTOS. Osim što se naziru pojedine riječi - u prvoj riječi možemo prepoznati rimski i italski teonim *Semo* (gen. *Semonis*), ostalo izgleda kao oblici riječi *alternus, advocare* i *cunctus* - još nitko nije dao ni otprilike uvjerljivo tumačenje.

Navedena tumačenja potječu već iz XIX. stoljeća, ali oduvijek su bila sumnjiva i navođena *exempli gratia*. Nama se čini da *carmen arvale* uopće nije “tekst” u općem smislu, nego najobičnija bajalica koju možemo usporediti npr. s “medicinskim” bajalicama protiv iščašenja koje preporučuje Katon (*de agri cult.* 160): *motas uaeta daries dardares astataries dissunapiter, te: huat hauat huat ista pista sista dannabo dannaustra*, tako da tražiti “latinski” u *carmen arvale* nema mnogo više smisla nego tražiti ga, recimo, u našoj brojlici: *enike benike klikl be, aber faber domine*.

CIL I 2, 2 = VI 2104; ILS 5039; ILLRP 4; WARMINGTON 1940: 250; ERNOUT 1957: № 146; PISANI 1960: № 2; DIEHL 1964: № 138; MASSARO 2002: 28-29; BRUUN – EDMONSON 2015: 401-402

APPENDIX: LEBURNIN NADGROBNI NATPIS

Sisak, CIL III 3980

№ ∞

D M |
POSITVS EST HIC LEBVRNA | MAGISTER MIMARIORVM, | QVI
VICXIT ANNOS PLVS MINVS CENTVM. | ALIQVOTIES MORTVVS
| SVM, SET SIC NVNQVAM. | OPTO VOS AD SVPEROS BENE |
VALERAE.

Natpis je iz carskog doba, kako se na prvi pogled vidi iz formule *D(is) M(anibus)* koja se još ne rabi za rimske republike. Pogrešno pisanje *VALERAE* za infinitiv *valere* ukazuje na vrijeme u kojemu ne samo da je proces monoftongizacije diftonga *ai* > *ē* već bio gotov, nego se i izgubila razlika između dugih i kratkih vokala (barem što se tiče *ē* / *ĕ*) – recimo III. stoljeće poslije Krista.

Epitaf je postavljen vođi lakrdijaša (*magister mimariorum*, što moj dragi kolega Neven Jovanović ingeniozno prevodi kao “režiser”; usp. *mimus* na natpisu № 86). Njegovo ime očigledno je izvedeno od etnonima *Liburni*.

Ovdje bismo mogli govoriti o nekima zanimljivim jezičnim pojavama, npr. o tome kako je sporadična promjena *i* > *e* (*Liburn-* / *LEBV RN-*, v. § 36) jedna od onih koje su zajedničke “arhajskom” i “vulgarnom” latinskom, ali ovaj epitaf spominjemo prije svega zato što nas uči da sve, pa tako i ovaj već zasigurno zamoran izbor natpisa, može završiti veselo.

II. DIO

Razvoj republičkog latinskog

PISMO

Postanak latinskog pisma

Najstarija latinska abeceda, nastala od grčkog alfabeta, imala je ovih 20 znakova § 1
(pored svakog znaka bilježimo grčki znak i latinski izgovor):

A (α , a/\bar{a}) B (β , b) C (γ , k/g) D (δ , d) E (ϵ , e/\bar{e}) F (φ , f) H (η , h) I (i , i/\bar{i}) K (κ , k) L (λ , l) M (μ , m) N (ν , n) O (o , o/\bar{o}) P (π , p) Q (ρ , k) R (ρ , r) S (σ , s) T (τ , t) V (υ , u/\bar{u}) X (χ , ks)

Prvi je alfabet, koliko znamo, u Italiju dospio s prvima grčkim doseljenicima, točnije s onima iz gradova Halkide i Eretrije na otoku Eubeji, koji su već oko 750. god. osnovali trgovište (emporij) na otoku koji su prozvali “Majmunovci” (grč. *Πιθηκονῶσαι*) u Napuljskom zaljevu (latinski je naziv otoka *Aenaria*, današnji *Ischia*), a prvi njihovi potomci oko 730. – 720. god. osnovali su grad Kumu (*Κύμη*, lat. *Cumae*) na kopненоj strani. Služili su se halkidskom varijantom alfabeta, koja je pripadala tzv. “zapadnom” tipu grčkog pisma, u kojem je znak X označavao glasovnu skupinu *ks*, a ne, kao drugdje, glas *kh*, i tako je u latiničnom pismu ostalo do danas.

Pismo se po Italiji proširilo vrlo brzo: etruščanski natpisi poznati su od oko 700. god., natpisi s latinsko-faliskičkoga i umbrijskoga govornog područja generaciju-dvije poslije toga, a pismenost kod drugih italskih naroda (Osci, Veneti itd.) potvrđena je od VI. stoljeća. Nekako od tog vremena svaki jezik stvara svoju ortografiju, a mi ćemo se usredotočiti na latinsku.

Inventar latinskih glasova od VII. st. do carskog doba ostao je nepromijenjen: § 2

vokali: a/\bar{a} e/\bar{e} o/\bar{o}

poluvokali: i/\bar{i} u/\bar{u}

likvide: r l

nazali: n m

eksplozivni konsonanti bezvučni/zvučni:

labijali: p/b

dentali: t/d

guturali: k/g

sibilant: s

frikativ: f

aspirata: h ,

a halkidski je alfabet tom sistemu dobro odgovarao: A alpha, E epsilon i O omikron označavali su bilo duge, bilo kratke vokale (Ω omega nije postojalo u halkidskom alfabetu, o H eta v. niže); znakom I iota u grčkom se bilježilo kako konsonantsko \dot{i} , tako vokalno \dot{i} , a znak upsilon (ne ypsilon – o kasnijem pisanju Y i izgovoru \ddot{u} v. § 6), koji se pisao V, isto je tako označavao bilo konsonantsko μ , bilo vokalno u . Latinske konsonante također nije bilo teško bilježiti grčkim znakovima: latinskim eksplozivnim konsonantima odgovara grčko Π pi, B beta, T tau, Δ delta (o guturalima v. niže), kao i sibilantu Σ sigma. Latinska zvučna aspirata h pisala se znakom H, koji u halkidskom nije označavao dugo \bar{e} , nego aspiratu (“heta”). Znak X ksi zadržan je za pisanje skupine ks . Problematično je ostalo jedino pisanje glasova k , g te f .

§ 3 Grčki je jezik imao zvučni frikativ v , etruščanski zvučno v i bezvučno f , a latinski samo bezvučno f . Grci su za pisanje glasa v (u onim dijalektima u kojima se taj glas očuvao) koristili znak F digamma, koji su kao takav preuzeli Etruščani. Za pisanje bezvučnog f , koje nije postojalo u grčkome ali je bilo u dosta jezika na području Italije, stvoren je digraf FH, kombinacija digamme i hete, i tako je potvrđeno na starijima etruščanskim i venetskim natpisima, kao i na dva latinska iz najranijeg vremena (№ 1, № 3). Približno početkom VI. st. etruščanska su pisma stvorila nove znakove za pisanje glasa f : i 8, od kojih su drugi preuzeli Osci i Umbri. U latinskom pak, koji nije imao glas v , digraf FH rano se pojednostavnio u F.

§ 4 Etruščanski jezik nije imao zvučne eksplozivne glasove $b d g$, kao ni vokal o , i to bi moglo navesti na pretpostavku da je latinsko pismo, u kojem se od početka bilježe glasovi $b d o$, direktni potomak grčkog alfabetu. U Etruriji (Marsiliana d’Albegna) je, međutim, pronađena pločica za pisanje od bjelokosti, na čijem je rubu upisana čitava abeceda (ili bolje reći alfabet) koji uključuje i znakove za glasove koje etruščanski jezik nije imao. To znači da su za te znakove Etruščani znali, ali su oni bili “mrtva” slova (nešto kao slova W X Y u hrvatskoj abecedi, kojih nema u hrvatskim riječima).

Najjasniji je dokaz etruščanskog posredovanja – ili barem velikog utjecaja – u preuzimanju grčkog pisma na latinskom području način pisanja guturala. Većina grčkih alfabetu u starije vrijeme imala je dva znaka za glas k : ispred vokala o ili u pisao se znak Φ koppa, drugdje K kappa, i oba ta znaka Etruščani su prihvatili. K tomu su prihvatili i znak Γ gamma, kojim su također bilježili bezvučno k (zvučno g , kako smo rekli, nisu imali). Tako je nastala komplicirana etruščanska ortografija, po kojoj se Φ piše pred glasom u , Γ pred glasovima e ili i , a K u ostalim slučajevima, i takva se načina pisanja etruščanski natpisi dosta dosljedno drže u najstarije vrijeme. Ne znamo koji su tomu bili razlozi,

jer je etruščanski jezik nejasan, ali latinska ortografija od početka je slična etruščanskoj: φ se piše pred glasom *u* (ili *o*, kojega nije bilo u etruščanskom), Γ pred *e* ili *i*, drugdje *K* (prva dva znaka dala su današnje *Q* odn. *C* i ubuduće ćemo ih tako pisati). U latinskom, doduše, to nije bilo ni izdaleka tako striktno pravilo kao u etruščanskom, ali možemo govoriti o nekoj tendenciji: tako na prastarom natpisu s rimskog Foruma (№ 4) *K* nađemo u riječima *SAKROS KALATOREM KAPIA*, *Q* u *QVOI QVOS NEQ[LOIQVIOD*, a *C* u *RECEI*. Doduše, česta su odstupanja od takva pisanja – tako ispred *e* stoji *K* u *FHEFHAKED* (№ 1), *C* u *FECED* (№ 5), *Q* u *QETIOS* (№ 8). Vremenom se ustalilo pravilo po kojem se *Q* upotrebljava samo ispred *u* (na natpisu № 5 znak *Q* označavao je *qu*), a znak *K* izišao je iz upotrebe i ostao fosiliziran u malobrojnim kraticama kao *K(aeso)*, *Kal(endae)*, ali sve do kraja republike, pa i poslije, odstupanja od toga ne iznenađuju (*CVANDO* № 80, *QVRA* № 87).

Bilježenje latinskog zvučnoga *g* u početku se nije razlikovalo od bezvučnoga *k*, i to je teško oboriv dokaz o etruščanskom posredovanju – latinski bi jezik u protivnom prirodno preuzeo grčko Γ gamma kao znak za zvučno *g*, koje je to slovo označavalo u grčkome. Za zvučno *g* u latinskom se redovito upotrebljavao znak *C* (*RECEI* № 4, *VIRCO* № 5, *ECO* № 3, *MACISTERATVS* № 13), ponekad *K* (*KAVIOS* № 8). § 5

Poseban znak *G* za zvučno *g* stvoren je tek početkom III. st., a Plutarh (*quaestiones Romanae* 54) kaže da ga je izmislio Spurije Karvilije Ruga, konzul 293. godine. U abecedu je umetnut na mjesto grčkog znaka *Z* zeta, koji je u latinskom pismu bio nepotreban (iako se za znak *Z* znalo, kako pokazuje latinski abecedarij iz početka III. st.), jer je označavao glasovnu skupinu *zd* ili *dz* koja u latinskom nije postojala, i slovo *G* na tom je mjestu u abecedi i danas. Na natpisima se zvučno *g* počinje bilježiti također od III. st. (v. bilj. uz № 15) i od II. st. je uobičajeno, iako grafiju *C* tu i tamo nađemo sve do kraja republike (*COIIVCI* za *coniugi* na natpisu № 94 iz I. st.). O iznimnom pisanju *G* za bezvučno *k* u *GONLEGIVM VOLGANI GONDECORANT* v. bilj. uz № 79.

Vremenom, nakon što su zavladao matičnim grčkim govornim područjem, kod Rimljana se stvorila potreba za pisanjem grčkih glasova koji u latinskom nisu postojali: to su *ü*, pisano *Y* ypsilon, i spomenuto *z*, *zd*, *dz*, pisano *Z* zeta. Oba su ta znaka dvaput dospjela u latinsko pismo: prvi od njih, u starijoj varijanti pisan kao *V*, u latinski je ušao, kako smo rekli (§ 2), u vrijeme kada se izgovarao kao *u*; u pet-šest stoljeća grčki su se jezik i isto tako pismo promijenili, tako da se u vrijeme rimskog osvajanja grčkog svijeta taj glas izgovarao kao *ü*, a pisao *Y*, i kao takav su ga Rimljani prihvatili krajem II. st., dok su prije toga pisali *V*: *AMVCOS* za grč. *ἄμυκος* № 48-49. § 6

Drugi znak koji je ponovo ušao u latinski je Z. Iako je napisan u spomenutom abecedariju (§ 5) i iako latinski gramatičari govore da su ga u najstarije vrijeme Rimljani koristili, on u starijem latinskom nije imao što tražiti i ponovo je uveden za pisanje grčkih (i općenito nelatinskih) riječi, kad i slovo Y, s kojim je stavljen na kraj abecede.

Grčki aspirirani konsonanti φ (*ph*), θ (*th*) i χ (*kh*) u početku su se pisali bez aspirate kao P, T odn. C: PILIPVS № 50, BACANAL № 69. I oni se od kraja II. st. pišu kao PH, TH i CH, u početku nedosljedno, npr. na natpisu № 76, gdje pored ACHAIA s CH za χ nalazimo CORINTO s T bez aspirate za θ , a na nepisanje aspirate naidemo i u I. st. (PILOTIMI № 92).

Znakovi, koje je uveo car Klaudije za latinsko *u* te za glas *ū* u grčkim riječima i skupinu *ps*, nisu nadživjelu njegovu vladavinu (41. – 54. god.), a posljednji od njih nije zabilježen čak ni na inače brojnim natpisima iz njegova vremena; znakovi J i U nisu antički.

§ 7 Pisalo se, kao i kod Grka, u bilo kojem smjeru. Do kraja VI. st. najčešće se pisalo prema lijevo, a ponekad i naizmjenice prema lijevo i desno (*βουστροφηδόν* – “na način okretanja goveda [pri oranju]” – natpisi № 4, № 11). Od V. st. počinje prevladavati pisanje prema desno, koje u III. st. postaje isključivo. Kasnije primjere pisanja prema lijevo treba pripisati utjecaju ortografije lokalnih jezika i dijalekata, u kojima se takvo pisanje ustalilo (npr. natpis № 80 iz doba Grakha, pisan mješovitom latinsko-faliskičkom ortografijom – u faliskičkome je prevladavalo pisanje prema lijevo).

Na natpisima do V. st. riječi se ili pišu bez razmaka ili budu odvojene posebnim znakom – jednom ili dvjema, pa i trima okomito postavljenim točkama, i to je specifičnost mnogih italjskih pisama, nepoznata grčkom alfabetu. Neki maštoviti filolozi tumačili su to kao nadovezivanje na ortografiju brončanodopskih egejskih pisama (prije svega mikenskog lineara B), u kojima je odvajanje riječi okomitom crtom bilo pravilo. Druge interpunkcije – i latinske i grčke – prije carskog doba bile su sasvim rudimentarne i vrlo rijetko korištene, a na latinskim natpisima ih nema uopće.

Ortografija

Dvostruki konsonanti (geminate) u početku su se pisali jednostruko: MITAT № 5, № 8, ANVA № 14 itd. Prva natpisna potvrda dvostrukog pisanja je iz 211. god.: HINNAD № 43, ali neki smatraju da je ta grafija u stvari grecizam (Ἔννα, mlade Ἔννα), jer je po jednom podatku (Festus p. 374) pisanje geminata uveo pjesnik Enije, čija je djelatnost počela tek nakon 204. god. Sasvim je moguće da je Enije praksu, koja je već neko vrijeme postojala, uveo u književnost kao pravilo. Sljedeći natpisni primjeri pisanja geminata potječu s početka II. st., dakle upravo iz Enijeva vremena. U početku su geminate pisane nedosljedno: ESSENT POSSIDERE VELLENT pored POSEDISENT IOVSIT u Paulovom dekretu iz 189. god. (№ 68), ESSENT pored LICVISET SVPERASES na dvadesetak godina mlađem elogiju jednog od Scipionā (№ 64) itd., a dvostruko pisanje na natpisima definitivno je zaživjelo tek krajem I. stoljeća.

§ 8

Završni konsonanti *-m*, *-s*, *-t*, kao i skupina *-nt* često se ne pišu (usp. § 50): bezbrojni su nominativi i akuzativi na *-O* ili *-V* koji označavaju *-os/-om* odn. mlade *-us/-um* (§ 29): FOVRIO № 24-25, DATV № 80. Glagolski oblici također mogu ostati bez završnog konsonanta: DA № 33, DEDI № 15, DEDERO № 17 (*-ont* za klas. *-unt*, usp. DEDERONT № 41). Pisanje i nepisanje završnih konsonanata sasvim je proizvoljno: OMNE pored LOVCANAM № 62. Na natpisima starijima od III. st. pišu se redovito (jedina je iznimka možda TITA za *Titas* № 3), kao i poslije od sredine II. st., da bi ponovo nestali u kasnolatinskom.

§ 9

Isto se tako ne mora pisati *n* ispred drugog konsonanta: COFECI pored CONFICE № 46; AGEDAI pored QVOLVNDAM № 79. Najčešći je tomu slučaj pri pisanju skupine *ns*: SCIES *sciens* № 14, COSOL ARIMENESI № 36, a kratice kao COS za *consul* ili CES za *ensor* nadživjele su rimsku republiku.

Diftong *aj* u starije se vrijeme pisao AI, a od kraja III. st. na natpisima se javlja znak AE (najstariji primjer je možda RVSTIAE № 56). I to je pisanje u početku bilo nedosljedno: AEDEM pored DVELONAI № 69, AETATE pored QVAIRATIS № 65, a znak AE se ustalio tek krajem republike. Prijedlog pjesnika Lucilija (2. pol. II. st.) da se AI piše u gen. sg. a-deklinacije da bi se razlikovalo od dativnoga AE nije zaživio, kao uostalom ni druge njegove brojne ortografske novotarije; pravilo je preživjelo jedino u metričkim književnim tekstovima, i to samo u slučaju da je genitivni nastavak vrijedio dva duga sloga (v. §§ 39-40, 58): *aulai medio* — — — — —, Verg. *A.* III 354. O pisanju A za dugi diftong *āj* v. § 40.

§ 10

U otprilike isto vrijeme slično se dogodilo s diftongom *oi*, koji se u početku pisao OI, da bi krajem republike prevladalo pisanje OE, neko vrijeme također nedosljedno: LOED pored COIRAVERE № 72. Inače, taj je diftong u latinskom sve rjeđi i promijenio se u dugo *ū*, v. § 41.

- § 11 Diftong *ei* u prvoj se polovini III. st. počeo mijenjati u zatvoreno *ē*, a ono sredinom II. st. u dugo *ī* (v. § 43). Prijelazni glas *ē* pisao se kao EI, E ili I, često jedno do drugog (IVNONE SEISPITEI MATRI № 78, sve dativi sg. konsonantskih osnova, v. § 72). Kada se pak taj glas izjednačio s dugim *ī*, znakom EI se moglo bilježiti svako dugo *ī* bez obzira na to je li nastalo od diftonga *ei* ili nije. Od sredine II. st. do otprilike 70. god. takvi su hiperkorektizmi u pisanju riječi u kojima dugo *ī* nije nastalo od diftonga česti, npr. PILOTIMEI LVCRETEI № 57 s genitivnim nastavkom, koji je u latinskom oduvijek glasio *-ī* (§ 64), kao što je oduvijek bilo dugo *ī* u riječi *vīta*, koja se nekad piše VEIT- (№ 79, № 89). Sekundarno nastalo dugo *ī* u nom. sg. zamjenice *īdem* < **is-dem* (v. § 51) piše se EI na natpisu № 70: EIDEM.

Istovremeno se događala promjena diftonga *ou*, koji je najprije prešao u dugo zatvoreno *ō*, a zatim se izjednačio s dugim *ū* (§ 45). I tu su u prijelaznom stupnju potvrđena tri načina pisanja: OV, O ili V, također nedosljedno provedena (LOCINA № 28 pored LOVCINA № 29-30 iz istog vremena, LVCIVS pored LOVCANAM № 62). Hiperkorektno pisanje OV za primarno dugo *ū* također je uobičajeno (POVBLILIA № 77, riječ u kojoj nikad nije bio diftong).

Gotovo isti proces dogodio se u grčkom: diftonzi *ei* i *ou* izjednačili su se sa zatvorenim *ē* odn. *ō*, koji su se zatim promijenili u dugo *ī* odn. *ū* i tako su te glasove čuli Rimljani. U grčkom alfabetu, međutim, zadržana je grafija *ei* odn. *ou*, koja se u klasičnom latinskom ne poštuje pri pisanju grčkih riječi (*Ἡράκλειτος Heraclitus*, *Πλούταρχος Plutarchus*), ali spomenute hiperkorektizme u pisanju latinskih diftonga *ei* *ou* u II. i I. stoljeću možemo pripisati barem djelomičnom utjecaju grčke ortografije.

- § 12 Bilježenje dugih vokala *ā ē ū* (rjeđe *ī ō*) dvostrukim znakom AA EE itd. (takav je je običaj bio u oskičkom i, u manjoj mjeri, umbrijskom pismu) zagovarao je rimski pjesnik Akcije, čija je dugogodišnja djelatnost počela oko 140. god. i trajala šezdesetak i više godina. Najstariji natpisni primjeri takva pisanja potječu otprilike iz doba Grakhâ i česti su do Savezničkog rata: PAASTORES № 70, SEEDES № 74, № 87, VOOTVM № 80, FVVEIT № 90. Takvo je pisanje redovito nedosljedno, a česte su i greške (AASTVTIEIS № 79, DECORAAT № 98, gdje je *ā* bilo kratko). Krajem republike takvo označavanje dugih vokala postaje sve rjeđe, ali naidemo na njega i u carsko doba.

Od kraja II. st. dugi vokali mogu se bilježiti i posebnim znakom (tzv. *apex*) koji najčešće izgleda kao akut, a dugo *ī* ponekad se piše većim slovom (*I longa*). Oba su načina pisanja također nedosljedna i često pogrešna, a održala su se i u carsko doba.

Pisanje asimiliranih konsonantskih skupina, najčešće na granici prefiksa i § 13
korijena, na natpisima u svako doba latinskoga koleba između etimološkoga (COMVIVIA INPERATORIBVS № 79) i fonetskoga (OPSIDES № 62), ponekad na istom natpisu (COMVOVISE pored CONSPONDISE № 69.13). Lucilije je podržavao fonetsko pisanje, a u klasično doba uvriježio se kompromis između oba načina, kojega se uglavnom pridržavamo i danas.

Završno zvučno *-d* ponekad se piše *-T*, obično ispred bezvučnog konsonanta: QVIT pored QVID № 84, APVD pored APVT № 85. Slično tomu ADQVE za *atque* № 74 itd. O razlikovanju nastavaka za 3. l. sg. *-T* i *-D* u starije vrijeme v. § 84.

Od sporednih ortografskih posebnosti možemo spomenuti još samo dvije. § 14

Nepotrebno pleonastičko pisanje XS za jednostavno X (SAXSVM № 65, EXTRAD № 69, MAXSVME № 75) često je na natpisima u II. st., a nalazi se i u carskom vremenu.

Skupine *ūu* ili *uū* mogu se pisati VV, ali moguće je jednostavno pisanje V, vidi bilj. uz OINVORSEI *universi* № 69.19.

GLASOVI

VOKALI

Kvantitativne promjene

Uvid u kvantitativne promjene u latinskome (kraćenje dugih vokala, duljenje § 15 kratkih – prvi je slučaj češći i kompliciraniji) daje nam ili poredbena gramatika ili književni latinski metrički tekstovi ili podatci rimskih gramatičara; natpisi nam zbog nespretne ortografije ne govore ništa bitno i tu su iznimke dosta rijetke, npr. natpis № 90, koji potječe iz vremena kad su se dugi vokali pisali dvostruko (§ 12), potvrđuje da tada još nije bilo do kraja provedeno pravilo *vocalis ante vocalem brevis* – FVVEIT № 90 za *fūit* s dugim *-ū-*, koje pretpostavlja historijska gramatika i potvrđuje nešto primjera iz Plauta i Enija.

Neki natpisi, osobito oni metrički, mogu nam dati nešto podataka o jambskom § 16 kraćenju. To je pojava kada se u riječima koje završavaju jambom (∪–, tj. kratkim i dugim slogom) dugi vokal u posljednjem slogu može skratiti. Tu su mogućnost često koristili najstariji latinski pjesnici, tako da kod Plauta nademo *egō tībī mihī sibī* pored oblika sa završnim kratkim vokalom. Jambsko kraćenje (uz neka ograničenja) provedeno je u klasičnom latinskom, tako da je npr. priloški završetak *-ē* (nastao od *-ēd*, v. § 70) ostao dug u spondejskom *altē*, ali je skraćen u (izvorno) jambskom *bene*. Epigrafski primjeri mogu nam dati određen uvid u kronologiju te promjene, ali tu je potreban oprez: tako pisanje SIBEI za *sibi* na natpisu № 97 iz I. st. ne mora značiti da je ta riječ još završavala dugim *-ī*, nego se može jednostavno raditi o arhajskom pisanju; usp. nekoliko generacija stariji metrički natpis № 67, gdje ista riječ SIBEI, iako tako pisana, metrički vrijedi dva kratka sloga.

Kvalitativne promjene

Što se tiče kvalitativnih promjena (promjena boje vokala, pojednostavnjivanje § 17 diftonga), iako su se dobrim dijelom odvijale u vrijeme starije rimske književnosti, šturi i malobrojni natpisi često govore više od književnih tekstova.

Najznatniji dio vokalskih promjena koje su se zbile u latinštini od vremena najstarijih natpisa do vremena književnosti u stručnoj se literaturi paušalno

naziva “slabljenjem vokala”. U užem smislu, to je promjena kratkih vokala u slogu koji nije ni prvi ni posljednji u riječi: školski je primjer *fācio* / *confīcio* (otvoren slog, § 23-26), *fāctus* / *confīctus* (zatvoren slog, § 27-28). Slične promjene, koje se u školskim gramatikama ne spominju, a koje historijske gramatike također znaju nazivati “slabljenjem vokala”, zahvatile su i kratke vokale u posljednjem slogu riječi (§ 29-30).

Bitne promjene dogodile su se i s diftonzima, koje je klasični latinski većinom pojednostavnio u duge vokale (§ 38-45), a najmanje uočljive promjene zahvatile su vokale u prvom slogu riječi (§ 18-22).

U prvom slogu

- § 18 Promjena *e* > *i* dogodila se u prvom slogu ispred skupine *-ng-*, *-nc-* ili *-gn-*. Starije stanje natpisi ne potvrđuju, ali ono se može izvesti pomoću poredbene gramatike: *decet* ali *dignus* < **dec-nos*, *tingo* < **tengo*, usp. *τέγγω*.

Slična se promjena u kasnije vrijeme sporadično dogodila u početnom slogu pred nazalom u drugim fonetskim okružjima: EN *in* № 5, № 11, SEMOL *simul* № 75, MENERVA № 80. Oblike *en* (ili *endo*), *endoter* za *in*, *inter* srećemo tu i tamo kod najstarijih autora i u pravnim tekstovima: *en domum* kod Andronika, *induperator* za *imperator* kod Enija, usp. ENDO № 5 (uz promjenu *o* > *u*, § 29). Nešto slično dogodilo se u *nisi* < NESEI № 14 (o *eī* > *i* v. § 43). O sličnima dijalektalnim promjenama *e* > *i* v. § 35.

- § 19 Promjenu *ue* > *uo* (isto tako *que* > *quo*) u korijenu riječi historijska gramatika pretpostavlja na osnovi dosta primjera, npr. *socrus* < **suokru-* < **syekru-*, usp. slav. *svekrъ*, grč. (*Ϝ*)*ἐκρυῶ*. Jedina natpisna potvrda starijeg stanja su oblici pridjeva *bonus*: DVENOS, DVENOI *bonus*, *bono* na natpisu № 5 iz VI. st.; mlađi oblik DVONORO *bonorum* na elogijima Scipionā (№ 63) potvrđen je tristotinjak ili više godina poslije (o još kasnijoj promjeni *du* > *b* v. § 52). Promjena se dogodila tamo gdje je u sljedećem slogu bio “tamni” vokal *a*, o ili *u*: *bonus* < **duono-* < **dueno-*, ali *bellus* < **duenlo-* < **duenelo-* (sinkopa, § 31), a sudeći prema natpisu № 7, bila je gotova do V. st.: SVODALES *sodales* < **syed-* (o ispadanju *-u-* v. § 47).

- § 20 Mnogo kasniju i potpuno oprečnu promjenu *uo* > *ue* u osnovama riječi možemo pratiti od početka književnog vremena, i to u određenima glasovnim kombinacijama koje je zamorno opisivati. Plautovo *vester* pored *voster*, *verto* pored *vorto* pokazuje da se ta promjena događala u njegovo vrijeme. Oblici s *uo* u doba republike su uobičajeni na natpisima (ADVORSVM № 13, № 14, № 69.24, OINVORSEI *universi* № 69.19), kao i kod arhajskih i arhaizirajućih autora.

Promjena *-ol-* > *-ul-* u prvom slogu riječi zahvatila je samo zatvorene slogove: § 21
volumus, ali *vultis*. Iz književnosti je poznata od samog njezinog početka, s natpisa nešto kasnije: *multa* “globa” je već kod Plauta, ali na natpisima je uobičajeno pisanje *MOLTA* (№ 13-14, № 41-42) do otprilike sredine II. st. U riječima koje su počinjale na *vol-* promjena je bila sporija: kod Plauta je isključivo *volgus*, *voltis* itd., a na natpisima starije oblike srećemo do kraja republike (*VOLTVS* № 99), pa i kasnije. Usp. §§ 26, 28, 29.

Slična se promjena dogodila u *publicus* < *poplico-* (*POPLICOD* № 69.15), *Publius* < *Poplio-* (*POPliosio* № 7) – jedno i drugo nastalo je od osnove *poplo-* (*POPLVS* № 68, odakle anaptiksom mlade *populus*, v. § 34). Ozvučivanje *p* > *b* ostaje nejasno.

Promjena *-u-* > *-i-* potvrđena je samo između glasa *l* i labijala u riječima kao § 22
libet/lubet, *clipeus/clupeus*. Kolebanje *u/i* nalazimo u književnosti do kraja republike, a na natpisima prevladavaju stariji oblici (*LVBENS* № 64, usp. № 16, № 75, № 79).

Slabljenje vokala u sredini riječi

Kratak vokal u otvorenom slogu u sredini riječi u klas. lat. daje ř: *hospītis* § 23
 < **hospēt-is* (usp. *hospēs*), *capītis* < **capūtis* (usp. *capūt*), *exīgo* < **ex-āgo*. Ta je promjena dosljedno provedena već kod najstarijih rimskih autora (*Andronika* i *Nevija*), dakle najkasnije u vrijeme između I. i II. punskog rata.

Isključivo neoslabljeni oblici javljaju se na natpisima od najstarijeg vremena (*FHE* : *FHAKED* № 1 s kratkim *-ā-* na *fibulī*) do III. st. (*PRIMOGENIA* za klas. *Primigen-* № 15, *GEMENIO Gemini-* № 16, *APOLONES Apollin-* № 21). Prvi natpisni primjeri slabljenja potječu iz vremena između I. i II. punskog rata – dakle upravo iz vremena postanka rimske književnosti: *CEDITO* < **-e-tōd*, № 14, *CONFICE* № 46, *ATIGAS* i *ATICA attigas* < **ad-tāg-* № 53-54, a iznimke su rijetke, iako se poneki neoslabljeni oblik sretne i u II. st. (*CAPVTALEM* № 69.25 iz 186. god., *OPTENVI* № 67 pedesetak ili malo više godina poslije). Primjeri kao *MERETO(D)*, koje osim na natpisima iz III. i početka II. st. (№ 23, № 27, № 29, № 34, № 39) srećemo i poslije (№ 75) mogu biti arhaizmi očuvani u formularnim izrazima (slično neslabljenju u obrednim riječima kao *DECVMA*, v. § 25), a nekad ih ne možemo protumačiti drugačije nego kao dijalektalne arhaizme, kao primjerice tri neoslabljena oblika: *CALECANDAM*, *SOLEDAS*, *MERETA* na natpisu № 74.

§ 24 U određenima glasovnim okružjima slabljenje vokala odvijalo se drugačije.

Pred *r* kratak vokal prelazi u *ě* (školski primjer: *părio*, ali *pe-pěř-ī* < **pe-păř-*; relativno rijetke iznimke uglavnom se svode na sigmatske osnove srednjeg roda tipa *tempōra*, *fulgūra*). Kao i prethodna promjena, i ova je dosljedno provedena već u najstarijoj književnosti. Prvi natpisni primjeri malčice su stariji od književnosti (FALERIES < **Falesi-*, usp. etnonim *Falisci*, na natpisu № 12 iz 241. god., ALERIA od grč. *Αλαλία* nakon disimilacije *l...l* > *l...r* na natpisu № 63 iz približno istog vremena), a kolebanja nisu potvrđena, što navodi na zaključak da je ova promjena nešto starija od prethodne. S druge strane, mlađa je od rotacizma (§ 46), jer se provodi kako pred izvornim *r*, tako i pred onim koje je nastalo rotacizmom.

§ 25 Pred labijalom (*pbfm*) kratak vokal prelazi u kratko *ŭ* (*tăberna*, ali *contŭbernalis*). To se *ŭ* vremenom promijenilo u kratko *ĭ* (*aurĭfex mancĭpium*, mlađe *aurĭfex mancĭpium*, prvo od osnove *aurō-*, drugo od korijena *căp-*), ali ta promjena nikad nije bila dosljedno provedena (riječi kao *contŭbernalis* ili *monŭmentum* održale su se do kraja latinskoga, iako su sporadično potvrđeni oblici *contĭbernalis* i *monĭmentum*). Neki arhaični oblici, kao DECUMA № 75 u značenju “(žrtvena) desetina”, očuvali su se u konzervativnom, u ovom slučaju obrednom jeziku, usp. MERETO(D) § 23.

Na natpisima i kod starijih autora najčešći su primjeri superlativi na *-umus*, bezbroj puta potvrđeni od elogija Scipionā (PARISVMA № 62, PLOIRVME *plurimi* № 63, OPTVMO № 63) sve do kraja republičkog doba. Plautovi rukopisi kolebaju između oblika na *-umus* i onih na *-imus*, na natpisima se oblici s *-ĭ* isto tako počinju javljati u II. st., da bi u Ciceronovo vrijeme postali uobičajeni kako na natpisima, tako u književnosti (Salustijevo *maxumus*, *pessumus* itd. hotimični su arhaizmi, kao i kod pjesnika carskog doba). Usp. promjenu *-undus* > *-endus*, § 28.

§ 26 Pred *l* kratak vokal prelazi u kratko *-ō-*, koje u klasično vrijeme daje *-ŭ-* (*cělo*, ali *oc-cŭlo*); o sličnoj promjeni v. § 21. Druga faza te promjene počela se zbivati otprilike za početka rimske književnosti i također nikad nije dosljedno provedena: tako od Plauta do kraja latinštine nalazimo oblike *adōlevit* pored *adŭlescens*, jedno i drugo od **ad-ăl-* (*adolescere* doslovno znači “biti dohranjivan”, usp. *ălere* “hraniti”).

Natpisi do sredine II. st., pa i kasniji, redovito potvrđuju stariju fazu, u kojoj je taj vokal glasio *-ō-*: ATOLERO *attulerunt* № 11, CONSOLIBVS № 12, CONSOLVERVNT № 69.1, TABOLAM № 69.26. Oblici s *-ŭ-* postaju uobičajeni od sredine II. st. (HERCOLE(I) № 16-18, № 75; HERCVLIS № 76).

Ako iza /slijedi “svijetli” vokal *i* ili *e*, rezultat slabljenja je *-ĩ* (*sǎlio*, ali *desĩlio*). Zato je *Σικελία* dalo *Sicília*, a *Σικελός* *Sicūlus*.

U zatvorenom slogu u sredini riječi promjenama su najpodložniji kratki vokali § 27
-ǎ- i *-ǫ*-.

Promjena kratkog *-ǎ*- > *-ě*- (*fǎctus* – *confěctus*) dosljedno je provedena od vremena najstarije rimske književnosti; iz starijeg vremena jedini su relevantni primjeri MAMARCOS Mamercus № 3 (kraj VII. st.) i MAMARTEI Mamerti № 7 (VI. st.), dok mlađi natpisi redovito pokazuju oblike *s*-*ě*- (CONDEMNES № 75 od *damno*). Rijetke iznimke su dijalektizmi ili takvo nešto (CVNCAPTVM *conceptum* № 80, ACIPTVM *acceptum* № 79, oba natpisa iz Falerija).

Ranu promjenu *-ǫ*- > *-ũ*- u zatvorenim slogovima u sredini riječi potvrđuje npr. § 28
lat. *amurca* od grčkoga *ἀμόργη*. Već od početka književnosti srećemo isključivo mlađe oblike, ali još iz 186. god. je natpisni primjer starije faze: OQVOLTOD № 69.15, klas. *oculto* (uz nespretnu grafiju QV za glas *k*). O sličnim promjenama v. §§ 21, 26, 29.

Ovamo pripadaju i gerundivski oblici 3. i 4. konjugacije na *-und-*, nastali od starijeg **-ond-* (gdje je *-o-* tematski vokal). Do kraja republike potisnuli su ih analogni oblici na *-end-* (osim adjektiviziranih ili drugačije fosiliziranih oblika tipa *secundus*, *iucundus*). Taj je drugi proces po svemu paralelan gore spomenutoj promjeni *-umus* > *-imus* u superlativu (§ 25): Plautovi rukopisi još kolebaju između *-endus* i *-undus*, da bi kod Salustija *faciundus* bio arhaizam poput *maxumus*. Slično je stanje na natpisima, gdje se oblici na *-endus* javljaju od početka II. st.: EXDEICENDVM i FACIENDAM iz 186. god. (№ 69.3.25), a ponekad su pored onih starijih: AGEDAI *agenda*e pored QVOLVNDAM *colundam* (№ 79).

U posljednjem slogu

Promjena *-o-* > *-u-* pred završnim konsonantom ili skupinom konsonanata § 29
najuočljivija je promjena koja se dogodila u latinske republičke doba. Tipični su slučajevi:

- završno *-os*, *-om* u nom. i ak. sg. II. deklinacije (*-s* i *-m* često se ne pišu, v. § 9): MANIOS № 1, VIRO № 63, SACROM № 26, isto tako HONC *hunc* № 63, te u gen. pl.: DVONORO *bonorum* № 63
- *-ont* u 3. l. pl.: DEDERONT № 41, COSENTIONT *consentiunt* № 63
- *-bos* u dat.-abl. pl. Mlađi oblik dobro je potvrđen od kraja IV. st. (LECIONIBVS № 11) i u književnosti je isključiv; stariji je poznat samo s jednog natpisa (TREBIBOS *tribubus* № 59).
- *-ol* u nekoliko riječi, npr. SEMOL *simul* № 75; fosilizirana grafija CO(N)SOL nađe se i na mlađim natpisima. Usp. §§ 21, 26, 28.

U književnosti su oblici s *-u-* uobičajeni od samog početka, a na natpisima nešto kasnije i često su pored onih s *-o-*: CORNELIVS LVCIVS itd. pored SAMNIO *Samnium* № 62, DEDERVNT pored COIRAVERTONT *curaverunt* № 79. Kombinacija *-uo-* (uključujući *-quo-*) dulje se održala: kod Plauta je još redovita (*servos, aequom, instruont*). Grafiju *-VV-* srećemo tek od I. st. (PARVVM № 84), ali pritom starije *-VO-* nalazimo još u carsko doba kako na natpisima tako u književnosti. Isto vrijedi za veznik QVOM *cum* № 69.9.18, № 87 i prijedlog KOM *cum* № 9.

- § 30 Promjena *-e-* > *-i-* također se dogodila u posljednjem zatvorenom slogu. Tipični su primjeri genitivni nastavak konsonantske deklinacije *-es* (v. § 72): APOLONES *Apollinis* № 21 i završetak 3. lica sg. *-et, -ed* (v. § 84): FHE : FHAKED № 1 FECED № 5 *fecit*, ESED *erit* № 4). Prvi primjeri oblika s *-i-* su iz IV. st. (FECID DEDIT № 10), a posljednje starije oblike s *-e-* nalazimo na natpisima iz vremena postanka rimske književnosti (DEDE(T) № 24-25, № 55, usp. DIDET № 44, FECED № 57), a poslije samo iznimno (DEDET № 80). Već kod najstarijih rimskih pisaca isključivi su oblici s *-i-*.

Sporadične i dijalektalne vokalske promjene

Sinkopa

- § 31 Sinkopa je gubljenje vokala. Događala se sporadično, bez čvrstih zakonitosti, a redovito je zahvaćala kratak nenaglašen vokal u otvorenom slogu u sredini riječi. Za osko-umbrijski je tipična, a za latinski je možemo pouzdano pretpostaviti već u najstarije vrijeme: tako oblik *reppuli* teško možemo objasniti drugačije nego kao sinkopirano **re-pepuli*; usp. § 19 o postanku riječi *bellus* < **duēnelos*. Starijoj fazi latinskoga pripadaju još nesinkopirani oblici iz VI. st. IOVESTOD № 4 > **ioustōd* > klas. *iustō* (nakon monoftongizacije *ou* > *ū*, v. § 45 i ispadanja završnog *-d*, v. § 49) i IOVESAT *iūrat* № 5 (uz rotacizam, v. § 46). Sinkopa je bila živa u svim fazama latinskoga, pa tako grčki bog *Ἡρακλῆς* već od početka nosi sinkopirano ime HERCLO № 44, HERCLEI № 45 (oblik koji se zadržao u uzviku *hercle, mehercle*; *Hercules* je nastalo anaptiksom, v. § 34). U klasičnom latinskom legitimne su dublete kao *calidus* pored *caldus*, *columen* pored *culmen*, a u vulgarnome je sinkopa vrlo česta: tako je tal. *orecchio* nastalo od sinkopiranog oblika *auric(u)la*, deminutiva od *auris*.

Na nekim natpisima, često nerimskima, nalazimo sasvim netipične sinkopirane oblike (ako nije riječ o klesarskom nemaru) kao CEDRE *caedere* № 14, VICESMA *vicesimam* № 21, MERTO *merito* № 16, VALETVDNE *valetudine* № 37-38. O sinkopiranim oblicima 3. lica pl. perf. DEDRON № 18, DEDRO(T) № 31-32 za klas. *dederunt* v. § 88. Nema potrebe pripisivati ih utjecaju osko-umbrijskoga.

Sinkopu u posljednjem slogu u latinskom moramo pretpostaviti za nom. sg. nekih § 32
osnova III. deklinacije: zbog toga je npr. u riječima poput *Samnís* < **Samnítis*,
Arpinás < **Arpinátis* naglasak na prividno posljednjem slogu. Da su tako nastali
i pridjevi na *-er*, potvrđuje SAKROS № 4: ta je riječ nakon sinkope morala glasila
**sakrs*, da bi nakon gubitka / asimilacije završnog *-s* anaptiksom (§ 34) nastao
klasični oblik *sacer*. Isto vrijedi za pridjeve III. deklinacije na *-er*: *acer* < **akrs*
< **akris*. Slično se dogodilo u osko-umbrijskom.

Na nekim natpisima, uglavnom u nominativima osobnih imena, nalazimo
pisanje *-IS* za *-ius* (§ 63): VIBIS *Vibius* № 50. Takva je sinkopa bila česta u
osko-umbrijskom (o. PAKIS *Pacius*).

Apokopa

Apokopa je gubljenje završnog vokala riječi. U latinskom se događala u svim § 33
razdobljima, kako u prehistorijskom (promjena **-mi*, **-sí*, **-(n)ti* > *-m*, *-s*, *-t*,
-(n)t, v. § 84), tako u književnom – neapokopirani oblici na natpisima iz doba
republike i kod starijih pisaca češći su nego u klasičnom latinskom, npr. čestica
-ce u pokaznim zamjenicama i zamjeničkim priložima (HOCE, HASCE itd., v.
§ 81) ili Plautovo *dice face* pored *dic fac*.

Anaptiksa

Anaptiksa je pojava kad između dvaju konsonanata nastaje vokal. Obično je § 34
drugi od konsonanata *l*, a ispred njega se stvara kratko *ō* koje vremenom
postaje *ū* (§ 26): *Hercul-* (HERCLEI № 45, klas. uzvično *hercle*), zatim *Hercol-*
(HERCOLE(I) № 16-18, № 75), a u II. st. *Hercul-* (HERCVLIS № 76); stariji oblik
za *populus* glasi *POPLVS* № 68 (POPLO № 36). Anaptiksa nije bila obavezna, ali
živjela je dugo, tako da od Plauta do carskog vremena kod istog autora bude
saecum pored *saeculum*, *periculum* pored *periculum* itd.

Iako je anaptiksa upravo oprečna sinkopi, ona je često njezina posljedica: tako
je osnova *Hercle-* nastala sinkopom od grč. *Ἡρακλῆς* (§ 31), da bi se anaptiksom
razriješila nezgodna konsonantska skupina *-rcl-*; isto vrijedi za gore spomenuto
SAKROS > **sakrs* > *sacer*, § 32.

Ponekad se anaptiksa pojavi u drugim konsonantskim kombinacijama, npr. u
stranim riječima (*drachuma* pored *drachma*) ili jednostavno kao dijalektizam i
sl. (MACISTERATVS *magistratus* № 13, CORONICEI *Cornici* № 39, INFERA *infra*
№ 74).

Dijalektalne promjene**§ 35 e > i**

Od gramatičara Velija Longa (*GLK VII 77, 13*) doznajemo da su “stari” (*antiqui*) pisali *Mircurius* i *mium*. Što se tiče prve riječi, nju nalazimo više puta na natpisima: *MIRQVRIOS* № 51, a istu pojavu srećemo u *STIRCVS* № 13. Riječ je o nekom dijalektizmu – vokal *i* umjesto *e* u tim je riječima sekundaran, a možemo samo konstatirati da je ta promjena zahvatila kombinaciju *-erc-*.

Što se pak tiče primjera *mium*, riječ je o tendenciji koja u kasnolatinskom postaje pravilo, po kojem *e* ispred vokala postaje *i*: tako *meus deus* u talijanskom glasi *mio dio*. Ona je u republičko doba rijetka, a u književnosti je nalazimo samo u Terencijevom *miis* (*heaut.* 699), na natpisima tu i tamo od III. st. nadalje (*IVM* № 13, *MIEIS* № 67, *POLLICIARVS pollicearis* № 84.15). Neke primjere poput *HINNAD Henna* № 43, *ACIPTVM acceptum* № 79 teško je protumačiti drugačije nego kao dijalektizme ili jednostavno kao omaške.

§ 36 i > e

Izgovor *e* umjesto *i* potvrđuje na jednom mjestu Ciceron (*de or.* III 46) i kaže da tako govore seljaci (*messores*). Pojavu sporadično susrećemo kako na starijim natpisima (*FILEOD* № 8, *FILEAI* № 10, *FILEIA* dat. № 15, *TEMPESTATEBVS* № 63, *AIDILES* nom. sg. № 63, *FALESCE Falisci* № 79), tako i u kasnom latinskom.

Postoje slični slučajevi s dugim *i* kao *CONPROMESISE compromisisse* № 69.15, koje je možda najlakše protumačiti pisarskom pogreškom.

§ 37 ō > ū

Na rijetkim natpisima, redovito nerimskima, nalazimo grafiju *V* tamo gdje je inače dugo *ō*: *FACITVD facitō* № 30, *DVNO dōnum*, № 44, *VICTVREI Victōri* № 45. U latinskom – barem u arhajskom – takva je tendencija sasvim nepoznata i ne preostaje nego je pripisati utjecaju osko-umbrijskoga; uostalom, jezik tih natpisa često je neki latinsko-italički hibrid (v. № 44).

Sličan je dijalektizam glas *u* za očekivano kratko *o* na dva natpisa iz Falerija: *QVQVEI coqui*, *HVC hoc* № 79, *CVNCAPTVM* № 80.

DIFTONZI

Od kratkih indoeuropskih diftonga latinski je zadržao *au aj ej oj ou*. Diftong *eu* § 38 izjednačio se s *ou* u najstarije vrijeme, a već u prvima latinskim književnim tekstovima gotovo su potpuno uklonjeni diftonzi *ej* i *ou*. Od dugih diftonga, rijetkih već u indoeuropskom, latinski poznaje praktički samo *āī* i *ōī*, od kojih se već u preknjiževno doba prvi skratio u *ai*, a drugi pojednostavnio u dugo *ō*.

ai, au

§ 39

Najstabilniji su diftonzi *ai* i *au* (potonji se javlja isključivo u korijenima riječi). O grafiji AI / AE v. § 10. Monoftongizacija *au* > *ō* i *ai* > *ē*, tipična za vulgarni latinski i romanske jezike (iako malo nedosljedna – usp. tal. *agosto* od lat. *augustus*), počela je na rubnom, negradskom području, i krajem republike je tu i tamo potvrđuju književni tekstovi i natpisi (ORICVLAS № 84.24, OLI № 91). Na starijim natpisima te su promjene potvrđene rijetko, ali dosta rano (od III. st.), i to izvan Rima: CEDITO CEDRE *caedito caed(e)re* № 14, FORTVNE *Fortunae* № 24, CESVLA DIANE № 33, PRETOD № 80, POLA *Paula* № 32.

O promjeni *ai* > *ei* > *i* u posljednjem zatvorenom slogu v. § 44.

āī

§ 40

U završetku *-ae* u dat. sg. i nom. pl. I. deklinacije izvorno je bio dugi diftong *āī* (v. §§ 59, 61), koji se vremenom skratio i izjednačio s kratkim diftongom *ai*. Isto se dogodilo u nastavku za gen. sg., koji je izvorno glasio *-āī* i bio dvosložan, i kao takav je izbjegao staru dijalektnu monoftongizaciju *ai* > *ē* spomenutu u § 39 (tu promjenu u genitivu ne potvrđuje nijedan natpis iz vremena republike). Nastavak je ostao dvosložan samo iz metričkih razloga kod pjesnika, i u tom se slučaju piše starom grafijom AI (v. § 10). U nastavku za dat.-abl. pl. I. deklinacije također je izvorno bio dugi diftong: **-āīs* (v. § 62), koji se u poblize neutvrdivo vrijeme skratio i na kraju izjednačio s diftongom *ei*, o čemu v. § 44.

Na uglavnom nerimskim natpisima dosta je često pisanje *-A* za završetak dat. sg. a-osnova: ACTIA *Angitiae* № 11, FLACA *Flaccae* № 55 itd. Teško je reći radi li se o dijalektalnom pojednostavnjenju diftonga *āī* > *ā* (slično kao *ōī* > *ō*, v. § 42) ili o pojednostavnjenoj grafiji, ali budući da je takvo pisanje dosta dosljedno (FORTVNA FILEIA PRIMOGENIA № 15), prva je mogućnost daleko vjerojatnija. Čini se da se isto dogodilo u dat. pl. na natpisu № 40: DEVAS CORNISCAS *divis Corniscis*, gdje je završetak *-AS* nastao od *-āīs*, a možda i u nom. pl.: MATRONA № 31-32.

§ 41 *oī*

Diftong *oī* (pisan *oe* već kod najstarijih pisaca, na natpisima od II. st., v. § 10) u klasičnom je latinskom rijedak. U prvom i srednjem slogu riječi pretvorio se u dugo *ū*: OINO *ūnum* № 63 (kod Plauta je jednom potvrđeno *oenus*), PLOIRVME *plūrimi* № 63, COMOINEM *commūnem* № 69.11. Oblici s OI (ili OE) na natpisima se sreću do kraja II., pa i početka I. st. (LOIDOS № 71, № 79, pisano LOED- № 72, COIRAVIT COIRAVERVNT itd. № 71-72, № 74, № 79, pisano COERAVIT № 93). Uz promjenu *oī* > *ū* vezan je i postanak mladih oblika *cuius cui* < *quouis quoi*, v. §§ 47, 82.

U nekim slučajevima diftong *oī* ostao je nepromijenjen: *poena* ali *pūnire*, *moenia* ali *mūnire* (kod Plauta je još *moenire*). Okolnosti zbog kojih promjena *oī* > *ū* nije provedena u tim riječima nisu razjašnjene.

O promjeni *oī* > *eī* > *ī* u posljednjem zatvorenom slogu v. § 44.

§ 42 *ōī*

Dugi diftong *ōī* možemo pretpostaviti samo za dva slučaja. Završetak dat. sg. II. deklinacije izvorno je glasio *-*ōī* (v. § 65) i kao takav je potvrđen na dva natpisa iz kraljevskog doba (NVMASIOI *Numeriō* № 1, DVENOI *bonō* № 5), a kasnije mu nema ni traga, jer je završno -*ōī* pojednostavnjeno u dugo -*ō*. U dat.-abl. pl. iste deklinacije također je bio dugi diftong: *-*ōīs* (v. § 69) koji se skratio, a zatim izjednačio s diftongom *eī* da bi se na kraju promijenio u dugo *ī*, v. § 44. Starije stanje potvrđeno je smo na dva natpisa iz VI. i V. st.: QVROIS № 8, MEOIS SOKIOIS № 9, ali nemoguće je odrediti označava li grafija OI dugi ili kratki diftong.

§ 43 *eī*

Diftong *eī* u književnosti je potvrđen samo sporadično i već kod najstarijih autora pretvoren je u dugo *ī*. Na natpisima ga nalazimo bezbroj puta od najstarijeg vremena, i to u svim pozicijama – npr. u osnovi riječi (DEIVOS № 5, DEICERENT № 69.4), u nastavku za dat. sg. III. dekl. i zamjenica (RECEI *regī* № 4, CASTOREI PODLOVQVEIQVE № 6, SIBEI № 67, № 69.4, № 97; o nastavku -*eī* v. § 73), u nepromjenjivim i jednosložnim riječima (NEI *nī* № 5, № 9, SEI *sī* № 13, № 64, № 69, № 81).

Od sredine III. st. na natpisima se pored EI javlja grafija E (HERCOLE № 16-18, TIBE № 64), često jedna do druge (IOVE pored IOVEI na istom natpisu № 14, IVNONE № 28, № 30 pored IVNONEI № 29 na natpisima iz istog vremena). Takvom pisanju, za razliku od EI, u književnim tekstovima nema ni traga, dok klasično pisanje I na natpisima srećemo od polovine II. st. Iz tog je vremena

natpis № 78, na kojem se javljaju sve tri varijante jedna do druge: IVNONE SEISPITEI MATRI. Do kraja II. st. pisanje I je prevladalo, pisanje E potpuno nestalo, dok je EI postalo ortografski znak za dugo *i* te se kao takvo tu i tamo pojavi još na natpisima iz ranoga carskog doba; v. § 11.

Pisanje E očigledno odražava međustupanj u promjeni $e\bar{i} > \bar{i}$, i njime se označavalo dugo zatvoreno \bar{e} , koje je sasvim prirodni prijelazni stupanj između diftonga $e\bar{i}$ i dugoga \bar{i} ; sličan proces dogodio se u grčkom (v. § 11).

***ai, ei, oi* u posljednjem slogu**

§ 44

Natpisi jasno govore da su se prije promjene $e\bar{i} > \bar{e} > \bar{i}$ kratki diftonzi *ai* i *oi* u posljednjem slogu u riječi izjednačili s *ei*, da bi nakon toga prošli kroz istu promjenu kao prvobitno *ei*. Glavni primjeri toga su sljedeći.

- Zamjenica *quī* u nom. sg. u VI. st. glasi QVOI № 4 (grafija QOI № 5), QVEI na elogijima Scipiona (№ 62, № 64), QVE na natpisu iz 1. pol. II. st. (№ 86); slično je u nom. pl. (v. §§ 82-83).
- Zamjenički prilog *hīc*, po postanku lokativ sg.: HOI № 8 (bez čestice -c), mlade HEIC № 75, № 86, № 88-91, № 93, № 95-96.
- Dat.-abl. pl. I. i II. deklinacije (v. §§ 62, 69), uključujući pokazne zamjenice: izvorno -*ois* potvrđeno je u VI. – V. st.: QVROIS № 6, MEOIS SOKIOIS № 9; izvorni završetak *-*ais* skriva se u DEVAS CORNISCAS № 40 (v. § 40), dugo zatvoreno \bar{e} javlja se od kraja IV. st: MARTSES *Marsis* № 11, FALERIES № 12, a od početka II. st. -*eis* je potvrđeno bezbroj puta: FACTEIS № 64, CASTREIS № 68, EEIS № 69.2.25.
- Nom. pl. II. deklinacije (v. § 67): završetak -*oi* potvrđen je samo u salijskim pjesmama: *pilumnoe poploe*. Prvi primjer grafije E je s kraja IV. st.: SOCIE № 11, kasnije je uobičajeno EI: VIREI № 69.
- U perfektnim završetcima u jednini u 1. i 2. licu izvorno je bio diftong *ai*, u 3. licu *ei* (v. § 87). Na natpisima je često potvrđeno EI u sva tri lica: PETIEI pored GENVI № 67, GESISTEI № 64, FVVEIT № 90, dok je pisanje E rjeđe i često nedosljedno: FVET pored CEPIT № 63.

Kroz iste promjene prošao je i diftong *ai* u srednjem otvorenom slogu (*caedo – incīdo*). Prijelazna faza potvrđena je npr. u INCEIDERETIS № 69.26.

ou

§ 45

Diftong *ou* uvijek je monoftongiziran u dugo \bar{u} već kod najstarijih autora. Na natpisima je redovit do kraja III. st., a nestaje kroz sljedećih stotinjak godina: IOVXMENTA *iūmenta* № 4 (o promjeni $xm > m$ v. § 51), LOVCINA № 29, ABDOVCIT № 62. Prvi primjeri grafije V često su pored OV: LVCIVS, ali LOVCANAM № 62. U osnovi povratnospojne zamjenice *suus* izvorno je bio

diftong (*soy-o-*, usp. SOVEIS *suīs* № 79, SOVOM SOVO *suum suo* № 88) koji je također dao dugo *ū*, ali ono se skratilo pred vokalom (§ 15).

Slično kao u promjeni diftonga *eĭ*, i ovdje je međustupanj bilo dugo zatvoreno *ō*. Na to upućuje nekoliko primjera poput LOCINA *Lūcinae* № 28, LOSNA *lūna* № 49 (obje riječi od korijena **leuk/louk-*, usp. *lūx*), POLOCES *Pollūc-* № 49 pored POLOVCES № 48 iz istog vremena.

Nakon monoftongizacije, znakom OV moglo se bilježiti svako dugo *ū*, v. § 11.

KONSONANTI

Rotacizam

- § 46 Međuvokalno *-s-* postalo je *-r-* (*generis* < **genesis*). Starije stanje očuvano je na natpisima do kraja VI. st.: NVMASIOI *Numerio* № 1, IOVESAT *iurat* № 5, VALESIOSIO *Valerii* № 7, a oblik s rotacizmom prvi put je potvrđen 241. godine: FALERIES № 12. Proces je, međutim, završio prije: antički pisci govore da je *-r-* umjesto intervokalnog *-s-* prvi počeo u svojem gentilnom imenu pisati Lucije Papirije Kras, diktator 339. god., a službeno je tu ortografsku promjenu uveo Apije Klaudije, cenzor 312. god.

Ispadanje *u*

- § 47 Od konsonanata, *u* je najslabije i sklono ispadanju ako nije na samom početku riječi. Iza konsonanta redovito nestaje: tako je SVO DALES № 7 dalo klas. *sodales*. To vrijedi i za početno *qu-* koje se često pojednostavnjuje u *c-*, osobito u osnovama riječi u kojima je početno *quo-* nastalo od starijeg **kue-* (v. § 19). Pokoji natpisni primjeri odražavaju starije stanje: QVOLVNDAM *colendam* № 79. O početnom *du-* v. § 52.
- § 48 Među vokalima (ili diftongom i vokalom) *u* često ispada, osobito ako slijedi “tamni” vokal *o* ili *u*, ili ako su vokali isti. Taj utjecaj glasovnog okružja doveo je do toga da je osnova **deĭuo-* pred nekim nastavcima nakon ispadanja postala *deo-*, a u nekim drugim padežima *u* je ostalo, tako da je osnova nakon promjene *eĭ* > *ī* postala *dīvo-*. Naknadno je objema tim oblicima dana potpuna paradigma, s tim da u klas. lat. *deus* znači “bog”, a *divus* je pridjev “božanski”. Na kraju je i u potonjoj osnovi ispalo *u*, tako da postoji i oblik *dīus*.

Na dva prastara natpisa iz VI. st. još se čuva intervokalno *u* u riječima u kojima nije potvrđeno u kasnijem latinskom: DEIVOS № 5, KAVIOS *Gaius* № 8 (i u

klasičnom trosložno). Prva potvrda ispadanja je na natpisu № 14 iz početka 2. pol. III. st.: DEINA, DINAI *divina*, -ae, ali u toj je riječi u gradskom latinskom *y* uvijek stajalo. Iz tog ili malčice starijeg vremena je GNAIVOD na natpisu № 62 s očuvanim *y*, ali moguće je da se tu radi samo o konzervativnoj grafiji vlastitog imena. Što se tiče najstarije rimske književnosti, ona se po očuvanosti intervokalnog *y* ne razlikuje od klasičnoga latinskog.

Ispadanje konsonanata na kraju riječi

Završno -*d* iza dugog vokala još je ponegdje očuvano kod najstarijih rimskih § 49
 autora (*intereād* Andronik, *Troiād* Nevije). Kod Plauta ga nalazimo samo u akuzativnim / ablativnim oblicima *mēd*, *tēd* pred vokalom; pred konsonantom je *mē*, *tē*. Prva natpisna potvrda ispadanja koju možemo datirati je iz 241. god.: LVTATIO, MANILIO (№ 12). Sljedećih stotinjak godina završno -*d* postaje sve rjeđe, a od sredine II. st. sasvim je iznimno, i tu se vjerojatno radi o grafijskim arhaizmima.

Završno -*d* bilo je u nastavcima ablativa jednine svih deklinacija (uključujući pokazne zamjenice i spomenute oblike *mēd*, *tēd*, *sēd*): SENTENTIAD № 69.8.17.21, FILIOD № 77, (v. §§ 60, 66, 74, 77, 79); u prilogama na -*ē*: RECTED № 80, FACILVMED № 69.27 (v. § 70); u nekim prijedlozima (s izvorno ablativnim nastavkom): EXSTRAD, SVPRAD № 69 (v. § 60); u imperativnim nastavcima -*tō*, -*ntō*: SALVETOD № 2, STATOD № 5, DATOD, SVNTOD № 14 (v. § 91).

O promjeni -*d* > -*t* u sekundarnim nastavcima 3. lica sg. v. § 84.

Konsonanti -*m* i -*s* na kraju riječi slabije su se izgovarali. To se vidi iz latinske § 50
 metrike, jer završno -*m* ne sprečava eliziju, a kod arhajskih pjesnika završno -*s* ne mora tvoriti poziciju, usp. Enijevo *Ancus reliquit* – ∪ ∪ – ∪ (*ap.* Fest. 388, 6). Isto vrijedi za glagolske nastavke -*t* i -*nt*. Na natpisima iz III. i II. st. -*m*, -*s*, -*nt* često se ne pišu (v. § 9). U kasnom latinskom ti su se konsonanti na kraju riječi ponovno slabije izgovarali (jedna od pojava zajedničkih ranom i kasnom latinskom u opreci prema klasičnomu) i na kraju potpuno nestali.

Pojednostavnjivanje konsonantskih skupina

-(*k*)s- pred konsonantom

Konsonantska skupina, u kojoj je prvi član -(*k*)s-, a drugi bilo koji konsonant osim bezvučnih *p*, *t*, *c*, *s*, *f*, pojednostavnjuje se tako da -(*k*)s- nestaje uz duljenje prethodnog vokala. Školski primjeri toga su prefiksi *dis-* i *ex-*: *discedo distineo* ali *dīgero dīduco dīmoveo*, *ēxtinguo ēxpeto* ali *ēdico ēbibō*; isto tako nom. sg.

§ 51

zamjenice *īdem* < **is-dem*. Ta se promjena počela događati prije početka književnosti: rimski gramatičari znaju tek za dva-tri starija oblika, od kojih je jedan iz Andronika (*dusmo in loco*, gdje *dusmo* znači *dūmōso*, od *dūmōsus* “dračevit”, *ap. Paul. ex Fest. 59, 3*). S natpisa znamo još nekoliko starijih oblika od VI. st. (IOVXMENTA *iūmenta* № 4, COSMIS *cōmis* № 5) do sredine III. st. (LOSNA *lūna* № 49 < **louksna*, EXVEHITO *ēvehito* № 14). Moguće je da se u prefiksima -s- u izgovoru očuvalo duže, tako da oblici iz početka II. st. kao EXDEICENDVM № 69.3, za *ēdic-*, DISMOTA № 69.30 za *dīm-* ne moraju biti konzervativna grafija.

§ 52 *du-*

Početno *du-* pojednostavnjuje se u *b-*. Stariji oblici potvrđeni su na nekoliko natpisa: DVENOS DVENOI № 5, DVONORO № 63 (o promjeni *ue* > *uo* v. § 19). Proces je počeo najkasnije u prvoj polovini III. st., kako je suditi prema jednom mjestu kod Cicerona (*orator* 153): *Duellium eum qui Poenos classe devicit Bellium nominaverunt* (*Duellius/Bellius* je bio konzul u 1. punskom ratu, 260. god.). Kod starijih pisaca od Andronika do Enija još sporadično susrećemo oblike s *du-* pored uobičajenijeg *b-*, npr. Plautovo *arte duellica* (*Epid.* 450) pored *bellum*, a posljednji natpisni primjer je iz 186. god.: DVELONAI *Bellonae* № 69.2.

§ 53 *dj-*

Početno *dj-* pojednostavnjuje se u *j-*: u *Iūpiter Iuppiter Iovis* < **djious-pāter*. Indoeuropski korijen **djū/dju* i brojne njegove prijevodne varijante dale su latinsko *dies*, *divus*, *deus* (v. § 48), grčko *Ζεύς*, sanskrtsko *Dyaus* itd. Stariji oblici s *dj-* na natpisima su potvrđeni sve do početka II. stoljeća (DIOVO(S) DIOVIS № 15, № 29-30), u književnosti ih nema.

§ 54 *gn-*

Početno *gn-* pojednostavnjuje se u *n-* na početku riječi, a ostaje u složenicama (*natus*, *nosco*, ali *prognatus*, *cognosco*). Stariji oblici (GNATVS № 65, GNOSCIER *nosci* № 69.27) na natpisima su uobičajeni do kraja II. st., u arhajskoj književnosti također su redoviti do Lukrecija, a poslije samo kao stilski arhaizmi. Skupina je ostala nepromijenjena u imenu *Gnaeus*.

§ 55 *ss, ll*

Dvostruko *ss* pojednostavnilo se u *s*iza dugog vokala ili diftonga. Već kod Plauta su iznimni stariji oblici kao *promissimus*, ali npr. natpisno CAVSSA naći ćemo od uvođenja *geminata*, pa i u carsko doba.

Isto vrijedi za dvostruko *ll*, koje se u približno isto vrijeme pojednostavnjuje iza diftonga, ali stariju grafiju srećemo i poslije (PAVLLVM na natpisu № 88 iz I. st.). Slično se dogodilo u skupini *-illi-*: *mille*, ali *milia*; na grafiju MILLIA također se nađe još u doba carstva.

Sporadične promjene *d > r*, *r > d*

Promjena *d > r* u latinskom je potvrđena samo nekoliko puta (*arvehant* za *advehant* kod Katona, *arferia* “voda za prinose” < *ad-fer-*, *arcesso* < *ad-cesso*, možda i *arbiter*, ako je od *adbītere* “pristupati”). S natpisa su poznati primjeri APVR FINEM № 11, ARVORSV(M) № 13, № 69.24, ARFVISE № 69.21 (i kratica ARF(VERVNT) № 69.1). Kako se vidi, promjena je zahvatila samo prijedložno odn. prefiksarno *apud* i *ad*. § 56

Na dva nerimska natpisa završno *-r* piše se *-D*: OPEINOD DEVINCAM № 47, PRETOD DE № 80. Budući da u oba slučaja sljedeća riječ počinje na *d-*, moglo bi se pretpostaviti da se time ortografski bilježi prirodna asimilacija *-r d- > -d d-* na granici riječi. Međutim, u novije vrijeme nađeni su primjeri promjene završnog *-r > -d* u faliskičkom jeziku (*pretod pis* = lat. *praetor quis*), tako da je vjerojatno riječ o nekom dijalektizmu; slične su tendencije bile i u umbrijskom.

OBLICI

IMENICE

I. deklinacija

Nom. i ak. sg.

§ 57

Za praitalski i pralatinški treba pretpostaviti završetke *-ā odn. *-ām s dugim ā, naslijeđene iz indoeuropskoga. U klasičnome latinskom a je u tim nastavcima kratko, ali ne znamo kad je došlo do kraćenja, jer nam to ne omogućava niti ortografija niti metrika. Proces se vjerojatno odvijao kad i jambsko kraćenje (§ 16). Akuzativni završetak može se, naravno, pisati bez završnog -m: TAVRASIA CISAVNA № 62.

Gen. sg.

§ 58

Genitivni nastavak -ās (< ie. *-ā-es) u latinskom se očuvao samo kod najstarijih rimskih autora i u nekim frazama kao *pater familias*. Vrlo star natpisni primjer je TITA VENDIAS № 3 (prva riječ pisana je bez završnog -s).

Uobičajen, izvorno dvosložni završetak -āī (nastao dodavanjem genitivnog završetka -ī iz II. deklinacije na a-osnovu) izjednačio se s diftongom aī (v. § 39-40), koji se piše na dva načina (§ 10), ponekad jedan do drugoga: PVL CRAI FEMINAE № 88.

U I. st., osobito u Kampaniji, potvrđen je nastavak -aes: AVONIAES № 84, DIANAES № 94, PESCEAIAES LAVDICAES № 96. Nastavak izgleda kao kombinacija dvaju gore spomenutih genitivnih nastavaka, a nije isključen ni utjecaj grčkoga genitivnog nastavka za a-osnove -ης.

Dat. sg.

§ 59

U dativnom nastavku, nastalome od *-ā-eī, izvorno je bio dugi diftong: -āī. Na nekim natpisima umjesto njega nalazimo -A: MATVTA № 32, DIANA № 34-35. To je dijalektalna (nerimska) pojava, o kojoj v. § 40.

U većini dijalekata, a tako i kod prvih rimskih pisaca, završetak -āī skraćen je u -aī, a u nekim je dijalektima zabilježena monoftongizacija (stara – v. § 39): DIANE № 33 (zanimljivo je da je taj natpis nastao u više-manje isto vrijeme i na istom mjestu kao oni koji dativ I. deklinacije bilježe kao -A, v. № 31-33).

§ 60 ***Abl. sg.***

Latinski (i italski, naslijeđen iz ie.) završetak *-ādpisao* se do II. st. (§ 49): PRAIDAD № 24-25, SENTENTIAD № 69, № 80. Neki su prilozi (koji su naknadno postali prijedlozi) također po postanku ablativi I. deklinacije: EXSTRAD, SVPRAD № 69.

§ 61 ***Nom. pl.***

U klasičnom završetku *-ae* također je izvorno bio dugi diftong *āi*, koji se skratio kao u dat. sg. Natpisi № 31-32 taj završetak bilježe kao *-A*: MATRONA. Tu se vjerojatno radi o istom pojednostavnjenju diftonga kao u dat. sg. (§§ 40, 59; na natpisu № 32 MATRONA nom. pl. stoji pored MATVTA dat. sg.). Nije, međutim, isključeno da iza *-A* u MATRONA stoji završetak *-ās* (uz nepisanje završnog *-s*), koji je bio u osko-umbrijskim jezicima, a u latinskom je potvrđen kod Pomponija (*ap. Non. 500, 26*): *laetitias insperatas*, kao i u zamjeničkom QVAS *quae* № 84.

§ 62 ***Dat. i abl. pl.***

I u ovom je završetku izvorno bio dugi diftong: *-āīs*, pojednostavnjen u nekim dijalektima (kao u dat. sg. i nom. pl., v. § 40): DEVAS CORNISCAS № 40. U većini dijalekata taj se diftong skratio i izjednačio s *eī* (SOVEIS AASTVTIEIS № 79), koje se pretvorilo u dugo zatvoreno *ē* (MARTSES № 11) i na kraju izjednačilo s dugim *ī* (§§ 11, 44).

Završetak *-abus* tu i tamo nademo kod najstarijih autora (*dextrabus* kod Andronika *ap. Non. 493, 16*), u klasičnom samo u frazama tipa *filiis et filiabus*; školskim (književnim) primjerima možemo dodati natpisno (CON)LIBERTABVS № 97.

II. deklinacija

§ 63 ***Nom. i ak. sg.***

Stariji završetci *-os* i *-om* (v. § 29): MANIOS № 1, DONOM № 8, № 11 često se pišu bez završnog konsonanta (§ 9), kao i mlađi *-us* odn. *-um* (DONO / DONOM / DONVM / DONV na bezbroj natpisa).

SAKROS *sacer* № 4 na natpisu iz kraljevskog vremena potvrđuje da su pridjevi na *-er* nastali od *-ros* sinkopom (§ 32).

Završetak *-is* za *-ius*, potvrđen na desetak natpisa (npr. VIBIS *Vibius* № 50) nastao je sinkopom (§ 32), i to vjerojatno pod osko-umbrijskim utjecajem, gdje su takvi nominativi standardni.

Gen. sg.

§ 64

U latinskom, keltskom i vjerojatno venetskom genitiv osnova na *-o-* tvorio se dodavanjem nastavka *-ī* na osnovu bez završnog *-o-*. Kada se diftong *eī* izjednačio s dugim *ī*, taj se genitivni nastavak mogao hiperkorektno pisati EI (§ 11): PILOTIMEI LVCRETEI № 57.

Indoeuropski završetak **-o-sjo*, na koji upućuje grč. (homerski) *-oio* i sanskrito *-asya*, potvrđen je na nekoliko faliskičkih natpisa, ali iz konteksta se nije moglo pouzdano utvrditi radi li se doista o genitivnom nastavku ili o nekoj pridjevskoj tvorbi (sufiksu *-osjo-* bi odgovarao latinski završetak *-orius*). Tek je *lapis Satricanus* (№ 7), otkriven 1977., pokazao da je i ta genitivna varijanta postojala u latinskom: POPLIOSIO VALESIOSIO.

Dat. sg.

§ 65

Dugi diftong u završetku *-ōī* (< ie. **-o-eī*; v. § 42) očuvan je samo u najstarije vrijeme: NVMASIOI № 1, DVENOI № 5. Pojednostavnjen oblik na *-ō* potvrđen je od III. st.: AISCOLAPIO № 29.

Abl. sg.

§ 66

Izvorni završetak *-ōd* sačuvan je na starijim natpisima: IOVESTOD № 4, FILEOD № 8 itd. Oblik bez završnog *-d* prvi je put potvrđen na natpisu iz 241. god.: LVTATIO, MANILIO № 12, ali grafija *-OD* je česta i dosta kasnije, v. § 49.

Nom. pl.

§ 67

Diftong *-oī* u završetku nom. pl. potvrđen je samo u *carmen Saliare: pilumnoe poploe*. Vremenom se *oī* izjednačilo s *eī* koje je (preko *ē*) na kraju dalo *ī*, v. § 44. Tu prijelaznu fazu potvrđuju grafije *-E* (SOCIE № 11, FALESCE № 79) i EI (VIREI № 69.19, FOIDERATEI № 69.19).

Završetak *-EIS*, *-ES*, *-IS* za nom. pl. masc. II. deklinacije (uključujući pokazne zamjenice) dosta se često javlja na natpisima od kraja III. i u II. st. Vjerojatno je nastao tako da se na završetak *-ī* dodalo *-s* analogijom prema konsonantskim osnovama (slično postanku genitivnog nastavka *-aes* u I. deklinaciji, v. § 58): ATILIES SARANES № 60, MAGISTREIS № 71-72, № 79, VERTVLEIEIS LEIBEREIS № 75. Isti nastavak nademo u pokaznim zamjenicama: EEIS № 69.4, HEISCE № 71-72. U starijem književnom jeziku tu i tamo se nađu zamjenički oblici na *-es* (npr. *ques*), imenički nikada.

§ 68 **Gen. pl.**

Završetak *-om* (> *-um*), naslijeđen iz indoeuropskoga, u klasičnom latinskom ostao je fosiliziran u nekim izrazima koji većinom pripadaju administrativno-pravnom jeziku (*sestertium*, *praefectus fabrum*), a nađemo ga i kod pjesnika (*divum hominumque*, Lucret. I 1). Na natpisima ga srećemo do II st. (SOCIVM № 69.7, možda ESALICOM № 11).

Završetak *-ōrum* nastao je analogijom prema I. deklinaciji, a prva je natpisna potvrda s kraja III. st.: DVONORO *bonorum* № 63.

§ 69 **Dat. i abl. pl.**

Izvorni završetak *-oīs* potvrđen je na dva natpisa iz VI. i V. st.: QVROIS № 6, MEOIS SOKIOIS № 9. Diftong se, kao u dat.-abl. pl. I. deklinacije, izjednačio s *eī* (CASTREIS № 68), koje je preko zatvorenog *ē* (FALERIES № 12) prešlo u dugo *ī* (§§ 11, 44).

§ 70 **Prilozi nastali od o-osnova**

Završetak *-ēd* srećemo na par natpisa: FACILVMED № 69.27, RECTED № 80. Prije početka književnosti otpalo je završno *-d* (§ 49), a *ē* se skratilo ako je prilog završavao jambom (§ 16). Po postanku je taj završetak vjerojatno prijevojna varijanta ablativa sg.

III. deklinacija

§ 71 **Nom. i ak. sg.**

Nominativi na *-īs* ponekad završe na *-es* (uz moguće nepisanje završnog *-s*): MILITARE № 24-25, AIDILES № 63. To su dijalektizmi, v. § 36.

Akuzativ i-osnova još završava na *-im* (pisano *-IM*, *-I*): PARTI № 21, PISCIM № 46. Klasični nastavak *-em* nastao je analogijom prema konsonantskim osnovama, a *-im* se zadržalo u nekoliko riječi tipa *turris*.

§ 72 **Gen. sg.**

Nastavak *-is* nastao je od starijeg *-es* (§ 30), sačuvanog npr. u APOLONES *Apollinis* № 21. U indoeuropskom taj je nastavak imao tri prijevojne varijante (*-es*, *-os*, *-s*). Latinski je poopćio *-es*. U nekim dijalektima poopćeno je *-os* (kao u IV. deklinaciji, v. § 77): DIOVOS № 29, koje je dalo *-us* (§ 29): SALVTVS № 16, NOMINVS № 69.7 (oba nastavka jedan do drugoga, bez pisanja završnog *-s*: NATIONV pored DIOVO № 15).

Dat. sg.

§ 73

Latinski je naslijedio ie. dativni nastavak *-ej*, koji se preko zatvorenog *-ē* promijenio u dugo *-ī* (§ 43), i grafija odražava sve tri faze (§ 11): HERCOLE № 16-18, HERCOLEI № 19, № 75, IVNONE SEISPITEI MATRI № 78.

Abl. sg.

§ 74

Konsonantske osnove u abl. sg. završavale su na *-ēd*: LEGED, AIRED, i-osnove na *-īd*: VRBID № 11, OPID № 79. Završetak *-īd* (nakon ispadanja *-d*, v. § 49) preživio je u klasičnom *-ī* (v. niže), dok nastavku *-ēd*, koji bi trebao dati **-ē*, nema traga u književnim tekstovima, već konsonantske osnove imaju oblike s kratkim *-e*, što je po postanku vjerojatno lokativni nastavak.

U starije vrijeme nastavci *-e* i *-ī* su se miješali (i to prije ispadanja *-d*): zato među konsonantskim osnovama nalazimo oblike kao BOVID № 14, COVENTIONID № 69.22 (isto tako VIRTIVTEI № 65, gdje je EI hiperkorektizam za dugo *ī*, v. § 11). S druge strane, imenice koje su pripadale i-osnovama većinom su preuzele nastavak *-e*. Školska pravila, poput onoga da nastavak *-ī* imaju samo imenice tipa *turrīs* ili onoga da pridjevi (uključujući participe prezenta) imaju nastavak *-e* samo kada su supstantivirani, potječu tek od rimskih gramatičara, tako da primjere kao Plautov ablativ *partī* (*Men.* 478) i ne treba uzimati za neke iznimke, o participima prezenta da ne pričamo. Slično vrijedi za nastavak gen. pl. *-um* odn. *-ium*.

Nom. i ak. pl.

§ 75

Klasični latinski u oba padeža ima nastavak *-ēs* (na starijim natpisima nekad pisano bez završnog *-s*: AIDILE № 42, PISAVRESE № 31), ali izvorno je stanje bilo kompliciranije. Konsonantske osnove u nom. su završavale na *-es* < ie. **-es*, u ak. na *-ēs* (< **-ens* < ie. **-ns*); i-osnove u nom. su imale završetak *-ēs* < ie. **-ej-es*, u ak. *-īs* < ie. **-i-ns*. Vremenom su obje vrste osnova poopćile *-ēs* kako u nominativu (kratko *-es* kod konsonantskih osnova, potvrđeno kod starijih scenskih pjesnika, ne mora biti arhaizam, nego rezultat jambskog kraćenja, v. § 16), tako u akuzativu. Akuzativno *-īs* kod i-osnova često nalazimo u starijim književnim tekstovima i na natpisima: AEDIS № 70, OMNIS № 74 (hiperkorektno pisanje *-EIS* u PONTEIS OMNEIS № 70, TRISTEIS № 99, § 11). Taj je završetak ponekad prenesen u nominativ i-osnova: GENTEILEIS nom. pl. № 83, što spominju i rimski gramatičari.

Dat. i abl. pl.

§ 76

O postanku nastavka *-bus* v. § 77.

IV. i V. deklinacija

§ 77 *Gen. sg.*

Završetak *-ūs* nastao je stezanjem od *-u-os*, potvrđenoga u SENATVOS № 69.8.17.21.23 (ZENATVO № 80); o ie. nastavku *-os* v. § 72.

Abl. sg.

Završno *-d* (§ 49) očuvano je u CASTVD № 29-30, DIED № 14b (MAGISTRATVO № 69.12 je pogrešno pisanje za *-VD*).

Dat. i abl. pl.

Nastavak *-bus* nastao je od starijeg *-bos* (v. § 29): TREBIBOS *tribubus* № 59.

§ 78 Ostale deklinacijske posebnosti

Neke promjene tipične za kasni latinski srećemo već na natpisima iz doba republike. To je primjerice eliminacija u-deklinacije: SENATI № 81 gen. sg. (taj oblik, doduše, više je puta zabilježen i u republičkoj književnosti) i srednjeg roda: SAXSOLVS za *saxulum* № 92. Imenica srednjeg roda *viscus*, *-eris* prešla je u o-deklinaciju: VISCVM № 84.32 (iz tog akuzativa ne možemo odrediti je li ujedno postala muškog roda).

Neke pojave, kao dekliniranje imenica konsonantskih osnova po o-deklinaciji, kao HERCLO № 44 (dat. od *Hercules*) i DITE № 85 (vok. od *Dis*, *Ditis*) i nisu tipične za kasni latinski. To još više vrijedi za prelazak u u-deklinaciju: OSSVA № 89 za *ossa*.

ZAMJENICE

§ 79 Osobne i povratna

Ak. i abl. sg. završavaju na *-d* (§ 49): MED № 1, № 5, № 8, № 9, № 10, № 55, № 58, TED № 5, № 47, SED № 16, № 69.13.14, SESED № 79. Oblike *mēd*, *tēd* poznaje još Plaut. Završetak *-ēd* je ablativni, a kako je dospio u akuzativ nije sasvim jasno.

Dat. sg. završavao je na *-ej* (SIBEI № 67, № 69.4, № 97), koje je preko § 80 zatvorenog *-ē* (TIBE № 64) postalo dugo *-ī* (§ 43). Oblike *mihī*, *tibī*, *sibīs* dugim *-ī* ponekad je koristio Plaut, inače se završno *-ī* skratilo (jamsko kraćenje, § 16).

U dat. i abl. pl. u završetku je također bio diftong *eī*: VOBEIS № 69.29, koji je dao dugo *ī*. Ono se nije skratilo kao u sg., jer riječi *nōbīs* i *vōbīs* nisu jamske.

Pokazne

Arhajski oblici pokaznih zamjenica pokazuju iste glasovne i ortografske posebnosti kao oblici imenica I. i II. deklinacije, po kojoj im se većina padeža sklanja (npr. EI za dugo *ī* u EEIS № 69.5, ablativno *-d* u EAD № 69.24 itd.). O oblicima za nom. pl. masc. na *-eis* (EEIS № 69.4, HEISCE № 71-72) v. § 67. § 81

Zamjenica *hic* često ima neapokopiranu česticu *-ce* (§ 33): HOCE ak. sg. neut. № 69.26, № 77, abl. sg. neut. № 13, HAICE *haec* ak. pl. neut. № 69.22, ak. sg. masc. HONCE № 14, isto tako u priložnim oblicima: HEICE № 93, HINCE № 70. Tu česticu, apokopiranu ili ne, nalazimo u oblicima u kojima se u klasičnom javlja samo iznimno: HASCE *has* № 74, № 76, HORVNC № 88, a ponekad se dodaje na druge pokazne zamjenice: ILLANC *illam* № 84.6.8.40. Oblike kao *hisce*, *hosce*, *horunc*, *illanc*, *istunc* često još upotrebljavaju stari pisci.

Dugo *ī* u lokativnom zamjениčkom prilogu *hīc* postalo je od diftonga *oi*. Takav je stariji oblik potvrđen u HOI № 8 (možda i № 4), začudo bez pokazne čestice. O postanku mladih oblika HEIC i HIC v. § 44.

Odnosne, upitne i neodređene

Latinski je iz indoeuropskoga (po jednom od više mogućih tumačenja) naslijedio osnovu **kwo-* za odnosne zamjenice, a **kui-* za upitne i neodređene. Već u pralatskom došlo je do kontaminacije tih dviju osnova, tako da se u klasičnom razlikuju samo u nom. sg. (masc. odnosna i neodređena *quis*, upitna *quī*, fem. odnosna i upitna *quae*, neodređena *qua*, neut. odnosna *quod*, upitna i neodređena *quid*) te u nom. pl. srednjeg roda (odnosna i upitna *quae*, neodređena *qua*). U starijem latinskom razlikuju se još u nekim padežima. § 82

Nom. sg. masc. odnosne zamjenice nastao je od osnove **kwo-* i čestice **i* (kao umbrijsko *poi*). Taj najstariji oblik nalazimo dvaput na natpisu № 4: QVOI (pisano QOI № 5). Tako nastao diftong *oi* na kraju riječi izjednačio se s *ei* (QVEI № 62, № 64, № 65.4), da bi preko zatvorenog *ē* (QVE № 86) konačno prešao u dugo *ī* (v. § 44.)

Arhajski gen. sg. QVOIVS № 62, № 91 nastao je od **kwoi-* (upitne/neodređene osnove u prijevojnoj punini O) i genitivnog zamjениčkog nastavka **-ios*. Klas. *cuius* nastalo je nakon promjene početnog *qu-* > *c-* (§ 47) i diftonga *oi* > *ū* (§ 41), koji se skratio pred vokalom (§ 15). Slično je nastao dat. sg. QVOIEI № 65, u kojemu se završni diftong promijenio u dugo *ī*, koje se zatim skratilo (jamsko kraćenje, § 16). Oba starija oblika, *quoius* i *quoi*, nademo i u književnim tekstovima iz doba republike.

§ 83 Abl. sg. neodređene i upitne osnove kod starijih je autora mogao glasiti *quī*. Krajem republike ostao je fosiliziran u značenju “zašto?” ili “kako to?”, a po svemu sudeći bio je ablativni oblik na *-īd* (kao kod imeničkih i-osnova, v. § 74). U tom je slučaju pisanje *-EI* u natpisnom QVEI № 65 hiperkorektizam (§ 11).

Nom. pl. neodređene i upitne osnove *quēs* tri-četiri puta nalazimo kod starijih pisaca, a spominju ga i antički gramatičari. Natpisni primjer je QVES № 69.3.24. I taj se oblik može povezati s i-osnovama (**-eǵ-es*, v. § 75). Na istom natpisu pored njega nalazimo odnosni oblik QVEI № 69.2.4.24, iz čega se jasno vidi razlika neodređene i odnosne zamjenice: SEI QVES ESENT QVEI. Taj odnosni oblik (potvrđen i drugdje, npr. № 68, № 79) ima isti završetak kao nom. pl. o-deklinacije.

O nom. pl. ženskog roda QVAS № 84 v. § 61.

GLAGOLI

§ 84 Nastavci i završetci

Latinski je, kao i svi italski jezici, dosta promijenio indoeuropski glasovni sustav. Tako je eliminirao razliku između primarnih nastavaka (za indikativ prezenta i futur, koji je u ie. u stvari bio poseban glagolski vid, a ne vrijeme) i sekundarnih (za sve ostale oblike osim perfekta i imperativa, koji su imali posebne nastavke). U klasičnom je razlikovanje primarnih i sekundarnih nastavaka svedeno na 1. lice sg.: primarno *-ō* < ie. **-ō*, sekundarno *-m* < ie. **-m*. Tomu je jednim dijelom morala doprinijeti apokopa (§ 33), zbog koje su se primarni nastavci **-mī*, **-sī*, **-(n)ti* izjednačili sa sekundarnima **-m*, **-s*, **-(n)t* (indikativni nastavak *-m* u *sum* nastao je apokopom od ie. primarnog atematskog nastavka **-mī* i to je jedini latinski glagol koji ga je zadržao). Neapokopirani nastavak poznat je samo iz jednog primjera: *tremonti* za klas. *tremunt* u *carmen Saliare*.

Iako se nakon apokope primarni i sekundarni završetak za 3. lice sg. formalno izjednačio, u izgovoru je ostala nekakva razlika. Na to upućuje njihovo pisanje na najstarijim natpisima. Primarni se piše *-T*: IOVESAT № 4, MITAT № 5, № 8, a sekundarni (uključujući perfektni) *-D*: FHEFHAKED № 1, ESED, KAPIAD № 4, SIED № 5, FECED № 5. Slično je na nekima oskičkim natpisima. Kad se dogodilo potpuno izjednačenje teško je odrediti. Prvi primjer pisanja *-T* za sekundarni nastavak potječe iz 2. pol. IV. st.: DEDIT № 10, ali tada izjednačenje vjerojatno još nije bilo sasvim gotovo, jer na istom natpisu piše FECID. Sljedeća i ujedno posljednja potvrda pisanja *-D* je s početka III. st. ili nešto prije: FECED № 58.

Na starijim natpisima tematski vokal *-e/o-* u jednosložnim završetcima još nije § 85
oslabio u *-i* odn. *-u-* (v. § 29-30): 3. l. sg. DEDET № 24-25, № 27, № 39, № 80,
FVET № 63; 3. l. pl. DEDERONT № 41, SONT № 74.

Kod najstarijih pjesnika prezentski nastavak za 3. l. pl. kod jednosložnih osnova § 86
može glasiti *-nunt: redinunt obinunt prodinunt* za *red- ob- prod-eunt, ferinunt* za
ferunt, explenunt za *expleunt*. Tu i tamo na takav oblik nađemo i na natpisima:
DANVNT *dant* № 75.

Nastavci za 1. i 2. l. sg. perf. završavaju dugim *-ī*, koje je nastalo od ie. **-ai* § 87
(§ 44). Prijelazni glas *eī* zabilježen je npr. u PETIEI № 67, GESISTEI № 64.

Slično se dogodilo u 3. l. sg. perf., u kojem je *-īt* nastalo od *-eīt*: REDIEIT № 76,
FVVEIT № 90. Za taj nastavak s dugim *-ī* znamo npr. iz Plauta. Inače su u
latinskom u tom padežu redoviti oblici s kratkim *-i-*, nastali od *-et* (v. § 85), što
je izvorno bio završetak 3. l. sg. tematskog aorista.

Latinski je u početku imao dva nastavka za 3. l. pl. perf.: *-ēre* (s dugim *-ēr-*) i § 88
-erunt (s kratkim *-er-*). Na natpisima iz doba republike nastavak *-ēre* je češći
(nekada su jedan do drugoga – CONSOLVERVNT № 69.1 pored CENSVERE
№ 69.3.9.18), dok se u klasičnom latinskom upotrebljava samo iz metričkih ili
stilskih razloga (arhaizam). Postanak tog nastavka nije sasvim jasan, ali završno
-e moglo bi nastati od izvornoga *-i*, potvrđenoga u DEDERI № 21. Teško je
utvrdivo kakve veze s tim nastavkom ima oblik STETERAI № 7, koji bi također
trebao biti 3. l. pl. perf.

Završetak *-erunt* (s kratkim *-e-*), koliko vidimo iz metričkih tekstova, već
početkom književnosti bio je potisnut završetkom *-ērunt*. Oblike s kratkim
-e- nađemo kod pjesnika od Plauta do carskog vremena, ali samo sporadično;
jedino su kod Lukrecija gotovo jednako česti kao oni s dugim *-ē-*. Natpisi nam
ne daju odrediti duljinu vokala, ali ako je suditi prema oblicima DEDRON № 18
i DEDRO(T) № 31-32, što su svakako sinkopirani oblici onoga što bi u klasičnom
glasilo *dederunt* (uz nepisanje završnog konsonanta ili konsonantske skupine),
završetak *-erunt* je stariji (sinkopa zahvaća samo kratke vokale, v. § 31), a *-ērunt*
je moralo nastati kontaminacijom *-ēre* i *-erunt*. Čini se sigurnim da je završetak
-ērunt ostao ograničen samo na književni jezik, jer romanski jezici upućuju na
-erunt s kratkim *-e-*: tal. *fecero* (s naglaskom na prvom slogu i pretposljednijm
slogom kratkim) od lat. *fecerunt*. To je jedna od više značajki koje stari latinski
dijeli s kasnim, ali ne i klasičnim ili, u ovom slučaju, književnim općenito.

§ 89 Oblici kao SIED № 5, SIET № 14, SIENT № 69.30 za konjunktiv prezenta (izvorno optativ) glagola *esse* česti su i u starijoj rimskoj književnosti. U klasičnom su prevladali oblici s *-ī*, nastali analogijom prema *simus*, *sītis*, gdje je *-ī* bilo izvorno.

Sigmatski optativi (ili futuri) su i tvorbe kao FAXIT № 13, VIOLASIT № 14. I takvi su oblici česti kod starijih autora, a nađemo ih i kod klasičnih.

§ 90 Pasivni nastavak za 2. l. sg. -RVS nađemo na par natpisa: POLLICIARVS № 84.15, SPATIARVS № 99. Postanak klasičnog nastavka *-ris* nije sasvim jasan (u starijoj književnosti češći je nastavak *-re*), ali čini se da su *-ris* i *-rus* prijevojne varijante istog nastavka *-res* odn. *-ros* (§ 29-30). Slična je dijalektalna pojava nastavak *-os* za g. sg. III. dekl. (§ 72).

§ 91 Klasični imperativni nastavci *-tō*, *-ntō* još čuvaju završno *-d* (§ 49): SALVETOD № 2, STATOD № 5, SVNTOD № 14.

O “oskoidnim” oblicima FVN DATID PROIECITAD PARENTATID v. bilj. uz № 13.

§ 92 Pasivni prezentski infinitiv, kao i u starijoj književnosti, često završava na *-ier*: VTIER № 64, FIGIER № 69.27, GNOSCIER № 69.27. O završetku *-rī* v. bilj. uz PACARI № 5.

§ 93 Kod starijih autora konjunktivi na *-am*, *-as*, *-at* itd. ne moraju se tvoriti isključivo od prezentske osnove, nego ti završetci mogu stajati iza korijena, usp. Plautovo *ne attigas* (*Bacch.* 445), *ne advenat* (*Pseud.* 1030). Po postanku su to konjunktivi aorista tvoreni od korijena sa sufiksom *-ā*. Uglavnom imaju značenje konjunktiva perfekta i česti su uz negaciju *ne*. Natpisne potvrde mogle bi biti ATIGAS № 53, ATICA № 54 *attigas* (ukoliko se ne radi o nepisanju *-n-* pred konsonantom, v. § 9, u kojem slučaju bi ti oblici bili konjunktiv prezenta, ali on stilski manje odgovara zabranama na natpisima).

Ostale glagolske posebnosti

§ 94 Neki glagolski korijeni tvorili su osnove drugačije nego u klasično vrijeme. Tako su se glagoli *mitto* i *dedo* konjugirali po I. konjugaciji: MITAT *mittit* № 5, № 8, DEDA *dedit* № 32 (kontekst isključuje konjunktive prezenta), *pario* po IV. konjugaciji: PARI *pare* № 9. Slično tomu, glagol *cedo* glasio je *ceduo* (po III. konjugaciji), kako pokazuju oblici CEDVES i CEDVAS № 61. Neočekivan je i prijevojni stupanj u obliku ESOM za *sum*, v. bilj. uz № 9. Nestandardni oblik perfektne osnove je FHEFHAKED № 1.

Neki su se glagoli upotrebljavali u malo drugačijem značenju: tako je *stare* moglo značiti “postavljati” (STATOD № 5, STETERAI № 7), *parere* “uzimati” (PARI № 9).

Na natpisima s kraja republike ponekad sretnemo glagolske tvorbe tipične za § 95 one iz kasnog, “vulgarnog” latinskoga. Najbanalniji su slučajevi tvorbe tipa *saltare, cantare*, izvedene od osnove participa perf. pas. glagola *salere* odn. *canere*, te aktivni oblici umjesto deponentnih. Takvi su oblici, očekivano, potvrđeni na natpisima koje nisu pisali ljudi iz obrazovanijih slojeva. Primjer je natpis № 84 s oblicima ADIVTARE za *adiuvare*: (red 28) i CONTEMPLARE za *contemplari* (r. 45). Slično je SERMONARE № 85 za *sermo(ci)nari*.

DODACI

INDEX VERBORVM

A

AARA *ara* № 83
AASVTIEIS *astutiis* № 79; § 12, 62
ABDOVCIT *abducit* № 62; § 45
ABEI *abi* (imperat.) № 88
ACHERVOSIAM *Acherusiam* № 8412
ACI(dinus) *Acidinus* № 36
ACIPTVM *acceptum* № 79; § 27, 35
ACTIA *Angitiae* (dat.) № 11; § 40
ADESENT *adessent* № 696.9.18
ADIESE *adis* № 697
ADIESENT *adissent* № 698
ADIESET *adisset* № 6917
ADIVTARE *adiuvare* № 8428; § 95
ADQVE *atque* № 74; § 13
ADVORSVM *adversum* № 14b; § 20
AEDIS *aedes* (ak. pl.) № 70; § 75
AETATEI *aetati* № 79
AEVM *aevum* № 99
AF *ab* № 70
AFLEICTA *afflicta* (abl. sg. fem.) № 75
AGED[AI] *agendae* (dat.) № 79; § 9, 28
AHENAM *ahēneam* № 6926
AHVIDIES *Avidius* № 9
AIDE *aedem* № 63
AIDICIO *Aedicius* № 42
AIDILE *aediles* № 42; § 75
AIDILES *aedilis* (nom. sg.) № 63; § 36, 71
AIDILIS *aedilis* № 62, 63
AIQVOM *aequum* № 6926
AIRE *aere* № 41
AIRED *aere* § 74
AISCOLAPIO *Aesculapio* № 20; § 65
ALERIA *Aleriam* № 62; § 24
ALIQVIT *aliquid* № 8427
ALIXENTROM *Alexandrum* № 51
AMVCES *Amycus* № 49
AMVCOS *Amycus* № 48; § 6

ANTIOCO *Antiochum* № 66
ANVA *annua* № 14; § 6
APOLENE *Apollini* № 23
APOLONE *Apollini* № 22
APOLONES *Apollinis* № 21; § 23, 30, 72
APRVFENIO *Aprufenius* № 41
APVR *apud* № 11; § 56
APVT *apud* № 85; § 13
ARDVOM *arduum* № 74
ARF(VERVNT) *adfuerunt* № 691; § 56
ARFVISE *adfuisse* № 6921; § 56
ARIMENESI *Ariminensi* № 36; § 9
ARVORSV *adversum* № 13; § 56
ARVORSVM *adversum* № 6924; § 56
ASOM *assum* № 46
AST *ast, at* (?) № 5
ATHENEIS *Athenis* № 73
ATICA *attigeris* № 54; § 23, 93
ATIGAS *attigeris* № 53; § 23, 93
ATILIES *Atilii* (nom. pl.) № 60; § 67
ATOLERO *attulerunt* № 11; § 26
AVONIAES *Avoniae* (gen. sg.) № 844.19-25; § 58

B

BACANAL *Bacchanal* № 693.4; § 6
BACANALIA *Bacchanalia* № 6928
BACANALIBVS *Bacchanalibus* № 692
BACAS *Bacchas* (ak. pl.) № 697
BALINEARIVM *balnearium* № 74
BICOLEIO *Biculeius* № 27
BOVID *bove* № 14; § 74
BRAT *gratia* № 44-45

C

CAILAVIT *caelavit* № 50
CALECANDAM *calicandam* № 74; § 23
CAPTO *captum* № 12

CAPVTALEM capitale *№* 6925; § 23
 CASTOREI Castori *№* 6; § 43
 CASTREIS castris *№* 68; § 44, 69
 CASTVD castû *№* 29, 30; § 77
 CAVSSA causa § 55
 CEDITO caedito *№* 14; § 23, 39
 CEDRE caedere *№* 14; § 31, 39
 CEDVAS cedas *№* 61; § 94
 CEDVES cedes *№* 61; § 94
 CEIP cip(pus?) *№* 11
 CEIVIS civis *№* 697
 CEMVCI Gemucii *№* 54
 CERERVS Cereris *№* 72
 CESOR censor *№* 63
 CESTIO Cestius *№* 17
 CESULA Caesula (?) *№* 33; § 39
 CISAVNA Cisaunam *№* 62; § 57
 CLOVL[I] Cluili (gen. sg.) *№* 86
 COECI coegi *№* 46
 COERAVIT curavit *№* 93; § 41
 COFECI confeci *№* 46; § 9
 COIIVCI coniugi *№* 94; § 5
 COIRAVERE curaverunt *№* 72; § 10
 COIRAVERONT curaverunt *№* 79; § 29
 COIRAVIT curavit *№* 74; § 41
 COMOINE[M] communem *№* 6911; § 41
 COMVIVIA convivia *№* 79; § 13
 COMVOVISE comvovisse *№* 6913; § 13
 CONIOVRA[SE] coniurasse *№* 6913
 CONLEIBERTIS conlibertis *№* 97
 CONLIBERTABVS *№* 97; § 62
 CONPROMESISE compromississe *№* 6914;
 § 36
 CONQVAEISIVEI conquisivi *№* 70
 CONSOL consul *№* 43, 62, 63; § 29
 CONSOLIBVS consulibus *№* 12; § 26
 CONSOLVERVNT consuluerunt *№* 691;
 § 26, 88
 CONSPONDISE conspoudisse *№* 6913; § 13
 CONTEMPLARE contemplari *№* 8445;
 § 95
 CORINTO Corintho *№* 76; § 6
 CORNISCAS Corniscis *№* 40; § 40, 44, 62

CORONICEI Cornici *№* 39; § 34
 COSENTIONT consentiunt *№* 63, § 29
 COSMIS cômis *№* 5; § 51
 COSOL consul *№* 36, 63; § 9, 29
 COSOLERETVR consuleretur *№* 696.9.18
 COVENTIONID contione *№* 6922; § 74
 CRATIA gratia *№* 15
 CVANDO quando *№* 80; § 4
 CVNCAPTVM conceptum *№* 80; § 27, 37

D

DA dat *№* 33; § 9
 DANVNT dant *№* 75; § 86
 DATOD dato *№* 14 (bis); § 49
 DATV datum *№* 80; § 9
 DECORAAT decorat *№* 98; § 12
 DECREIVIT decrevit *№* 68
 [DE]CVMA decima (abl. sg.) *№* 75; § 23, 25
 DEDA dedit (prez.) *№* 32; § 94
 DEDE dedit *№* 26, 55; § 30
 DEDERI dedere (3. pl. perf.) *№* 21; § 88
 [D]EDERO dederunt *№* 17; § 9
 DEDERONT dederunt *№* 41; § 9, 29, 85
 DEDET dedit *№* 24-25, 27, 39, 63, 80;
 § 30, 85
 DEDI dedit *№* 15; § 9
 DEDRO dederunt *№* 32; § 31, 88
 DEDRON dederunt *№* 18; § 31, § 88
 DEDROT dederunt *№* 31; § 31, 88
 DEICERENT dicerent *№* 694; § 43
 DEICO dico *№* 88
 DEILEXIT dilexit *№* 88
 DEINA divina *№* 14; § 47
 DEIVAE divae *№* 81
 DEIVOS deos *№* 5; § 43, 47
 DEVAS divis *№* 40; § 40, 44, 62
 DIANA Dianae (dat.) *№* 34-35; § 59
 DIANAES Dianae (gen. sg.) *№* 94; § 58
 DIANAI Dianae (dat.) *№* 77
 DIANE Dianae (dat.) *№* 33; § 39, 59
 DIDET dedit *№* 44; § 30
 DIED die *№* 14b; § 77
 D[IF]EIDENS diffidens *№* 75

DINAI divinae № 14; § 47
 DIOVIS Iovis № 30; § 53
 DIOVO Iovis № 15; § 53, 72
 DIOVOS Iovis № 29; § 53, 72
 DISMOTA dîmota № 6930; § 51
 DITE Dis (vok. sg.) № 85; § 78
 DONO donum № 16, 22, 23, 28, 31-32; § 63
 DONOM donum № 8, 11, 15, 20, 27, 39, 45; § 63
 DONV donum № 17, 26, 33, 75; § 63
 DVELONAI Bellonae (gen. sg.) № 692; § 10, 52
 DVENOI bonô (dat. sg.) № 5; § 19, 42, 52, 65
 DVENOS bonus № 5; § 19, 52
 DVNO donum № 44; § 37
 DVONORO bonorum № 63; § 19, 29, 52, 68

E

EAD eâ № 694; § 81
 ECO ego № 3; § 5
 EDE eisdem № 16
 EEIS eî (nom. pl. masc.) № 694; § 67, 81
 EEIS eîs (abl. pl. fem.) № 695.25; § 81
 EIDEM îdem (nom. pl.) № 72
 EIDEM îdem (nom. sg. masc.) № 70 (bis); § 11
 EINOM exitum (?) № 5
 EIRE ire № 73
 EITVR itur № 74
 EN in № 5, 11; § 18
 ENDO in № 5; § 18
 EOD eô № 14
 ESE esse № 694, 74
 ESED erit (esset) № 4; § 30, 84
 ESENT essent № 693.4.5.24; § 83
 ESET esset № 6910
 ESETIS essetis № 6923
 ESOM sum № 9; § 94
 ESTOD esto № 13
 EXDEICATIS êdicatis № 6922
 EXDEICENDVM êdicendum № 693; § 28, 51
 EXSEAT exeat № 8441

EXSTRAD extra № 6916.28; § 14, 49, 60
 EXVEHITO êvehito № 14; § 51

F

FACILVMED facillime № 6927; § 49, 70
 FACITVD facito (?) № 30, 37
 FACTEIS factis № 64; § 44
 FALERIES Faleriis № 12; § 24, 44, 46, 69
 FALESCE Falisci (nom. pl.) № 79; § 36, 67
 FAMAA famâ № 73
 FAXIT fecerit № 13; § 89
 FECED fecit № 5, 58; § 4, 30, 84
 FECEI feci № 70 (ter)
 FECID fecit № 10; § 30, 84
 FHE[CED (?) fecit № 3
 FHE : FHAKED fecit № 1; § 4, 23, 30, 84, 94
 FIGIER figi (inf. pas.) № 6927; § 92
 FILEAI filiae (dat. sg.) № 10; § 36
 FILEIA filiae (dat.) № 15; § 36, 40
 FILEOD filio (abl. sg.) № 8; § 36, 66
 FILIOD filio (abl. sg.) № 77, § 49
 FILIOS filius № 52, 63
 FLACA Flaccae (dat. sg.) № 55; § 40
 FOIDERATEI foederati № 692; § 67
 FORTVNA Fortunae (dat. sg.) № 15; § 40
 FORTVNE Fortunae (dat.) № 24, § 39
 FOVRIO Furius № 24-25; § 9
 FVET fuit № 63; § 44, 85
 FVGITEIVOS fugitivos № 70
 FVISE fuisse № 63
 FVNDATID fundito № 13; § 91
 FVVEIT fuit № 90; § 12, 15, 44, 87

G

GEMENIO Geminus № 16; § 23
 GENTEILEIS gentiles № 83; § 75
 GESISTEI gesisti № 64; § 44, 87
 GNAIVOD Gnaeo (abl.) № 62; § 47
 GNATOS natos № 88
 GNATVS natus № 65, 66; § 54
 GNOSCIER nosci № 6927; § 54, 92
 GONDECORANT condecorant № 79; § 5
 GONLEGIVM collegium № 79; § 5

H

HAICE haec (nom. pl.) № 6922; § 81
 HASCE has № 74, 76; § 33, 81
 HAV haud № 88
 HEC hic (n. sg.) № 63
 HEDIVM Haedium № 85
 HEIC hîc (prilog) № 70, 75, 88, 89, 90, 91, 95, 96; § 44, 81
 HEICE hîc (prilog) № 93; § 81
 HEICEI hîc (prilog) № 86
 HEISCE hî (nom. pl. masc.) № 71-72; § 67, 81
 HER(ius) № 26
 HERCLEI Herculi № 45; § 31, 34
 HERCLO Herculi № 44; § 31, 78
 HERCOLE Herculi № 16, 17, 18; § 26, 34, 43, 73
 HERCOLEI Herculi № 19, 75; § 26, 34, 73
 HINCE hinc № 70; § 81
 HINNAD Hennâ № 43; § 6, 35
 HINOLEIO Hinuleius № 22
 HOCE hîc (abl.) № 13; § 33, 81
 HOCE hoc (nom.-ak. sg. neut.) № 6926, 77; § 33, 81
 HOI hîc (adverb.) № 4 (?), 8; § 44, 81
 HONC hunc № 63; § 29
 HONCE hunc № 14; § 81
 HONORE Honori № 27
 HORVNC horum № 88; § 81
 HVC hoc (nom. sg.) № 79; § 37

I

IBEI ibi № 6928
 ILLANC illam № 846; § 81
 ILLEI illi (nom. pl.) № 98
 INCEIDERETIS incîderetis № 6926; § 44
 INFERA infra № 74; § 34
 INPEIRATOR imperator № 68
 [I]NPERATORIBVS imperatoribus № 79; § 13
 INTERIBEI interibi № 6920
 INVEISA invisa № 98
 IOCINERA iocinora № 8428

IOVBEATIS iubeatis № 6927
 IOVDICATOD iudicato (abl.) № 13
 IOVE Iovi № 14; § 43
 IOVEI Iovi № 14, 79; § 43
 IOVENT iuvent № 79
 IOVESAT iurat № 5; § 31, 46, 84
 IOVESTOD iusto (abl. sg.) № 4; § 31, 66
 IOVIO Iovio № 44
 IOVSISSENT iussissent № 699.18
 IOVSIT iussit № 56, 68, 74; § 6
 IOVXMENTA iûmenta № 4; § 45, 51
 IVLIEI Iulii (nom. pl.) № 83
 IVM eum № 13; § 35
 IVNONE Iunoni № 28, 30, 31, 78; § 11, 43, 73
 IVNONEI Iunoni № 29, 79; § 43

K

KALATOREM calatorem № 4; § 4
 KAPIA (KAPIAD?) capiat? № 4; § 4, 84
 KAVIOS Gaius № 8; § 5, 47
 KOM cum (prijedlog) № 9; § 29

L

LAINIO Laenius № 59
 LAVDICAES Laodicae (gen. sg.) № 96; § 58
 L[ECIO]NIBVS legionibus № 11; § 29
 LEEGE lege № 83
 LEGED lege § 74
 LEIBEREI liberi (nom. pl.) № 68
 LEIBEREIS liberi (nom. pl.) № 75; § 67
 LEIBERTVS libertus № 78
 LEIGIBVS legibus № 16
 LIBERTEIS libertis № 97
 LICETOD liceto № 13, 14
 LICVISET licuisset № 64; § 6
 LIGVAM linguam № 8425
 L[OC]EIS locis № 65
 LOCINA Lûcinae (dat.) № 28; § 11, 45
 LOED(os) ludos № 72; § 10, 41
 LOIDOS ludos № 71, 79; § 41
 LOIQVIOD (?) № 4; § 4

LOSNA luna № 49; § 45, 51
 LOVCANAM Lucaniam № 62; § 9, 11, 45
 LOVCARID lucari (abl. sg.) № 13
 LOVCI luci № 14
 LOVCILIOS Lucilius № 58
 LOVCINA Lûcînae (dat.) № 29; § 11, 45
 LOVCINAI Lucinae (dat.) № 30
 LOVCOM lucum № 14
 LVBENS libens № 64; § 22
 LVBENT[ES libentes № 79
 LVBETES libentes № 75
 LVBS libens № 16
 LVCRETEI Lucretii (gen. sg.) № 57;
 § 11, 64
 LVQORCOS Lycurgus № 52

M

MAARCO Marco № 87
 MACELVM macellum № 74
 MAC[I]STERATVS magistratus № 13;
 § 5, 34
 MACOLNIA Magulnia № 10
 MAGISTRATVO (MAGISTRATVD)
 magistratu № 6912; § 77
 MAGISTREIS magistri (nom. pl.) № 71-
 72, 79; § 67
 MALO malus (?) № 5
 MAMAR[OS (?) Mamercus № 3; § 27
 MAMARTEI Mamertî № 7; § 27
 MANIOS Manius № 1; § 29, 63
 MANOM manum № 5
 MAREITOM maritum № 88
 MARSVAS Marsyas № 50
 MARTE Marti № 26 (bis)
 MARTSES Marsis (dat.) № 11; § 44, 62
 MATRE matri № 32
 MATRONA matronae (n. pl.) № 31-32;
 § 40, 61
 MATVTA Matutae (dat. sg.) № 32; § 59, 61
 MAVORTEI Mavorti № 82
 MAVRTE Ma(vo)rti № 25
 MAXSVM maxime № 75; § 14
 MED me (acc.) № 1, 5 (ter), 8, 9, 10, 55,
 58; § 79

MEILIA milia № 70 (bis)
 MENERVA Minervae (dat.) № 80; § 18
 MENSI mense № 8441
 MEOIS meis № 9; § 42, 44, 69
 MERETA merita № 74; § 23
 MERETO merito № 23, 27, 34, 39, 63,
 75; § 23, 25
 MERETOD merito № 29; § 23, 25
 MERTO merito № 16; § 31
 MIEIS meis № 67; § 35
 MILITARE militaris (nom. sg.) № 24-25;
 § 71
 MILLIA milia § 55
 MINERVAI Minervae (dat.) № 79
 MIRQVRIOS Mercurius № 51; § 35
 MITAT mittit № 5, 8; § 6, 84, 94
 MOLTAI multae № 14 (bis); § 21
 MOLTARE multare № 13
 MOLTATICO multaticio № 42; § 21
 MOLTATICOD multaticio № 41; § 21
 MORTVOS mortuus № 85
 MVNATIO Munatius № 41

N

NATIONV nationis № 15; § 72
 NATIS nates (ak. pl.) № 8433
 NECESVS ESE necessum esse № 694
 NEI nē № 9, 8443
 NEI nî № 5; § 43
 NEIQVIS nêquis № 693
 NEQ[neque (?) № 4; § 4
 NESEI nisi № 14; § 18
 NI nē № 845, 92
 NISEI nisi № 698.16.21
 NO(vius) № 18
 NOMINVS nominis № 697; § 72
 NOVCIAM Nuceria № 70
 NOVCIOS Novius № 10
 NOVNDINVM nundinum № 6923
 NOVTRIX nutrix № 34
 NVGES nugis (abl. pl.) № 86
 NVMASIOI Numerio (dat. sg.) № 1;
 § 42, 64, 65

O

OINO unum № 63; § 41
 OINVORSEI universi (nom. pl.) № 6919;
 § 14, 20
 OLI Auli № 91; § 39
 OMNE omnem № 62; § 9
 OMNEIS omnes (ak. pl.) № 70; § 75
 OMNIS omnes (ak. pl.) № 74; § 75
 OPEINOD opinor № 47; § 14
 OPID ope № 79; § 74
 OPIDVM oppidum № 74
 OPIO Oppius № 23
 OPSIDES obsides № 62; § 13
 OPTANTIS optantes (ak. pl.) № 79
 OPTENVI obtinui № 67; § 23
 OPTVMO optimum № 63; § 25
 OQVOLTOD occulto (abl. sg.) № 6915;
 § 28
 ORICVLAS auriculas № 8424; § 39
 OSSVA ossa № 89; § 78

P

P(uer) № 45 (bis)
 PAASTORES pastores № 70; § 12
 PACARI pacari (inf.prez.?) № 5; § 92
 PAINSSCOS Paniscus № 50
 PALPETRAS palpebras № 8422
 PAPERIA Papîria № 34
 PARENTATID parentato № 13; § 91
 PARI pare (imperat.?) № 9; § 94
 PARISVMA parissima № 62; § 25
 PARTI partem № 21; § 71
 PARVVM parum № 8437; § 29
 PATREI patri № 83
 PAVLLVM paulum № 88, § 55
 PESCEINIAES Pesceniae (gen. sg.)
 № 96; § 58
 PETIEI petii № 67; § 44, 87
 PIACLI piaculi № 14
 PIACLVM piaculum № 14 (bis)
 PILIPVS Philippus № 50; § 6
 PILONICOS Philonicus № 52
 PILOTIMEI Philotimi № 57; § 11, 64

PILOTIMI Philotimi № 92; § 6
 PISAVRESE Pisaurenses № 31; § 75
 PISCIM piscem № 46; § 71
 PLAVTIOS Plautius № 10
 PLOIRVME plurimi № 63; § 25, 41
 PLOVRVMA plurima (nom. pl.) № 86
 PLOVS plus № 6919.20
 PODLOVQVEI Polluci № 6; § 43
 POLA Paula № 32; § 39
 POLLICIARVS pollicearis № 8415; § 35, 90
 POLOCES Pollux № 49; § 45
 POLOVCES № 48; § 45
 POLOVCTA pollucta (abl. sg.) № 75
 POMPLIO Pompilius № 18
 PONTEIS pontes (ak. pl.) № 70; § 75
 POPLICAS publicas № 80
 POPLICO publico (abl. sg.) № 80
 POPLICOD publico (abl. sg.) № 6915;
 § 21
 POPLIOSIO Publii (gen. sg.) № 7; § 21, 64
 POPLO populo (abl.) № 36; § 34
 POPLVS populus № 68; § 21, 34
 POROD porrô № 46
 POSEDISENT possedissent № 68; § 6
 POSEIVEI posivi № 70
 POTISIT possit № 6927
 POVBLILIA Publilia № 77; § 11
 PRAIDAD praedâ № 24-25; § 60
 PRAIFECTOS praefectus № 59
 PRAITOR praetor № 36
 PREIVATOD privato (abl. sg.) № 6916
 PRETOD praetor № 80; § 14, 39
 PRIMOGENIA Primigeniae (dat.)
 № 15; § 23, 40
 PROIECITAD proicito № 13; § 93
 PVL CRAI pulchrae (gen. sg.) № 88; § 58
 PVL CRVM pulchrum № 88

Q

QETIOS Cetius № 8; § 4
 QOI quî (nom. sg.) № 5; § 44, 82
 QVAIRATIS quaeratis № 65; § 10
 QVAISTORES quaestores № 41

QVAS quae (nom. pl.) № 848; § 61, 83
 QVE quî (nom. sg.) № 86; § 44, 82
 QVEI quî (nom. pl. relat.) № 68, 692.4.24,
 79 (bis); § 83
 QVEI quî (nom. sg.) № 62, 64, 654, 73
 (bis), 85; § 44, 82
 QVEI quî, quô (abl. sg.) № 65; § 83
 QVES quî (nom. pl. indef.) № 693.24; § 83
 QVICQVIT quicquid № 8438
 QVIT quid № 8429.30; § 13
 QVIVS cuius № 90
 QVOI quî (nom. sg.) № 4 (bis); § 4, 44, 82
 QVOIEI cui № 65; § 82
 QVOIVS cuius № 62, 91; § 82
 QVOLVNDAM colendam № 79; § 9, 28, 47
 QVOM cum (prijedlog) № 65, 73
 QVOM cum (veznik) № 699, 18 87; § 29
 QVQVEI coqui (nom. pl.) № 79, § 37
 QVRA cura (abl. sg.) № 87; § 4
 QVROIS ζούροϋς, iuvenibus № 6; § 42,
 44, 69

R

REBINIO Rebinus № 42
 RECEI regi (dat. sg.) № 4; § 4, 5, 43
 RECIE regie № 46
 RECTED recte № 80; § 49, 70
 REDIDEI reddidi № 70
 REDIEIT rediit № 76; § 87
 REG(INAI) Reginae (dat. sg.) № 31
 RELLIQVIAE reliquiae № 90
 ROMAI Romae (locat.) № 10
 RVTILIO Rutilius № 28

S

SA(Ivius) № 37, 45 (bis)
 SACROM sacrum № 19, 26; § 29
 SACRV sacrum № 80
 SAI[PI]SVME saepissime № 79
 SAKROS sacer № 4; § 4, 32, 34, 63
 SALVETOD salveto № 2; § 49, 91
 SALVTVS Salutis № 16; § 72
 SAMNIO Samnium № 62, § 29

SARANES Sarani (nom. pl.) № 60; § 67
 SAXSOLVS saxulum № 92; § 78
 SAXSVM saxum № 65; § 14
 SCIES sciens № 14; § 9
 SED sê (abl.) № 16, 6913.14; § 79
 SEEDES sedes № 74, 87; § 12
 SEI sî № 13, 64, 693.24.28.28, 81; § 43, 83
 SEIC sic № 85
 SEIGNVM signum № 77
 SEIQVIS siquis № 14 (bis)
 SEISPITEI Sospitae № 78; § 11, 43, 73
 SEIVE sîve № 13, 842.11.12.36.37
 SEMOL simul № 75; § 18, 29
 SENATI senatus (gen. sg.) № 81; § 78
 SENATVOS senatus (gen. sg.)
 № 698.17.21.23; § 77
 SENTENTIAD sententia (abl. sg.)
 № 698.17.21, 80; § 49, 60
 SEPVLCRM sepulchrum № 88
 SERMONARE sermo(ci)nari № 85; § 95
 SERVEI servi (n. pl.) № 68
 SESED sese (ak.) № 79; § 79
 SIBEI sibi № 67, 694, 97; § 16, 43, 80
 SIED sit № 5; § 84, 89
 SIENT sint № 6930; § 89
 SIET sit № 14; § 89
 SIGNV signum № 76
 SITVST situs est № 86
 SOCIE socii (nom. pl.) № 11; § 44, 67
 SOCIVM sociorum № 697; § 68
 SOKIOIS sociis № 9; § 42, 44, 69
 SOLEDAS solidas № 74; § 23
 SONT sunt № 74; § 85
 SOROREI sorori № 95
 SOVEIS suis № 79, 85; § 45, 62
 SOVO suo (abl. sg.) № 88; § 45
 SPATIARVS spatiaris № 99; § 90
 STATOD statô (imperat.) № 5; § 49, 91, 94
 STETERAI steterunt (?) № 7; § 88, 94
 STIRCVS stercus № 13; § 35
 SVAVEI suavis (nom. sg.) № 86
 SVEIS № 845, 97
 SVEQ suisq(ue) № 16
 SVMMEIS summis № 79

SVNTOD suntō № 14; § 49, 91
SVODALES sodales № 7; § 19, 47
SVOM suum № 88; § 45
SVPERASES superavisses № 64; § 6
SVPRAD supra № 6921.24.29; § 49, 60
SVVO suo (dat. sg.) № 94

T

TABOLAM tabulam № 6926; § 26
TASEOS Thaseus (?), TASEI Thasei (?)
№ 52
TAVRASIA Taurasiam № 62; § 57
TED te (ak.) № 5, 47; § 79
TEMPESTATEBVS Tempestatibus
№ 63; § 36
TERENTIO Terentius № 41
TIBE tibi № 64; § 43, 80
TITA Tita (vok. sg.) № 2
TITA Titae (gen. sg.) № 3; § 9, 58
TREBIBOS tribubus № 59; § 29, 77
TRIBVNOS tribunus № 24-25
TRICEPITEM tricipitem № 8414
TRISTEIS tristes (ak. pl.) № 99; § 75
TVRPILIO Turpilius № 41

V

V(ibus) № 27, 37
VA(Iesus) № 21
VAARVS Varus № 74
VALESIOSIO Valerii (gen. sg.) № 7;
§ 46, 64
VALETVDNE Valetudini № 38; § 31
VBEI ubi № 695.27, 74
VECVS vicus № 38
VEDIOVEI Veiovi № 83 (bis)
VEIGINTI viginti № 98
VEITAE vitae (gen. sg.) № 98; § 11
VEITAM vitam № 79; § 11
VENDIAS Vendiae (gen. sg.) № 3; § 58
VENERVS Veneris № 71
VENTER ventrem (ak. sg.) № 8430

VERTVLEIEIS Vertulei (nom. pl.)
№ 75; § 67
VETIO Vettius № 44
VETIVS Vettius № 37
VIBIS Vibius № 50; § 32, 63
VICESMA vicesimam № 21; § 31
VICTVREI Victori № 45; § 37
VIOLASIT violaverit № 14 (bis); § 89
VIOLATOD violato № 14
VIRCO virgo № 5; § 5
VIREI viri (gen. sg.) № 73
VIREI viri (nom. pl.) № 6919; § 44, 67
VIRO virum № 63; § 29
VIRTVTEI virtute № 64
VIRTVTEI virtuti № 62; § 74
VISCVM viscus (ak. sg.) № 8432; § 78
VLTVMA ultima (nom. sg.) № 90
VMBLICVS umbilicus № 8431
VNGIS unguis (ak. pl.) № 8435
VOBEIS vobis № 6929; § 80
VOLGANI Vulcani № 79; § 5
VOLTAI Voltae (gen. masc.) № 79
VOLTVS vultus (ak. pl.) № 99; § 21
VOOTVM votum № 80; § 12
VRBID urbe № 11; § 74
VTEI uti (veznik) № 68,
695.21.22.23.27.28.29.30, 79
VTIER uti (inf. pas.) № 64; § 92

Z

ZENATVO senatus (gen.) № 80; § 77

LITERATURA

Tri su najvažnije zbirke antičkih latinskih natpisa: CIL, ILS i ILLRP. Osim detaljnog opisa natpisa donose osnovne podatke o njima (stanje, veličina i vrsta slova, okolnosti nalaza, mjesto čuvanja natpisa itd.). U dublje filološke analize i opširnije komentare samog teksta se ne ulazi, ali opremljene su bogatim indeksima (onomastičkim, stvarnim, gramatičkim, ortografskim itd.). Svi su komentari, naravno, na latinskom.

Corpus inscriptionum Latinarum (CIL) je daleko najvažnija i najpotpunija zbirka koja obuhvaća (ili ima za cilj obuhvatiti) sve poznate antičke latinske natpise. CIL izlazi od sredine XIX. stoljeća, a danas ga izdaje Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Dosad je u njemu objavljeno oko 180.000 natpisa, razvrstanih u sedamnaest “svitaka” (volumina), od kojih su u trinaest (vol. II-XIV) natpisi obrađeni zemljopisno prema mjestu nalaza, dok su ostala volumina tematska (vol. XV - natpisi na uporabnim predmetima, vol. XVI - vojne diplome, vol. XVII - miljokazi, vol. XVIII u pripremi - metrički natpisi). Tematski je i vol. I, za naš predmet najvažniji, jer su u njemu skupljeni svi natpisi iz doba republike, gdje god nađeni bili (većinom su objavljeni i u drugim “svicima” prema području). Volumen I sastoji se od dvaju dijelova: pars I (2. izd. 1893.) sadrži kalendare, konzulske faste i sl., pars II (u četiri “sveska” - fasciculus I 1918., fasc. II 1931., fasc. III 1943., fasc. IV 1986.) sve ostale predaugustovske natpise. Gotovo svi natpisi koje navodimo u ovoj knjizi objavljeni su u drugom “dijelu” prvog “svitka” (citirano kao CIL I 2), čije se numeracije držimo kad god je to moguće (većina republičkih natpisa objavljena je i u drugim “svicima”, čiju numeraciju također navodimo). Dobar dio CIL-a, pa tako i volumen I, legalno su dostupni na: <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>.

ILS = Hermann DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin: Weidmann, vol. I 1892., II 1 1902., II 2 1906., III 1 1914., III 2 1916.

Od izbora latinskih tekstova, ILS je do danas najopširniji - obuhvaća oko 9.500 važnijih latinskih natpisa - i praktična je zamjena sveobuhvatnom, ali glomaznom i pomalo nepreglednom CIL-u. Natpisi su razvrstani tematski i, koliko je to moguće, kronološki. ILS je sastavljen nedugo nakon objavljivanja glavnine CIL-a (u čijem je priređivanju sudjelovao i Dessau), a doživio je nekoliko reprinta. Danas je lako dostupan na više internetskih adresa.

ILLRP = Attilio DEGRASSI, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*,

Firenze: La nuova Italia, fasc. I 1957., fasc. II 1963.

Riječ je o prilično iscrpnom izboru od oko 1.300 natpisa iz doba republike. Natpisi su također razvrstani tematski. Dva sveska ILLRP mogu poslužiti kao vrlo praktična i upotrebljiva, ali i suvremenija zamjena za CIL I.

* * *

Luciano AGOSTINIANI

1982 *Le "iscrizioni parlanti" dell'Italia antica*, Firenze: Olschki.

Luigi ALFONSI

1965 "L'elogia 960 Bücheler CLE", *Epigraphica* 27, 60-65.

Knud P. ALMAR

1990 *Inscriptiones Latinae: eine illustrierten Einführung in die lateinische Epigraphik*, Odense: Odense University Press, 1990.

Luciano ARCELLA

1992 "L'iscrizione di Satrico e il mito di Publio Valerio", *Studi e materiali di storia delle religioni* 16, 219-247.

Gabriël C. L. M. BAKKUM

2009 *The Latin Dialect of The Ager Faliscus*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Philip BALDI

1999 "Observations on Two Recently Discovered Latin Inscriptions", in: Sheila M. Embleton, John Earl Joseph, Hans-Josef Niederehe (ed.), *The Emergence of the Modern Language Sciences. Studies on the Transition from Historical-comparative to Structural Linguistics in Honour of E.F. Koerner*, vol. 2, Philadelphia - Amsterdam: Benjamins, 165-174.

2002 *The Foundations of Latin*, Berlin - New York: Mouton de Gruyter.

Marina BERTINETTI

1994 "Testimonianze del culto dei Dioscuri in area laziale", in: Leila NISTA (ed.), *Castores. L'immagine dei Dioscuri a Roma*, Roma: Edizioni De Luca, 59-62 + Fig. 1.

Raymond BLOCH

1952 *L'épigraphie latine*, Paris: Presses de France.

John BODEL

1994 "Graveyards and Groves. A Study of the Lex Lucerina", *American Journal of Ancient History* 11, 1-133.

Giuliano BONFANTE

1978 “La nuova iscrizione di Satricum e il genitivo in -osio”, *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII/33, 269-272.

Kai BRODERSEN - Amina KROPP (edd.)

2004 *Fluchtafeln. Neue Funde und neue Deutungen zum antiken Schadenzauber*, Frankfurt am Main: Verlag Antike.

Christer BRUUN - Jonathan EDMONSON (ed.)

2015 *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, New York / Oxford: Oxford University Press.

Ida CALABI LIMENTANI

1991 *Epigrafia latina. Con un'appendice bibliografica di Attilio Degrassi*, Milano: Cisalpino, 4. ed.

Enrico CAMPANILE

1985 “Riflessioni sui più antichi testi epigrafici latini”, *AIÓN* 7, 89-99.

1986 “Pe:parai modello di fhe:fhaked? (Nota sulla iscrizione della fibula Praenestina)”, *Studi classici ed orientali* 36, 13-16.

Jacqueline CHAMPEAUX

1990 “Sors oraculi: les oracles en Italie sous la République et l'Empire”, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 102, 285-287.

Laura CHIOFFI

2005 *Museo Provinciale Campano di Capua. La raccolta epigrafica. Le iscrizioni latine: cortili, sale, depositi*, Capua: Museo Provinciale Campano di Capua.

James CLACKSON & Geoffrey HORROCKS

2007 *The Blackwell History of the Latin Language*, Malden / Oxford / Victoria: Blackwell Publishing.

Giovanni COLONNA

1980 “Graeco more bibere: l'iscrizione della tomba 115 dell'Osteria dell'Osa”, in: *Archeologia laziale III: Terzo incontro di studio del comitato per l'archeologia laziale*, Roma: Consiglio nazionale delle ricerche, 51-55.

1995 “Satricum, ancora sul lapis Satricanus”, *Studi Etruschi* 61, 350-351.

Edward COURTNEY

1995 *Musa lapidaria. A selection of Latin verse inscriptions*, Atlanta: Scholars Press.

Mauro CRISTOFANI

- 1993 “Le prime iscrizioni latine dell’Etruria”, in: E. Campanile (ed.), *Caratteri e diffusione del latino in età arcaica*, Pisa: Giardini, 25-34.
- 1996 *Due testi dell’Italia preromana. I. Per regna Maricae*, Roma: Consiglio nazionale delle ricerche, 7-32.

Carlo DE SIMONE

- 1978 “A proposito della nuova iscrizione latina arcaica di Satricum”, *Quaderni del centro di Studi per l’Archeologia Etrusco-Italica* I 95-98.
- 1995 “Ancora sull’ iscrizione satricana di P. Valerio”, *Studi Etruschi* 61, 246-253.
- 1996 “La nuova iscrizione aurunca arcaica e il nome della dea Marica”, *Studi classici e orientali* 46/1, 61-92.
- 1981 “L’iscrizione latina arcaica di Satricum: problemi metodologici ed ermeneutici”, *Giornale Italiano di Filologia*, 33, 25-56.
- 2006a “Falisco faced - Latino arcaico vhevhaked: la genuinità della fibula prenestina e problemi connessi”, *Incontri Linguistici* 20, 159-175.
- 2006b “L’iscrizione “aurunca” del Garigliano: nuove considerazioni critiche”, in: R. Bombi, G. Cifoletti, F. Fusco, L. Innocente, V. Orioles (ed.), *Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani*, Alessandria, 549-575.

Loretta DEL TUTTO

- 2002 “L’iscrizione di Caso Cantovio” in: Loretta Del Tutto - Aldo L. Prosdocimi - Giovanna Rocca, *Lingua e cultura intorno al 295 a.C.: tra Roma e gli Italici del Nord*, Roma: Il Calamo, 418-447.

Ernst DIEHL

- 1964 *Atlanteinische Inschriften*, Berlin - New York: Walter de Gruyter, 5. ed.

Ivan DI STEFANO MANZELLA

- 1991 “La corazza iscritta di Falerii Veteres: nuove ossservazioni”, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell’Università di Siena* 12, 1-16.

Heiner EICHNER

- 1995 “Zu frühlateinischen Wortformen auf dem Forumscippus CIL I 2, 1”, in: *Studia Onomastica et Indogermanica. Festschrift für Fritz Lochner von Hüttenbach zum 65. Geburtstag*, Graz, 65-73.
- 1988-1990 “Reklameiamben aus Roms Königzeit”, *Die Sprache* 34, 207-238.

Adriana EMILIOZZI

- 2008 “Dialoghi prenestini su cista e specchio figurati”, http://www.bollettino.diarcheologiaonline.beniculturali.it/documenti/generale/3_EMILIOZZI.pdf

Alfred ERNOUT

1957 *Recueil de textes latins archaïques*, Paris: Klincksieck, 4. ed.

Erdre FERENCZY

1987 “Über das Problem der Inschrift von Satricum”, *Gymnasium* 94, 97-108.

Claudio FERONE

2005 “Subigit omne Loucanam: a proposito dell’elogio di Scipione Barbato (CIL I2 6, 7 = ILLRP 309)”, *Klio* 87/1, 116-122.

Pierre FLOBERT

1991 “L’apport des inscriptions archaïques à notre connaissance du latin pré-littéraire”, *Latomus* 50, 521-543.

Harriet Isabel FLOWER

1998 “The Significance of an Inscribed Breastplate Captured in Falerii in 241 b.C.”, *Journal of Roman Archaeology* 11, 224-232.

Annalisa FRANCHI DE BELLIS

2005 *Iscrizioni prenestine su specchi e ciste*, Alessandria: Edizioni dell’Orso.

2013 “L’iscrizione prenestina di Orcevia”, *Convegno promosso dall’Istituto Lombardo, Accademia di scienze e lettere di Milano sul tema Le lingue dell’Italia antica oltre il latino: lasciamo parlare i testi (Milano 29 Maggio 2007)*, 111-137.

Philip FREEMAN

2002 “CIL I 2, 365 and Faliscan Language Survival”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 140, 252.

John G. GAGER

1992 *Curse tablets and binding spells from the ancient world*, Oxford: Oxford University Press.

Lidio GASPERINI

1970 “La più antica dedica a Dite”, *Epigraphica* 32, 35-49.

Hieronymus GEIST

1969 *Römische Grabinschriften*, München: Heimeran.

Jean-Louis GIRARD

1989 “Minerva capta: entre Rome et Faléries”, *Revue des études latines* 67, 163-169.

Arthur Ernest GORDON

1975 *The Inscribed Fibula Praenestina: Problems of Authenticity*, Berkeley / Los Angeles: University of California Press.

1983 *Illustrate Introduction to Latin Epigraphy*, Berkeley / Los Angeles: University of California Press.

Maria Grazia GRANINO CECERE

2000 “Contributo dell’epigrafia per la storia del santuario nemorense”, in: J. Rasmus Brandt - Anne-Marie Leander Touati - Jan Zahle (ed.), *Nemi - Status Quo. Recent Research at Nemi and the Sanctuary of Diana*, Roma: “L’Erma” di Bretschneider, 35-44.

Margherita GUARDUCCI

1980 *La cosiddetta fibula prenestina. Antiquari, eruditi e falsari nella Roma dell’Ottocento*, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.

1980b “L’epigrafe arcaica di Satricum e Publio Valerio”, *Rendiconti dell’Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, 35, 479-490.

1984 *La cosiddetta fibula prenestina: elementi nuovi*, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.

1991 “Nuova appendice alla storia della «Fibula prenestina»”, *Rendiconti dell’Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. IX, 2, 139-146.

Eric. P. HAMP

1981 “Is the Fibula a Fake?”, *American Journal of Philology* 101/2, 151-153.

Marja-Leena HÄNNINEN

2000 “Traces of Women’s Devotion in the Sanctuary of Diana at Nemi”, in: J. Rasmus Brandt - Anne-Marie Leander Touati - Jan Zahle (ed.), *Nemi - Status Quo. Recent Research at Nemi and the Sanctuary of Diana*, Roma: “L’Erma” di Bretschneider, 45-50.

Markus HARTMANN

2005 *Die frühlateinischen Inschriften und ihre Datierung. Eine linguistisch-archäologisch-paläografische Untersuchung*, Bremen: Hempfen Verlag.

Paul HARVEY

2000 “The inscribed bowl from the Garigliano (Minturnae): local diversity and Romanization in the 4th c. B.C.”, *Journal of Roman Archaeology* 13, 164-174.

Lora HOLLAND

2008 “Diana tutela feminarum?: The case of noutrix Paperia”, in: C. Deroux (ed.), *Latin Literature and Roman History XIV*, Bruxelles: Éditions Latomus, 95-114.

Lawrence KEPPIE

1991 *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Johann KNOBLOCH

1958 “Zur faliskischen Ceres-Inschrift”, *Rheinisches Museum* 101, 134-138.

Franziska KRÄNZL - Ekkehard WEBER

1997 *Die römische Inschriften aus Rom und Italien in Österreich*, Wien: Phoibos Verlag.

Amina KROPP

2008 *Defixiones: ein aktuelles corpus lateinischer Fluchtafeln*, Speyer: Kartoffeldruck-Verlag.

Peter KRUSCHWITZ

1998 “Die Datierung der Scipionenelogen CLE 6 und 7”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122, 273-285.

2000 “Notizen zu CIL I 2 1219”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 133, 243-247.

2002 *Carmina Saturnia epigraphica. Einleitung, Text und Kommentar zu den Saturnischen Versinschriften*, Stuttgart: Franz Steiner.

2007 *Die metrischen Inschriften der römischen Republik*, ed. P. KRUSCHWITZ, Berlin - New York: de Gruyter 2007.

Michel LEJEUNE

1989 “Notes de linguistique italique: Notes sur la dédicace de Satricum (XXXVIII); Génitifs en -osio et génitifs en -i (XXXIX)”, *Revue des études latines* 67, 60-77.

Mario Attilio LEVI

1995 “Il lapis Satricanus e le genti romane”, *Revue internationale des droits de l'antiquité* 42, 195-219.

Jerzy LINDERSKI

1958 “Notes on CIL I 2 364”, *Parola del passato* 13, 47-50.

Gatti LO GUZZO

1981 “Su una corazza dalla Magna Grecia”, *Museum Helveticum* 38, 51-61.

Adriano MAGGIANI

1994 “Mantica oracolare in Etruria: litobolia e sortilegio”, *Rivista di archeologia* 18, 68-78.

Marco MANCINI

1979 “L'iscrizione sulla base di Tivoli CIL I 2, 2658. Nuova lettura”, *Studi Etruschi* 47, 370-375.

- 1981 “Latino *mitat*”, *Studi Etruschi* 49, 365-269.
- 1997 *Osservazioni sulla nuova epigrafe del Garigliano*, Roma: Editrice “Il Calamo”.
- 2002 “Tra linguistica ed ermeneutica. Nuove acquisizioni falische”, *Incontri linguistici* 25, 23-46.
- 2003 “L’etimologia del lat. *trivia* e l’iscrizione del Garigliano”, *AION* 25, 191-210.
- 2004a “Latina antiquissima I: esercizi sulla Fibula Praenestina”, *Daidalos* 6, 2004., 1-34
- 2004b “Latina antiquissima II: ancora sull’epigrafe del Garigliano”, in: V. Orioles (ed.), *Studi in memoria di Eugenio Coseriu*, Udine: Forum, 2004.

Elisabetta MANGANI

- 2015 "La fibula Praenestina: oltre un secolo di discussioni", in: *Buletino di Paletnologia Italiana* 99 (2011-2015). *La Fibula Prenestina*, Roma: Espera, 7-41.

Daniele Federico MARAS

- 2005 “L’iscrizione di Trivia ed il culto del santuario alla foce del Garigliano”, *Archeologia Classica* LVI, n.s. 6, 33-48.
- 2009 “Caratteri dell’epigrafia latina arcaica del Lazio meridionale”, in: L. Drago Troccoli (ed.), *Il Lazio dai Colli Albani ai Monti Lepini tra preistoria ed età moderna*, Roma, 431-439.
- 2012 “Scientists declare the Fibula Praenestina and its inscription to be genuine beyond any reasonable doubt”, *Etruscan News* 14, Winter 2012. (https://www.academia.edu/1290713/Scientists_declare_the_Fibula_Praenestina_and_its_inscription_to_be_genuine_beyond_any_reasonable_doubt_)

Anna MARINETTI

- 1981 “Sulla formulao nomastica trimembre. A proposito di Degrassi ILLPR 5 e dell’ iscrizione etrusca su leoncino d’avorio da S. Omobono”, *Studi Etruschi* 49, 353-355.

Matteo MASSARO

- 1997 “L’epigramma per Scipione Ispano (CIL I2 15)”, *Epigraphica* 59, 97-124.
- 2002 “Il “ciclo degli Scipioni” e le origini della epigrafia metrica latina”, in: J. Del Hoyo - J. Gómez Pallarès (edd.), *Asta ac pellege. Estudios sobre CLE de Hispania*, Madrid: Signifer 2002, 17-37.

- 2007 “Metri e ritmi nella epigrafia latina di età repubblicana”, in: Peter Kruschwitz (ed.), *Die metrischen Inschriften der römischen Republik*, Berlin - New York: de Gruyter, 121-186.
- 2008 “Questioni di epigrafia scipionica”, *Epigraphica* 70, 31-90.
- 2013 “L’impaginazione delle iscrizioni latine metriche o affettive”, *Atti della pontificia accademia romana di archeologia (serie III)* LXXXV, 365-413.

Ranko MATASOVIĆ

- 2010 *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Robert MATIJAŠIĆ

- 2002 *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula: Filozofski fakultet u Puli.

Gerhard MEISER

- 2002 *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2. ed.

Ernst MEYER

- 1973 *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Alessandro MORANDI

- 1982 *Epigrafia italica*, Roma: “L’Erma” di Bretschneider.
- 2001 “Due brevi note di *Epigrafia Italica*”, *Revue belge de philologie et d’histoire* 79/1, 57-63.
- 2009a “Minturno. Santuario di Marica, iscrizione cosiddetta di Trivia”, in: G. Ghini (ed.), *Lazio e Sabina. Scoperte, scavi e ricerche 5, Atti del convegno quinto di studi sul Lazio e la Sabina, Roma, 3-5 dicembre 2007*, Roma, 445-446.
- 2009b “La cosiddetta iscrizione di Trivia: brevi note descrittive”, in: L. Drago Troccoli (ed.), *Il Lazio dai Colli Albani ai Monti Lepini tra preistoria ed età moderna*, Roma, 443-456.

David NONNIS - F. POMPILIO

- 2007 “La dedica a Iuno Sispes mater regina dal territorio di Lanuvio: un riesame”, in: G. Paci G. (ed.), *Contributi all’epigrafia d’età augustea. Actes de la XIII rencontre francoitaliennes sur l’epigraphie du monde romain (Ichnia)*, Tivoli: Editrice Tipigraf, 455-498.

Massimo PALLOTTINO

- 1951 “Appendice”, *Studi Etruschi* 21, 397-400.
- 1977 “Servius Tullius à la lumière des nouvelles découvertes archéologiques et épigraphiques”, *Comptes rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 216-235.

Leonard R. PALMER

1968 *The Latin language*, London: Faber and Faber.

Maristella PANDOLFINI - Aldo Luigi PROSDOCIMI

1990 *Alfabetari e insegnamento della scrittura in Etruria e nell'Italia antica*, Firenze: Olschki.

Emilio PERUZZI

1963 "L'iscrizione di Vendia", *Maia* 15, 89-92.

1978 "On the Satricum inscription", *Parola del passato* 33, 346-350.

1995 "Lingua e cultura ai primordi di Roma", in: *Latini e Romani prima di Annibale, Atti del convegno nazionale Nomen Latinum, Roma 1995*, Roma, 3-14.

1997 "Il voto falisco a Minerva (CIL I 2, 365)", *Parola del passato* 292, 61-74.

Andrea PETITO

2004. "Vicissitudinni di un'epigrafe (CIL IX, 782 = I 2, 401), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 147, 2004., 217-224.

Raimund PFISTER

1983 "Zur gefälschten Manios-Inschrift", *Glotta* 61, 105-118.

Maciej PIEGDOŃ

2014 "Viam feci ... ponteis ... poseivei ... forum aedisque poplicas heic feci. Political activity of M. Aemilius Lepidus in Northern Italy", in: K. Twardowska et al. (ed.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues. Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, Kraków: Historia Iagelonica, 197-208.

Vittore PISANI

1953 "Sulla iscrizione di Vendia", *Studi Etruschi* 22, 425-426.

1960 *Testi latini arcaici e volgari*, Torino: Rosenberg & Sellier, 2. ed.

1981 "L'iscrizione paleolatina di Satricum", *Glotta* 59, 136-140.

Mark PBOJOY

2000 "Building Inscriptions in Republican Italy: Euergetism, Responsibility, and Civic Virtue", in: Alison Cooley (ed.), *The Epigraphic Landscape of Roman Italy*, London: Institute of Classical Studies, 77-92.

Paolo POCETTI

1982 "Sulle dediche tuscolane del tribuno militare M. Furio", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 94/2, 657-674.

Jacques POU CET

1989 "Réflexions sur l'écrit et l'écriture dans la Rome des premiers siècles", *Latomus* 48/2, 285-311.

Aldo Luigi PROSDOCIMI

- 1979a “Studi sul latino arcaico”, *Studi Etruschi* 47, 173-221.
 1979b “Vetusia di Preneste: etrusco o latino?”, *Studi Etruschi* 47, 379-385.
 1980 “Ancora su Vetusia: Il Y = [u] nell’alfabeto modello del latino”, *Studi Etruschi* 48, 239-249.
 1984 “Sull’iscrizione di Satricum”, *Giornale italiano di filologia* 15/2, 1984., 183-230.
 1994 “Satricum. I sodales del Publicola “steterai” a Mater (Matuta?)”, *Studi Etruschi* 59, 324-327.

Mario PUELMA

- 2000 “Elogium: Probleme einer Wortgeschichte”, *Museum Helveticum* 57, 36-58.

Stefania QUILICI GIGLI

- 1993-1994 “Appunti di topografia per la storia di Norba”, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* vol. 66, 285-301.

Gerhard RADKE

- 1981 *Archaisches Latein: historische und sprachgeschichtliche Untersuchungen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Helmut RIX

- 1985 “Das letzte Wort der Duenos-Inschrift”, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 46, 193-220.
 1989 “Dichtersprachliche Traditionen aus vorliterarischer Zeit?”, in: Gregor Vogt-Spira (ed), *Studien zur vorliterarischen Periode in frühen Rom*, Tübingen: Narr, 29-39.

Giovanna ROCCA

- 1995 “I rapporti del latino con le varietà italice. Il caso di Satricum”, in: *Latini e Romani prima di Annibale, Atti del convegno nazionale Nomen Latinum, Roma 1995*, Roma, 189-198.

Giovanna ROCCA - Giulia SARULLO

- 2014 “The Lapis Satricanus as evidence of an Italic writing context in the Latium vetus?”, in: Roberto Giacomelli - Adele Robbiati Bianchi (edd.), *Le lingue dell’Italia antica oltre il latino: lasciamo parlare i testi - Incontro di studio, Milano 29 Maggio 2007*, Milano: Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, 151-170.

Osvaldo SACCHI

- 2001 “Il tri-vaso del Quirinale. Implicazioni giuridico-culturali legate alla destinazione/fruizione dell’oggetto”, *Revue Internationale des droits de l’Antiquité* XLVIII, 277-344.

Giulia SARULLO

- 2009 “Note epigrafiche: il Lapis Satricanus e le iscrizioni del Lazio arcaico”, *Alessandria* 3, 84-89.
- 2011 “Il Cippo del Foro. Prima e dopo Goidanich (1943): cronaca per un bilancio storiografico”, *Alessandria* 5, 439-451.

Manfred G. SCHMIDT

- 2011 *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2. ed.

Domenico SILVESTRI

- 1993 “I più antichi documenti epigrafici del latino”, in: E. Campanile (ed.), *Caratteri e diffusione del latino in età arcaica*, Pisa: Giardini, 97-118.

Heikki SOLIN

- 1999 “Epigrafia repubblicana: bilancia, novità, prospettive”, in: *Atti XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 18-24 settembre 1997, Roma, 379-404.

Conrad M. STIBBE - Giovanni COLONNA - Carlo DE SIMONE - Hendrik S. VERSNEL

- 1980 *Lapis Satricanus. Archaeological, Epigraphical, Linguistic and Historical Aspects of the New Inscription from Satricum*, Den Haag: Staatsdrukkerij

Giancarlo SUSINI

- 1982 *Epigrafia latina*, Roma: Jouvence.

Eva TICHY

- 2004 “Gr. οἴσειν, lat. ūtī und die Mittelzeile der Duenos-Inschrift”, *Glotta* 78, 179-202.

Mario TORELLI

- 1967 “L’iscrizione latina sulla coppa argentea della tomba Bernardini”, *Dialoghi di archeologia* 1, 38-45.

Daniela URBANOVÁ

- 1999 “La paleografia delle iscrizioni latine arcaiche”, in: *Atti XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 18-24 settembre 1997, Roma, 477-492.

Alfredo VALVO

- 2006 “Tracce di pre-colonato nella Penisola Iberica?”, in: *Hiberia Italia - Italia Hiberia, (Gargnano, 27-30 aprile 2005)*, Milano - Bologna: Monduzzi, 383-392.

Hendrik S. VERSNEL

1982 "Die neue Inschrift von Satricum", *Gymnasium* 89, 193-233.

Brent VINE

1993 *Studies in archaic Latin Inscriptions* (Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft 75), Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1993.

1997 "Notes on the Duenos Inscription", in: XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina: Preatti, Roma: Quasar, 1997., 133-139.

1998 "Remarks on the Archaic Latin 'Garigliano Bowl' Inscription", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121, 257-262.

2002 "Some 'Trivial' remarks on the 'Garigliano bowl' inscription: A response to P. Harvey (*JRA* 13, 2000)", August 2002., <http://www.humnet.ucla.edu/olat>

Rudolf WACHTER

1987 *Altlateinische Inschriften*, Bern: Peter Lang.

Rex E. WALLACE

1989 "The origins and development of the Latin alphabet", in: Wayne M. Senner (ed.), *The origins of writing*, Lincoln: University of Nebraska Press, 121-135.

Franz WIEACKER

1984 *Die Manios-Inschrift von Präneste: zu einer exemplarischen Kontroverse*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Eric Herbert WARMINGTON

1940 *Remains of Old Latin, Vol. IV. Archaic Inscriptions*, London: Heinemann.

Jean-Louis ZIMMERMANN

1986 "La fin de Falerii Veteres: un témoignage archéologique", *The John Paul Getty Museum Journal* 14, 37-42.

PISAVRVM
FANVM FORTVNAE

FIRMVM PICENVM

SPOLETIVM

Mosciano
Sant'Angelo

Corchiano

AMITERNVM

FALERII

Navelli

CAERE

TIBVR

SVPERAEQVVM

ROMA

GABII

LVCVS ANGITIAE

TVSCVLVM

Lecce nei Marsi

LANVVIVM

Nemi

PRAENESTE

ALETRIVM

LAVINIVM

BOVILLAE

VELITRAE

NORMA

SORA

SATRICVM

LVCERIA

MINTVRNAE

CALES

BENEVENTVM

CAPVA

FORVM
POPILII

Antičko ime	Moderno ime	№
AGER TEVRANVS	Tiriolo	69
ALETRIVM	Alatri	74
AMITERNVM	San Vittorino	59, 86
BENEVENTVM	Benevento	99
BOVILLAE		83
CAPVA		71, 72, 96
CAERE	Cerveteri	3
CALES	Calvi	22
FALERII		79, 80
FANVM FORTVNAE	Fano (regija Marche)	61
FIRMVM PICENVM	Fermo	41
FORVM POPILII	Polla	70
GABII	Castiglione	2
LACVS NEMORENSIS	Lago di Nemi, Nemi	34 – 36, 77
LANVVIVM		42, 78
LAVINIVM		6
LVCERIA	Lucera	13
LVCVS ANGITIAE	Luco nei Marsi	11
MINTVRNAE	Minturno	98
PISAVRVVM	Pesaro	31 - 33
PRAENESTE	Palestrina	0, 1, 10, 15 -17, 46 - 52
ROMA		4, 5, 12, 18 – 21, 27, 30, 39, 40, 43, 53, 55 - 57, 60, 62 – 67, 76, 81, 82, 84, 85, 87 - 93, 95, 97, 100
SATRICVM	Le Ferriere	7
SORA		75
SPOLETIVM	Spoletto	14
SVPERAEQVVM		45
TIBVR	Tivoli	8, 26
TVSCVLVM		24, 25
VELITRAE	Velletri	54
	Corchiano	58
	Garigliano	9
	Lecce nei Marsi	37, 38
	Mosciano Sant'Angelo	23
	Navelli	44

